A magyar

Hüperion

I.

HAMVAS BÉLA

A magyar Hüperion

és más magyar vonatkozású esszék

I.

MEDIO KIADÓ

© Hamvas Béla örököse, 2007
Kiadja a MEDIO Kiadói Kft.
Felelős kiadó: Dúl Antal
Nyomás: Reálszisztéma Dabasi Nyomda Rt.
Felelős vezető: Berki Istán
ISBN összkiadás 978-963-9240-32-2 Ö
ISBN 978-963-9240-33-9

A magyar Hüperion

Első rész

TARTALOMJEGYZÉK

1. könyv

A magyar Hüperion *7*
Első rész 11
Második rész *87*
Az ősök útja és az istenek útja (1943?) 165
Kényelmetlen közkérdések 169
Ágis tragédiája 199
Politika helyett misztika 230
Magyar vonatkozású esszék 263
Szellemi törekvések a magyar irodalomban (1935) 265
Híg-magyar, jött-magyar, mély-magyar (1939) 284
Prohászka Lajos könyvéről – A magyar sorstudomány megalapítása 298
Egy költő apológiája (1946) 314

2. könyv

Az öt géniusz (1948) *7*
Bakony (1936) 177
A bor filozófiája (1945) 201
Három 209; Szájvilág 212; Hieratikus maszkok 217; Egy pohár bor: az ateizmus halálugrása 221; Eszkatológiai kitérés 226; Az olajok 229; Utóhang a metafizikához (Apológia) 234; Bor és idill 238; Szőlő, bor, drágakő, asszony 241; Borkatalógus (vázlat) 246; Szájharmóniák 255; Mikor igyak, mikor ne? 263; Hogyan igyak? 267; Hol igyak? 271; Res fortissima (pietistáknak és puritánoknak) 273; Vita illuminativa (Az utolsó ima) 278; A legfontosabb szakirodalom 284; Tárgymutató 285

Vierge au visage blanc, la jeune Poesie
En silence attandu au banquet d'ambroisie
Vint sur un siège d'or s'asseoir avec les Dieux,
Des fureurs des Titans enfin victorieux.

Chénier

Zwar vor Alters deuteten
Die Dichter, von selbst, wie sie
Die Kraft der Götter hinweggenommen.

Hölderlin

It was a poet's house who keeps
the keys of pleasure's temple.

Keats

ELSŐ LEVÉL

Életem utolsó tíz esztendejét a tenger mellett szerettem volna eltölteni. És most itt vagyok. Fiatal koromban is így volt. Mikor tudatára ébredtem annak, hogy ezen a földön milyen sorssal kell megküzdenem, azt a gondolatot élesztgettem: elmegyek. Angliában vagy Németországban akartam élni. Ez még abban az időben történt, amikor hérosztrátoszi hírvágy égett bennem. Gyengeség volt, ma már tudom. Nem mintha minden hírvágy az lenne. Van, amelyik büszke virágzás. Plutarkhosz beszéli, hogy Caesart centuriója sátrában sírva találta. Mi bajod, kérdezte. Huszonkilenc éves vagyok, kiáltott Caesar, Nagy Sándor ebben a korban már Indiát is meghódította. És mi vagyok én?

Ó, én nem voltam Caesar. Nem is tudom, mi volt az, ami visszatartott attól, hogy templomokat gyújtsak fel. Gyengeség volt. És nem is hírvágy. Semmit sem értem el. De tudtam, hogy soha nem is fogok tudni elérni semmit. Más földre kívánkoztam. De aztán elkövetkezett egy pillanat, amikor beláttam, ahhoz, amit akarok, az első feltétel, hogy itthon legyek. Mindenütt gyökértelen lettem volna, éppen ezzel és éppen így. Mehet külföldre mérnök, orvos, bankár, mehet pap és hadvezér is. Én pedig az a valaki voltam, aki nem mehettem.

Maradnom kellett. És maradnom kell most is, életem végén, amikor már nem akarok mást, mint teljesen megérni. Itt vagyok ebben a népben, ezen a földön, minden szándékom eredménytelen, minden szavam hiábavaló volt, minden tervem összetört, megbuktam, észrevétlenül, fölöslegesen és fel nem ismerve. Nem látom a tengert, amelynek partján szerettem volna meghalni, nem érzem a füge és a parti fenyő illatát, amit a misztrál hoz az öböl felől, és nem hallom a hullámok morajját a sziklaszirteken. Még itt is kudarc. Daimónom nem ereszt. És nincsen vigasztalásom semmi. Tudom, hogy nem fog következni utókor, amely majd megbecsül. Amit én csináltam, olyan embertelen, hogy az iránt semmiféle utókor nem fog megenyhülni. Nem kedvezek senkinek, még nekik sem. Belőlem senki sem meríthet igazolást. Soha nem volt ember itt, aki kevésbé volt szeretetre méltó. De egyébként is, utókor! Nem lesz azoknak kedvük ahhoz, hogy papírral vesződjenek. Olyan idők következnek, amelyek minden múltat elfelejtetnek. Az emberekkel a múltat el fogja felejtetni a jelen – nem azért, mert nagyon boldogok lesznek, hanem éppen mert nagyon boldogtalanok, annyira, hogy senki sem tudja majd enyhíteni szenvedésüket. Miért keresnének elő éppen engem, aki semmi részvéttel nem vagyok irántuk? A betű kora különben is elmúlt. Írni időszerűtlen szenvedély, és mindinkább az lesz. Elfelejtenek mindenkit, aki írt, még engem is.

Van világosságom kimondani, bármilyen súlyos ítélet, különösen önmagamra, akinek életében olyan rettenetes aránytalanság van aközött, amit megvalósítottam, és amit belőlem észrevettek. Így hát, amit tettem, örökre elveszett. Még ez is. Mert a többi? Ki meri magát mellettem számba venni? S amikor ezt kérdezem, nem a kevélység beszél belőlem. Annyira magam vagyok, hogy nemcsak egyedül én tudtam megcsinálni azt, amit csináltam, hanem egyedül én vagyok az, aki tudom, mi az, amit csináltam.

MÁSODIK LEVÉL

Magányomban sokat gondolkozom a magyar Hüperionon. Ki ez a Hüperion? Hogy érthető legyen, mit akarok mondani, egész előadást kell tartanom.

Az idő legtöbbjében volt ember, akire nincsen más kifejezésem, csak az, hogy *yahoo*. Kiről és miről ír ez a *yahoo*? Természetesen önmagáról. Az egész irodalom olyan, mintha valaki kulcslyukon nézne be a nászutasok szobájába. Mindegy, hogy mit ír, dzsentrit vagy polgárt vagy katonatisztet vagy proletárt, mind *yahoo*, léha, pimasz és nyálas. Egy szót se többet róla, már az is sok, hogy az ember észreveszi.

A második nem ilyen elundorító, de annál émelyítőbb. Cukorból készült. Ez a divat. Nálunk Kisfaludy Károly vagy Jókai képviseli. Megénekli a dohánybarna frakkot és az éppen akkori operettdívát, a korszak új emberét, mint a rettenthetetlen doktorkisasszonyt, vagy a rikkanccsá lett vezérőrnagyot. Vigasztalanul cukorból van itt minden, Zrínyi kirohanása és a táblabíró, a tatárjárás és a zálogház. Ebből is elég.

Most aztán veszélyes ember következik, a fellengző. Balassi, Csokonai, Petőfi, Ady tartoztak ide. Csupa lobbanás, görögtűz, kulissza, vezércikk és andalító tenorizmus. Olyan szépen tárják

fel bűneiket, és olyan ellenállhatatlanok, amikor fáj nekik valami, a szerelem vagy a közállapotok. Ez a tündöklő ripacs és bájdalú szenvedő mind arra született, hogy a legnagyobb magyar költő legyen.

Így jut el az ember az eltakaróhoz, aki tulajdonképpen a fellengző másik oldala. Fáy és Arany. Veszélyes ez is, mert bölcs és higgadt és bízik a jövőben. Mindig van valami a tarsolyában, amivel a lázongókat békére inti. A múlt szép volt, a jövő is az lesz, csak a jelen kutyaszorító, de bízzunk és higgyünk, tisztesség, munka, kis örömök és kiskatekizmus, szóval minden kicsiny.

Most a kőember következik, a befejezetlen. Berzsenyi, Vörösmarty, Kemény, Zrínyi. Nem faragták ki egészen a sziklából, amelyből készült. Csupa súly, elmosódott formátlanság és masszív esetlenség. Éji alak, a mélység fölé hajlik, de nem tud belezuhanni, ott csüng, és nem jó ránézni. Félelmetesen tud mindent, és ezért öli magát méreggel, narkotizáló megalkuvással. Barátságtalan magányban él, tehetetlenül, környezete kicsinységében fulladozva, értetlenül, távol és önmaga előtt is kérdésszerűen, örökké a fényt várva, örök sötétségben.

És végül egy ember. Bessenyei az egész magyar szellem, az elkallódott tudatlanság, amely külső ösztönzésre néha felpillant, még tanul is, maga is belefog, de ami kezéből kikerül, szánalmas, telve tervvel és álommal, bátortalan és

önállótlan, csupa buzgalom és csupa tehetetlenség. Nincs egyetlen önálló gondolata, a motyogásnál nem viszi sokkal többre, végül ismét elkallódik. Bessenyei csapnivaló író és költő. Mindaz, amit írt, nyomorúságos. De Bessenyeinél nem az a fontos, hogyan írt. Rajta kívül mindenki élvező és átvevő, és mindig készet vár, és készet kap, valahonnan, mindegy, iparcikket, divatot, ízlést, államformát, vallást. Ezzel a hitvány állapottal szemben ő az, aki saját földű szellemet akar teremteni, ő az, aki az utódok nemzedékeivel szemben az elől – az örök elől. Elődje olyan kornak, amely nem következik el soha. Bessenyei az ébresztő, aki innen belülről akarja fakasztani a szellemet, mert látja, hogy utódlással teljes élet nincs. Amíg nincs hagyomány, példa, amíg a szellem itt nem örökölhető, addig minden mások kölcsönéből él, nyelv, életrend, állam. De Bessenyei nagysága nem ez. Ő az, aki a legközelebb áll Hüperionhoz.

HARMADIK LEVÉL

Még sokat tudnék mondani Bessenyeiről. A legutóbb ismét elővettem a *Természet világát*. „Unalmas a kemény elmélkedés", mondja mindjárt az elején. Fél, hogy nem fogják megérteni. Aki ettől fél, máris vesztett. Milyen lapos! Fölfedezi, hogy „minden titok". Nem irtózatos? *Az ember mint csecsemő* fejezetébe bele lehet betegedni. *Az ifjúság* olyan, mint azok az ájtatos füzetek, amelyeket szenilis papok írnak, és rossz szagú vénkisasszonyok árulnak a templom előtt. Ez az a bizonyos báránykahang, amelyet az embernek önkéntelenül ellensúlyoznia kell valamilyen esztelen gaztettel. Olvasta ez az ember Voltaire-t? Látta valaha is ezt a sort: „...az embernek, amíg szegény, nincs szüksége istenre, mihelyt pénzt adott kölcsön, rögtön azon lesz, hogy adósa higgyen. Azt akarom, hogy ügyvédem, szabóm, szolgám és feleségem istenhívők legyenek." A báránykasághoz mindig kellett ügyefogyottság, de Sterne után? Bessenyei költő és gondolkozó és államférfi, de rossz államférfi, még rosszabb gondolkozó, és még ennél is rosszabb költő. Azt mondja: „Sok ember vesztette halhatatlan nevét – Hogy sorsa nem tette útjára életét – Eke szarván halnak meg nagy vitézek." Ezzel aztán szíven találja magát és az egész magyar szellemet. Hiszen

ő a nagy vitéz. Valami baj természetesen van. A helyzet nem tragikus, hanem hallatlanul nevetséges. Az eke szarván meghalt nagy vitéz komikus figura. Bessenyei feltételezte, hogy másképpen nem is lehetne, mint ahogy van. Pedig ez az, ami nem lehet. A sors éppen az, hogy minden úgy van, ahogy van, szükségszerűen, mert hiszen ez a sors. Hogy az eke szarván nagy vitézek halnak meg, az humoristának való téma. És a humorista ebből is indul ki, amikor feltételezi, hogy a mennyországban a legnagyobb drámaíró nem Shakespeare, hanem egy suszter, és a legnagyobb hadvezér talán nem Caesar, hanem egy kémény-seprő. Az eke szarván elkallódott vitéz komikus. Nem lett az, aki volt! De nem azért, mert valaki más akadályozta meg. Nem lett, mert ő egyszerűen nem volt az. Hogy ki vagyok, azt a sors jobban tudja, mint én. S ha én más véleményen vagyok, véleményemmel nevetségessé válok. És ez Bessenyeinél is csakhamar kiderül. Nem volt ő nagy vitéz – vagyis nem volt uralkodásra hivatott ember. Úgy kellett meghalnia, mint a remetének. Hol árulja el magát? Számtalan helyen. A legjellegzetesebb pedig az első könyv végén, amikor Nagy Sándorról ír: „Egész életét hibára tette ki." – „Micsoda óriás képzelődés, a világnak egyik széléről a másikon uralkodni." Úgy látszik, hogy ez a nagy dolgoktól való félelem, a nagy dolgok nem értése. Ilyet csak az mond, akiben valami meghalt.

A nagyság! Okos akar lenni. Nincs bárgyúbb ember, mint az okos. De: „Ugye sohasem vagy vérbe keverve, … mulatva írsz, tudod, mulatsággal vesznek. Igazságaidat nem kevered vérrel". Igen, a vérrel kevert igazság! Végső komolyságát önmaga előtt elvesztette. Nem ír tigrisigazságokat, amelyek, ha eltér tőlük, ráugranak és szétmarcangolják. Nem élet-halál igazság! Nem valami, amit biztosan kell tudnia, mert ha téved, vége. De: „A tenger csak lassú habot hány magában, … és a lélek hallgat". Ül „a Nagy Árnyékban". „Elevenen a halálba ül, hol csak azért mozog, hogy magát érezze, s kínjaival szívét szüntelenül vérezze." „Olyan lettem, mint a pusztában bujdosó zarándok, ki világát elhagyva csak egyedül ül, … írok nyugalmamban, kínomban, nem tudván mi vonz."

NEGYEDIK LEVÉL

Persze, most fölteszed a kérdést, miért ez a rögtönzött irodalomtörténet. Talán azért mondtam el, hogy a tételt igazoljam, mi vagyunk a nép, amely nem ismeri fel géniuszát? Nem. Azt hiszem, még ezt is másoktól tanultuk. Különben is, mellőzés! Fel nem ismerés! Mit kellett volna tennie, hogy méltóan bánjanak vele? Kinevezni tiszteletbeli főszolgabírónak, bankigazgatói fizetést adni neki, és fényképét az összes képeslapban közölni? A legtöbb ilyen állítólagos géniusznak itt ugyanis az egyedüli érdeme az, hogy nem lett főszolgabíró és nem kapott bankigazgatói fizetést, bár mindent elkövetett, hogy az legyen, és meg is érdemelte volna. Szörnyű kezekben van itt a géniusz még a géniuszoknál is.

Mást akarok mondani. Nem a látszólagos, hanem a valódi paradoxont. A feltűnő itt, hogy a könnyű és a sima kifejezést a *yahoo* bírja jól, a divattípus már kevésbé, a legnagyobb magyar költő még kevésbé, a józan még ennél is kevésbé, a befejezetlen alig, és Bessenyei már sehogy. Miért? Mert a *yahoo*, amikor *yahoo*-ságát kimondja, az egész országot a háta mögött érzi, és fokozatosan fölfelé, minél magasabbra ér valaki, annál kevesebb embert érez a háta mögött. A befejezetleneknek már alig néhányat, Bessenyei már egyáltalán

senkit. Az értelmes, formás kifejezés nem tehetség kérdése. A költészet mindig azt mondja ki, hogy mi az ember és a szellem viszonya. Ez a magyar paradoxon, amely minden más néppel ellentétben áll. Minél nagyobb, mélyebb és súlyosabb itt a szellem, annál kisebb a reá vonatkozó igény. Ennek következménye, hogy a szellem annál nagyobb ellenállással kénytelen megküzdeni, de nem a népben, hanem már magában a költőben.

Ami Bessenyeire jellemző, hogy minél magasabb és több a szellem igénye benne, annál keservesebben tudja kinyögni. Amíg valami híg, addig nincs baj. Mihelyt komolyodni kezd, a forma összetörik. Ahol már minden tiszta lehetne, ott nincs más, csak értelmetlen hörgés. Nem volt minden népnél valahogyan arányban a súly és a forma? Nem azért volt az így, mert elismerték őket, mert főszolgabírák voltak. Mindössze azért, mert ha mondott valamit, tudta, hogy van, aki meghallja. Itt a fülek csak a cigányprímások számára voltak nyitva. Ez a paradoxon: minél üresebb valaki, annál jobban sikerül neki. A géniusz van, de a nép csinál belőle azt, amit akar. Minél magasabb emberi lény, a ráirányuló figyelem annál kisebb, és amikor felérne a csúcsra, teljesen magára marad. Ez Bessenyei.

ÖTÖDIK LEVÉL

Életemet most már teljesen meg tudtam nemesíteni. Szememet napkeltekor nyitom ki. A domb mögül kiemelkedő nap éppen ágyamra süt. A tornácra megyek, és hallom a fácánkakasok rikoltozását a bokrok mögött, mátyásmadarak és rigók szállnak az erdő fölött. Lent a kútnál mosakszom, és néhány harapás után fát vágok. A szamár ott legel a ház mögött, meg se kötöm, úgyse megy el. Hogy aludtál, Tariménes? Mire farkával hátát csapkodja, és tovább tépdesi a lehető legtüskésebb növényeket. Mindig akad valami csinálnivaló. A diófa alatt padot és asztalt tákoltam összesze, néha ott reggelizem, aztán olvasok.

Nem sok könyvem van. Legkedvesebb olvasmányom fiatalkori jegyzeteimnek gyűjteménye. És ott sem a tartalom érdekel, inkább az írás. A hérosztrátoszi korszak mulattat a legjobban. Éppen olyan ember ez, mint akárki! Milyen sajátságos, hogy ez én voltam. Ha excentrikus lettem volna, bizonyosan kéziratgyűjtésre adtam volna a fejem. Egy kéz vonásaiban ugyanazt a formagazdagságot tudom látni, mint egy arcban. A tenger mellett gyakran üldögéltem, és nem csináltam egyebet, mint bámultam a növények és állatok növését a vízben egy szikla oldalán.

Néha fölnyergelem Tariménest, és lemegyek a városba bevásárolni, vagy esetleges postámért. Ritkán kapok levelet, és abban is az van, amit már úgyis tudok. Gyakran csak azért megyek le, hogy a csendes vándorlást élvezzem azon az úton, amelyen minden kavicsot ismerek. Lent a piac is szórakoztat, az egyszerű zsivaj. És mindig akad valami jó venni való, pompás gyümölcs vagy szép darab hús. Az út lefelé menet kevesebb, mint egy óra, fölfelé valamivel több. Pontosan délben ebédelek, egy tál ételt. Aztán megint csinálok valamit. A múlt héten másik padot és asztalt faragtam, mert arra, amelyik a diófa alatt áll, a nap délután erősen odasüt. Felmegyek a hegyre, könyvvel vagy anélkül, a forrásból vizet hozok, megkapálom a krumplit, az epret vagy a szőlőt. Ha valaki nézne, azt mondaná, a világ legszorgalmasabb embere vagyok. Pedig játék. Nyáron homokvárakat építek. Nemigen akarok hasznot abból, amit teszek, legtöbbször nincs is belőle. A jövőre nemigen gondolok. Nincs rá fantáziám. És ez az, amit klasszikus életmódnak nevezek, nem szívom ki előre a pillanatok mézét. Azt teszem, amihez éppen kedvem van. Ha szokásaim mégis alakulnak, azokat nem a gond formálja, hanem az öröm. Ami előre irányul, az mindig baj. A pillanat részegsége a legmagasabb. Álltál már az erdőben a fák lombján átszűrődő remegő fényfolt előtt? Akkor tudod, mi a pillanat. Láttad már séta közben a gyalogutat elveszni a fák között? Nincs bennem

semmi bosszú és irigység, és nem kívánok semmiféle elégtételt. Nem érzem magam megrövidítve. Csak az előzi meg önmagát, aki hiányt érez, és elégtételre éhes. De azzal, hogy megelőzi önmagát, elvéti a legnagyobbat, a jelent, azt, hogy vagyok. Nincsenek céljaim, s ezért a jövő nem érdekel. A világ van és én vagyok. Nem elég? Minden előre vetülő képzelet megrontja az időt, amelyik elkövetkezik, s amikor elérkezik hozzám, már félig üres, tegnap kimostam belőle az aranyat.

Így kapom az életet a maga tisztaságában. Ennél többre nem viheti senki.

HATODIK LEVÉL

Azt kérdezed, hogyan egyeztetem össze gondolkozásom vadságát életmódom szelídségével? Kérdezd azt, hogy a szenvedélyesen szerető férfi miért nem töri össze kedvesét. Minél szenvedélyesebb, annál gyengédebb, minél erősebb, annál gyengébb. Merhetek szelíd lenni, hiszen tüzem olyan mérhetetlen, hogy már semmi más nem méltó hozzám, csak a szelídség.

Azt hiszem, ha hatalomra jutnék, uralmamat ezer évig fogvacogva emlegetnék. Nem volt az a keleti despota, római császár, inka fejedelem, aki népével embertelenebbül bánt volna. És ami ebben az uralomban a legszörnyűbb lenne, hogy bennem nincs semmi kegyetlenség. Nem gyönyörködnék mások szenvedésében. Csak nem törődnék vele. Mint ahogy magammal sem törődöm. Az én mértékem nem emberi. Őrült vagyok? Ha elveszed a szóból azt, ami benne beteg, akkor azt mondom, igen. *Theia mania*.

Az élet a legtöbb embernek túl erős. S ezért nem bírja ki kábítószerek nélkül. Tisztán inni nagyon nehéz. Melankolikus lesz tőle, vagy megvadul és tántorog. Csak a legerősebbek viselik el minden hamisítás nélkül, egész illatával, csak a legerősebbek tudják az életből fakadó mámort józanul és tisztán élni.

Tégy, amit akarsz. De mindig tudni fogod, mitől féltél. Félni annyi mint meghalni. Annyi mint mulasztani. Annyi mint soha. Soha többé. Értsd meg, soha, soha többé.

Életed parancsa nem az, hogy kell. Mert nem kell semmi. Nincs kényszer. De tudd meg, hogy ezt itt soha nem tudod megtenni többé. Amit nem teszel meg itt, ma, most, azt nem fogod tudni soha. Amit félsz megtenni most, azt elvesztetted örökre.

Soha ily szép, ily nagy, mint most, ma, itt, nem lesz többé semmi.

S a megölt pillanat, az istenek vére kifolyt és méreggé változott, és soha nem lesz más, mint méreg, soha mulasztás nem lesz más, mint mulasztás, félelem más, mint félelem.

Az ember szabad, mindig szabad megtenni mindent, és mindig szabad félni. De soha halál nem lesz más, csak halál, méreg, félelem és mulasztás.

Az ember sorsa milyen öreg és kopott tud lenni. Ez az idő, amikor kezdenek köréje barátok gyűlni, kezdik dicsérni. Már nem félnek tőle, nincs veszély. Miért nem lettél az, aki éjszaka vagy? Akit csak éjjel mersz gondolni? Mersz és tudsz, gondolod igazi sorsodat, tudsz repülni. Álmok bátorsága. Mélyebb és éteribb világ. Úgy fogadni az érintést, mintha fehér kövön aludnál, álomciprusok alatt. Körül virágzó leander, illatos fenyő, álomrepkény. Új sorsot alszik önmagának.

Az öröm a legkegyetlenebb korbács, amivel hajtanak. És nincs kegyelem.

HETEDIK LEVÉL

Miért nem uralkodom? Hidd el, hogy nem rajtam múlik. Hol van az a nép, amelyik az én uralmamat kibírná? Panaszolják, hogy a népeknek nincsenek királyaik. De vannak a királyoknak népei? Ezek itt ma kölcsönösen megérdemlik egymást, ezek a népek és ezek az uralkodók. A király az, aki mindenkiből királyt csinál. A mai uralkodók mindenkiből szolgát csinálnak. Királynak lenni szolgák nemzetségében, ahol még az uralkodók is szolgák? Azzal törődjem, hogy kinek mennyi bért adjak árulásért? Kit hogyan dicsérjek meg, mert szavát szegte? Jutalmazzam meg a férgeket? Legyek jóindulattal az iránt, aki aljasságában mindenkin túltett? Emeljek fel embereket, akik hitványabbak, mint a többiek, bár csak árnyalatnyit? Azzal foglalkozzam, hogy naphosszat vigyorogjak, mint egy kereskedőségéd? Szorítsam meg barátságosan az ország legszennyesebb kezeit?

Ha a világ köszönetet érdemel tőlem, csak egy lehet, hogy lehetővé tette számomra a magányt, a legnagyobb és legveszélyesebb életet. Ti csak az igen hősiességét ismeritek. Ez lenne az, ha lenne nép a királyságom számára. Ez a könnyebbik. De én ismerem a nem hősiességét is. Ez a magány. Nincs szükségem rátok. Minden kapcsolatom azzal végződött, hogy nem.

A magány nehéz. Novemberben kinézni reggel a szürke derengésbe, kijönni a tornácra – és nincs senki, senki. A hegyoldalon barna levelekre szürke köd telepszik. Ezt az érzést csak a legerősebb ellenméreggel lehet gyógyítani. Mi az? A tudat, hogy az ember egyedül át tudja élni a világ legnagyobb szépségeit, éspedig nem képzeletben, elégtételként, hanem mint az örök egy, aki a legközelebb áll a mindenséghez. Az ember csak közösségben élhet boldogan, de csak a magányban lehet isten.

NYOLCADIK LEVÉL

Semmiben sem szenvedek hiányt. Megfőzöm a magam ételét, takarékosan bánok azzal, amire szükségem van. Elég korán megtanultam mindenféle házimunkát. A tornác előtt a lépcsőn ülök, zöldséget és krumplit hámozok. Szobámat ki tudom takarítani. Mikor fehérneműm fogytán van, a katlant a tűzhelyre teszem, a jól beáztatott ruhát kifőzöm és kimosom. A nap rám süt, szakad rólam az izzadság, aztán az ágakra kötelet feszítek és az ingek, lepedők, harisnyák ott száradnak a lengető szélben. Másnap vasalok. Apróbb dolgokat meg tudok varrni, a súlyosabb hibákat a szabónak viszem. Néha, mikor megunom a pék élesztős kenyerét, magam sütök nemes kovásszal. Amíg lehet, gyümölcsön élek. Nem elvből. Nincsenek elveim. Ehhez túl jó a gyomrom. A házimunka nem foglal el túlságosan, ahogy nem foglal el egy asszonyt. Ha főzök, takarítok, mosok, félig játék, félig szertartás. Örülök, hogy az asszonyoktól meg tudtam tanulni a házimunka csodálatos békéjét. Azt hiszem, a házasság a háború másik oldala. Szobám csinos, mint egy fiatal nőé. Nem tűröm a port, de az itt, a fák között alig is van, csak télen a fűtéstől. És a nap ragyogja be minden élettevékenységemet. Ha az emberiségtől valami nagyot várnék, az lenne, hogy otthagyná

azokat, akik eltiltják a fénnyel való táplálkozástól. Egy nyári reggel elindulnának a városból, otthagynák a gyárakat, az utcákat, a hivatalokat, a központi fűtést, a villanyt, a fürdőszobát, és kivonulnának a napra, szótlanul, de ellenállhatatlanul. Ez lenne az én forradalmam – a napforradalom. Amint a mosóteknő előtt állok és ingeimet mosom a fehér szappanhabban, hátamra tűz a nap, és hátam ragyog az örömtől. Tudom, van az emberben szent és mély sötétség, az éjszaka tere ott bent a bőr alatt. De tudom, hogy az ember bőralattija ujjong, amikor a nap fényét érzi. Egyszer a tenger mellett egy óriási fehér kősziklán kifeküdtem a déli napra, először életemben teljesen ruha nélkül. Azelőtt azt hittem, van abban valami mélyebb értelem, hogy az ember ágyékát elfedi a nap elől, sötétben tartja, éjszakában az éjszaka szervét. Abban a pillanatban, amikor a napsugarak elárasztották azt a helyet, ahová még soha sem értek el, megértettem, hogy mi az a nevető phallosz – a napfényes, a tündöklő, derűsen átsugárzott, a szégyentelen, a görög istenszobrok mosolygó fény-ágyéka.

KILENCEDIK LEVÉL

Nyáron délután lefekszem a fa alá, és alszom. Amíg az álom felold, néhány perc telik el. Dohánynyom füstje békésen száll a lomb között, nesztelen mozgás, mint a felhők vonulása, melodikusan elolvad a levegőben, elolvadok én is az álomban. Édes és meleg pillanat. Érzem, hogy mindenem kívül van, kívül a fákban, az égen, a házamban, a kertben. Nincs lelkem. Szabad vagyok, nincs akarat, cél. Átfúj rajtam a szél, átsüt a fény, átsugárzik a meleg és az erdőillat. Nincs bennem semmi ellenállás. Ilyenkor megértem, miért lehettem éppen én az, aki megtörte azt a kényszerűséget, ami a szellemet ezen a földön önmagával szembeállította. Én vagyok az, aki megcsináltam a lehetetlent. Nem vesztem el a némaságban, mint ahogy eddig elveszett mindenki, aki a magasság fia, Hüperion volt. A tiszta és nyílt szó csak az embercsonkok és a szenny számára volt itt nyitva, és mihelyt valaki komolyan meg akart szólalni, a hangot elfojtották. Az én erőm volt az egyetlen, amely ezzel a feladattal elbírt. Megszólaltam, és amit mondtam, hüperioni volt. Olyan nyelven beszéltem ott, mint azelőtt senki és soha. Egyedül voltam. Helyemben mindenki összetört volna, mint ahogy összetörtek a Bessenyeik. Egyedül lenni, és nem dadogni, és nem a Nagy Árnyékban

ülni. Hüperion a magányos isten, aki önmagának teremt világot, mivel itt senkinek a magasság és az isteni nem kell. Én váltam teljesen függetlenné attól, ami környezet. S amíg azok elvesztek a szánalmas nyögésben, mert szavuk még önmaguk előtt is kétséges maradt, én tudtam beszélni. Az én kezem először teremtett itt olyan világot, amelyben nem szégyen élni. Mindenkinek, akinek megvolt a szándéka hozzá, nem volt meg az ereje. Nem volt egészen Hüperion – még Bessenyei sem, aki hozzá a legközelebb állott, és ezért a legtávolabbra esett. Minél királyibb volt itt valaki, annál kevésbé jutott a szellem teremtő anyagához, és minél jobban lesüllyedt, a nyilvánosság előtte annál jobban kinyílt. Én adtam vissza a szót a királyoknak. De nem áltatom magam. Nem lesz ebből semmi, mint ahogy nem is volt soha. Azok a szavak, amelyekkel a nagy életet megteremtettem, sohasem jutottak el az emberek szívéhez. Itt vannak az állványon szobámban. Egyedül én csináltam őket, egyedül én tudom, hogy mi az, amit csináltam, és a mű egyedül az én életem szépíti meg. Senkinek sem kellettek. Elalvás előtt mosolygok a fa lombjai alatt, ha arra gondolok, hogy azt hiszed, bánt. Milyen kevéssé ismered az isteneket! Amit alkottak, olyan szép, hogy a mű nem veszít vele, csak az, aki nem látja. Sápadtabb lesz az ég, ha nem nézik? Mit gondolsz, mi lett volna belőlem, ha beálltam volna közéjük tajtékzani minden magas ellen? El tudsz

képzelni engem mint önmagam ügynökét? Ha valaki nem fogadott el, az el nem fogadó helyett szégyelltem magam, bántott, hogy olyan mélyen megalázta magát. És még csak nem is tudott róla. Elutasított, és nem vette észre, hogy lehetetlenné vált önmaga előtt. Ki fog engem igazolni? Senki. Az egyedüliek, akik megtehetnék, a hozzám hasonlók. De az istenek nem igazolnak senkit és semmit, legkevésbé önmagukat. Ha félnék attól, hogy valaki belenyúl a műbe, megtiltanám. Senkinek sincs joga ezt magáénak tartani. De nem félek. Nem lesz több Hüperion.

TIZEDIK LEVÉL

Csak akkor nyugodtam meg, amikor láttam, hogy ez az élet milyen veszélyes. Egész addig egy kicsit búskomor voltam és unatkoztam. Azóta vidám vagyok, mert érdemes. A veszély a sors erős levegője, és én csak erős levegőben érzem jól magam. A gyávaság nem tartozik erényeim közé. Mindig azt kerestem, ami a legnehezebb. Meg is találtam mind a kettőt, a magányt és a derűt.

Háromszor történt meg velem ugyanaz. Annyira ugyanaz, hogy a három történet személyeit egészen nyugodtan fel is cserélhetem, és egymás helyett használhatom. Egészen különböző három nő volt. Az egyik szőke, nehéz és erős, mint egy walkür, a másik fiús és egzaltált, a harmadik sötét, mély mint egy kút, és szánalmasan tehetetlen. Elgondoltam a nagy életet, jött az első, és kiderült, hogy nem realizálható. Erre kigondoltam egy még nagyobbat, jött a második, és kiderült, hogy nem realizálható. Erre kigondoltam egy még ennél is nagyobbat, jött a harmadik, és kiderült, hogy nem realizálható. Mind a három esetben a szerelem egy pillanat alatt lobbant fel.

Egyszer több napig csatangoltam a hegyek között. Reggel volt, amikor a domboldalon lejöttem, a völgyben major feküdt. Kora szeptember volt, még nyár és már ősz, szélcsend és a fátyolos nap

félhomálya. Most, gondoltam, most találkozom vele, aki éppen úgy tudja, hogy eljövök, mint én, hogy ő eljön. Vele, aki éppen úgy arra ébredt reggel, hogy ma vele. Aki minden lépésének értelmét abban látja, hogy közelebb ér hozzám, aki minden idegen szemébe keresve néz, hátha én vagyok, aki tudja, hogy jövök, mint én, aki tudom, hogy közeledem hozzá, aki ha vonatra száll, arra gondol, hátha ott ülök, valakinek nevét hallja, azt hiszi, az enyém, hangot hall, azt hiszi, én beszélek. Most találkozom vele ott, a majorban, ott hever a fák alatt, olvas, hogy az időt valamivel töltse, míg jövök, ott vár, mint mindig, vár, és amikor meglát, felkel és jön, természetesen, szó nélkül, jön velem, és én vele, együtt, mert ő lett én, és én lettem ő, és ettől a pillanattól kezdve ilyesminek, hogy én, már nincsen különös értelme. A majoron átmegyek. Mintha ő lennék, úgy nézem az álmos gazdatisztet, a bérest, az urasági lakást, ablakain fehér függönnyel. Itt élt, de most már jön velem. Kérdezés, szó nélkül. Mit fog mondani először? Valami nagyon egyszerűt, talán azt, hogy éhes vagyok. Talán azt, hogy kavics ment a cipőmbe. Én ránézek, és azt gondolom, szép, de nem ejtem ki, mert ő már tudja, hogy ezt akarom mondani, és komolyan mosolyog. Átmegyek az úton, és felé kapaszkodom. Egészen nyugodt vagyok. Ebből a nyugalomból tudom, hogy csakugyan találkozom vele. Milyen különös, hogy egyszerre megoldódott, egyszerre sima lett minden, már

jöhet, ami akar. Ott van. A fűben fehér ruha kék pettyekkel. Ő az. Csepp szorongás sincs bennem. Először életemben nem félek. Most már jó. Felérek, az út balra fordul, a füves domb elválik az égtől, és látom, hogy mögötte kötélen sereg ruha szárad, a kék pettyes is. Az oldalban pedig nincs senki.

Mind a három nőben azt éreztem, hogy vele találkozom, vele, akit nem kell áltatni, akinek nem kell hazudni, aki jön, vagyis akivel megyek, mert a kettő egy. Azt mondtam egyszer, mindegy, hogy melyiknek, azt mondtam, hogy a naptárt eldobom. Nem lesz több hétfőm és keddem, hanem lesz hajszálnapom és szemöldöknapom és kisujjnapom, ő lesz az én naptáram. Egyszer az egyikkel három napig együtt voltam, mindegy, hogy melyikkel, háromszor huszonnégy óra múlt el, és egy pillanatra sem eresztettük el egymást. Ha eleresztettem volna, fájt volna. Hogy ragyogtak azok a napok! Milyen fontos volt minden szó. Milyen fontos volt mindent azonnal kimondani. Mindent értett, és én mindent értettem. Hátrasimítottam a haját, és azt kérdeztem, ugye? Mire azt felelte, igen. És csakugyan úgy is volt.

TIZENEGYEDIK LEVÉL

Ne hidd, hogy semmi nők voltak. Az egyiknek különösen nagy érzéke volt a magasra, a másik egyenesen az önfeledtség tehetsége, a harmadikban a kizárólagosságot bámultam, azt, hogy csak én, és senki más. De az első végeredményben csak szép intermezzót várt és kapott, a második ájultságot, a harmadik mindössze nem tudott védekezni. És mind a három nyert, csak én vesztettem. Mert én minden alkalommal valódi összenövést vesztettem. Mindegyiknek külön az ő számára kigondolt nagyszerű élettel lettem szegényebb, élettel, ami azelőtt nem volt, és én teremtettem neki. Mihelyt ezt észrevette, megfutamodott. Sok volt neki. Persze még csak nem is szégyellte magát, és persze még én voltam, aki olyasmit követeltem tőle, amit nem tudott. Ó igen, legalább és egyelőre kétszobás berendezett lakás, jó jövedelem, színház, mozi, hangverseny. Nyáron utazás Olaszországba vagy Svájcba. Ez volt életideáljuk első pontja, a második, háromszor egy héten szerelem, és néhány év múlva majd gyerek. Mellékutca-eszmény, mint akkor a legtöbb nőé. Hittek abban, hogy a boldogság az életstandardból fakad. Mikor látták, hogy én a dolgot megfordítom, és azt állítom, hogy a magas élet teremti meg az anyagi teljességet, félni kezdtek tőlem. Kérdezz meg

mindenkit, akit csak tudsz, mindenki azt fogja mondani, nekik volt igazuk, ők voltak a józanok, és én az őrült. Nem tudják, hogy ezzel milyen ítéletet mondanak önmaguk fölött. Egy állam nem virágozhat más talajon, csak az összetartozás elemi örömén; emberi sors nem teljesülhet máshol, csak az életbe való tökéletes beleolvadásban; szerelem is csak a mindenekfölött való összetartozáson és az egymásba való beleolvadásban teljesülhet és virágozhat. Mind a három elárult. Kinek? Önmagának. De ezzel elárulta önmagát is. Mind a három tele volt magas képességgel, de egyiknek sem volt tehetsége a közös életre. Egy ideig mind a három sorsát figyelemmel tudtam kísérni, és láttam, hogy mind a három összetört. Egyszer, egyetlenegyszer abban a kitüntetésben részesülhettek, hogy a legszebb életet megvalósíthatták volna. Amit most élnek, az előbbihez képest szégyen. Féltek meghalni, és e félelembe belehaltak.

TIZENKETTEDIK LEVÉL

Amit most róla tudok, már történet. Leveleim elvesztek. Sajnálom, hogy nem tudok belőlük idézni. Egyetlen mondat megvilágította volna, hogy mit akarok. Emlékszem az időre, amikor az egyiknek két héten át levelet írtam. Csak a nélkülözhetetlen élettevékenység ideje alatt nem volt kezemben toll, de akkor is mondatok főttek bennem. Minden nap háromszor adtam postára őket. Két hét alatt csaknem harminc ívet írtam, s e levelek ízét most is érzem. Hazárdul játszottam, sohasem volt tehetségem arra, hogy önmagammal takarékoskodjam. Csak a vagy-vagy érdekelt. Középút nincs. Ezért maradtam egyedül.

Emlékszem az első szerelem csúcspontjára. Kora tavaszi nap volt, a külvárosban jártunk, félig fagyott földön, délben. Szó volt valamiről, azt hiszem, a jövőről. A jövő számomra olyan volt, mint a kitágult és meglassult jelen, a részegségnek az az elterülése, ami már nem szakadékos és feszült, hanem mosolygó, mint a terített asztal vagy a vetett ágy. Igen, mondja ő egyszerre, hozzád megyek feleségül, mihelyt annyi fizetésed lesz, mint nekem van. Én eleinte nem értettem. De ő még jobban megmagyarázta. Csak nem gondolod. A többire nem emlékszem. Azt mondják, ha az ember golyót kap, egy pillanat alatt évekre menő életet tud

átélni. Ezt az érzést nem ismerem, de ismerek egy másikat, azt, amelyet szibillai pillanatnak hívok. Amikor az ember előtt egyetlen töredék másodpercre leszakad valami, és belelát a jövőbe. Ezért nevezem szibillai pillanatnak. Pontosan láttam egy ház harmadik emeletét, ahol mi ketten laktunk, fölmegyek a lépcsőn, ő otthon van szobájában, ahol rózsaszín takarók és csipkék és világos függönyök vannak, és hisztérikus tisztaság, és az egész olyan, mint a cukrászsütemény. Engem valami bánt, de nem eszmélek fel rá. Olyan érzés, mintha nyakig a földbe ástak volna, és fejemet a legyek lepnék el. Látom őt megráncolt orral, amint kényeskedve pirongat engem valamiért, mint egy nevelőnő. Sok mindent látok ebben a pillanatban. Szereted a pénzt, mondom csendesen. Igen, szeretem, válaszol, de már bűntudattal. Tudja, hogy hibát követett el. Illene nem szeretni, de ha mégis szereti. Szűköl és megbocsátást vár. Már csak az tudná megmenteni, ha azt mondanám, jó. De nem mondom. Most már haragszik. Azért, mert lelepleződött, és én ott hagyom állni szégyenével. Milyen nyomorult így, gondolom, silányságában. És ő tudja, mit gondolok, még a szavakat is hallja. Meg lehet ilyesmit bocsátani?

Most a szerelem új korszaka kezdődött. Csaknem minden nap felszakadt ilyen mélység közöttünk, és mi a szakadékot csókjainkkal akartuk megtölteni. Végül egy éjszaka volt annyi erőm, hogy megállítottam magamat a menekülésben.

Megmagyaráztam neki, hogy mi történt, és mi történik. Már semmi remény sem volt arra, hogy folytatni lehet. Megint hazárdul játszottam. Egy vendéglő kertjében ültünk, és ő úgy viselkedett, hogy izgalmamban a bort selyemruhájára öntöttem. Öt perc múlva elbúcsúztunk.

TIZENHARMADIK LEVÉL

Megtaláltam egy levélrészletet. Már nem emlékszem, miért írtam le az eredetiről. Hívom, hogy jöjjön hozzám. Különös hívás. Minden mondata taszít. Ha nekem olyat írnának! A veszély külön csábítás lett volna. Ha meg valami lehetetlen, akkor azonnal beleugrom. Majd meglátjuk! Elmondom a levélben, milyen nélkülözések várnak ránk. Egyedül leszünk ketten, szemben mind a két családdal, barátok nélkül, segítség nélkül, szegényen, tél van, mit eszünk? Krumplit. Hideg van. Valahová elmegyünk fát lopni, a keskeny kereveten alszunk ketten. Milyen irtózatosan nehéz lesz, milyen gyönyörű. Azt vártam, hogy ennek nem tud ellenállni. Erre csak egy válasz lehet, megírja, melyik vonattal érkezik. De neki még arra sem volt ereje, hogy azt mondja, nem. Hazudott valamit. Azt hitte, hogy megmenti önmagát. Egy évvel később találkoztam vele, akkor már látta, hogy soha többé. A megölt pillanat, az istenek vére kifolyt, és méreggé változott. Soha, értsd meg, soha többé. Nem volt meg benne az álmok bátorsága.

Mondd, lehetetlent kívántam? Lehetetlen, hogy otthagyja a tál lencsét, ahogy a három közül az egyik mondta, a veszélyért, a kockázatért. Nem kaland, ellenkezőleg. Mennyire nem értesz!

Az volt a kaland, amit ők csináltak velem. Néhány heti szerelem, de örök kapcsolatra nem voltak hajlandók. Ez az út vezet egyenesen oda. Hova? Jól tudod. Általánosító és ostoba, ha valaki azt mondja, nő ilyesmit nem tesz. Ha elkábítottam volna, megtette volna. De én egy percre sem csaltam.

Mind a három történet tökéletesen ugyanaz. Nagy szerelem, amelynek kellős közepén hirtelen felmerül az, hogy választania kell az élet között, amit én találtam ki neki, a nehéz, a veszélyes, a szép, a komoly, a vidám élet között, és a másik között, amit a többi él. Háromszor történt meg ugyanaz. Egyforma szereplők, egyforma arcok, ugyanolyan barátok, ugyanolyan anyák, ugyanolyan fordulatok, pénzügyek, rábeszélések, levelek, titkos üzenetek, görcsök, félelmek, visszarettenések.

TIZENNEGYEDIK LEVÉL

Tudtam, hogy láthatom. Elmentem és vártam. Egy idő múlva jön. Odamegyek, néhány szót váltunk, aztán szöknöm kell. Mikor már egyedül vagyok, szédülten az örömtől, hirtelen és minden előzmény nélkül egyszerre ruhájára gondolok. Egy óra sem telik el, és már megtudom, miért. Otthon feltették neki a kérdést, vagy ők, vagy én. Ha pedig engem választ, azonnal és örökre kiteszik. Ő pedig nem engem választott, de úgy tett, mintha mégis. Időt akart nyerni, és nem akart feladni. Otthon ezt tudták, és hogy kedvébe járjanak, drága, divatos ruhát csináltattak. Ez volt akkor rajta. Az, amit azért kapott, mert engem elárult. Ebben a ruhában találkozott velem, kezet fogott velem, és azt mondta, hogy igen, amikor olyan ruhában volt, amit a „nem"-ért kapott.

Ezután a nap után több mint egy évig nem tudtam örülni. Tudod mi az, elveszteni az örömre való tehetséget? Nem váltam meg tőle keserűséggel és sértődve, és nem éreztem magam megrövidítve. Akit az istenek szeretnek, annak megengedik, hogy vidáman haljon meg. Tudom, hogy ez mit jelent, és milyen csendesen és békésen és derülten halt meg bennem a szerelem. Mondd, ki az, aki többet tudott volna csinálni? Tudom, hogy ki vagyok, és nem tagadom le, és

nem felejtem el egy pillanatra sem. Ahogy nem vagyok gyáva, nem vagyok ostoba, és nem vagyok szerény. Hogy valódi asszonyt akartam? Hát nem kaptam. Nincs? Nem tudom. A legnehezebb volt ezt a hiányt feloldani valami teljességbe. De sikerült sebek és bánat nélkül, józanul és komolyan és zaj nélkül.

TIZENÖTÖDIK LEVÉL

És íme, abból az időből egy teljes levél, amely megmaradt, mert nem küldtem el: „Sajátságos állapotban vagyok, teljesen bolond, mert bolondul szeretlek. De ez a szerelem éber és okos és egészséges. Bolondul éber és bolondul okos. Kétszeres bolondság, vagyis egészen tiszta őrület. Most mindent merek. Szabadulóban vagyok, néhány hét, és minden ügyem rendben, olyan közel vagyok hozzád, ha nagyon kinyújtózom, már elérem az árnyékodat. Eddig minden terv fantázia volt. Tegnapelőttől kezdve minden álom teljesült, közeledek örömömhöz és veszélyemhez. Az öröm rendben van, mondod, de mi a veszély? A pettyes ruha? Igen. Mennyire várnak rám valahol. Éppen amennyire én várok valakire. Csak azt nem értem, ha tényleg ennyire várunk, miért nem találkozunk?"

Akkor azt hittem, hogy most. Odamegyek hozzá és leülök a fűbe. Mondjam azt, hogy megérkeztem? Látja. Mondjam azt, hogy – mit. Mit mondjak? Jó itt lenni? És mit mondjon ő? Ránézek. Szép? Nem tudom. Megfogom a kezét. Milyen születés előttről ismerős ez a kéz. Ez a nyak az ő nyaka. Mindig ilyen volt bennem ez a nyak. Ismerem a derekát és a vállát, ahogy ismerem a melegét és leheletének illatát. Olyan ismerős vagyok

benne, mint a nyelv a szájban. Otthon vagyok. Nem kelek fel, ő sem, felkelünk. Eddig is így éltem, de a szék mellettem üres volt, és üres az ágy másik fele. Már nincs én. Megyünk, járunk, alszunk, nézünk, élünk. Nem fordul vissza. Nem felejtett otthon semmit. Nincs mondanivalója senkinek semmi.

Az első éjszakánkon aludtál, és én egy percre felébredtem. Karjaink, lábaink, hajunk így érintették egymást. Nyakamat átfontad, arcod a vállamhoz szorult, mit kellett volna a vállnak mondani, hogy az arccal megértsék egymást? És mondd, volt valaha nő, aki ha az országúton találkozott a férfival, nem kellett meggyőzni, és akinek nem kellett magyarázni? Aki tudja, hogy soha, soha még egyszer, azt mondom, soha még egyszer nem fogja tudni helyrehozni, amit elmulaszt akkor, ha beszél, ha kérdez, faggat, rábeszélést vár. Valamit mondani kellett, legalább annyit, hogy nem. Valamiért haza kellett menjen, egy macskáért vagy szalagért. Szüksége volt szövetségesre ellenem, el kellett árulnia legalább a csipkének. Mindegy, hogy mi volt, pénz vagy vallás, anya vagy ruha. És most azt hiszed, így jobb? Azt hiszed, hogy van ilyen szövetséges, szalag, apai ház, pap, valami, amiért ha a nő a férfit titokban feláldozza, akkor nyert? Azt hiszed, nem magadat árultad el? Legutóbb azt írtam, hogy egyetlen ölelésünk sem volt teljes. Te fájdalommal és kétségbeesetten kérded, hogyan lehet. Azt írtad,

mindent ledobtál magadról, és csak asszony akartál lenni, hogyan lehet, hogy nem tudtam azt az örömet adni, amit akartál. Válaszolok. Nem tudod feladni magad teljesen, mert nem tartozol hozzám. Nem sikkasztottad el az örömet már azzal, hogy alkuszol? És mondd, csakis előlem sikkasztottad el? Az ölelés után szomorú vagyok. Nem azért, mert nem értelek el egészen, hanem azért is, mert te nem értél el engem egészen. Ó, ha az ember hazudik, önmagának is hazudik. Nem adtál és nem kaptál semmit. A testet nagyon nehéz becsapni. Ha beszélsz, mindent elhiszek, de ha karjaimban vagy, akkor azt adod, ami benned van és ami igaz, mert közvetlenül ott vagyok veled. Mondd, hányszor árultál el attól kezdve, hogy már az első pillanatban elárultál? Hányszor csaltál meg ruhákkal és papokkal és csipkékkel? És még egészet mersz várni? Mindig odaragadtál valamihez, és még azt várod, hogy ezzel az öleléssel megelégedjek? Tönkremegyek, de te is tönkremész. Értsd meg, nem én követelek. Te vagy az, aki általam követeled önmagadat. Közvetítő vagyok neked magadhoz. Egymáson keresztül rohanunk önmagunkba. És ha nekem hazudsz, arra kényszerítesz, hogy én hazudjak magamnak. Általam én vagyok neked te. Nincs letagadás, menekülés, alku, csalás, árulás, hogy ne mérgezzen meg mind a kettőnket azonnal és egyformán. Méreg, méreg, az elmulasztott, megölt pillanatok mérge. Lesz valaha is másképpen? Lesz? Mondd!

TIZENHATODIK LEVÉL

Nem tudtam volna többet mondani, ha nem jönnek e napok. Már tart két hete, hogy hajnaltól estig az erdőben ülök, a réteket járom, vagy fent a szirteken fekszem hanyatt, órákig mozdulatlanul e fényben, amely lágy, mint a haj, és oly édes, mint az érett gyümölcs.

Tehetetlen vagyok. A levegő olyan, mintha kristály arany szemekből állna, és minden szem külön-külön csillogna a langyos nap sugaraiban olyan földöntúli ragyogással és mégis oly szelíden, hangtalan sziporkázik enyhe tündöklésében, hogy szemem elbágyadtan csak félig meri nyitva tartani magát, ahogy az ember félig lehunyja szemét, ha olyat lát, amit egészen nem bír el.

Szélcsend. Napok óta már a gesztenyék és almafák levelei és az örökké imbolygó akác nyugodtan állnak.

És az éjszakák! – Eljő a kristályosan égő sötétség, amely alkonyat után olyan, mint ifjú leányok halála, oly tiszta, szép és szomorú, s amely még szelídebb, édesebb és érettebb, mint a nap, és még jobban tele van mély, álomtalan bágyadt hallgatással – s amelyben az ember oly önfeledt zsibbadásban alszik, ahogy más fájdalomtalan csókban elbúcsúzik valakitől, akit szeretett. Az éjek, amelyekben a sötét mint fekete drágakő ragyog.

Még egyszer visszatérek.

Azt kérdem: miért hiszed, hogy ahol egy isten megjelenik, a természet kivetkőzik önmagából, a dolgok tótágast állnak, s minden másképp történik, mint ahogy rendesen szokott? Mintha mások lennének ők, mint az, amit a földön látsz – akár a lent kúszó rovar, akár a gyenge szálú, karcsú fű, amely a szélben sejtelmesen lobog, akár a fa, amely diadalmasan úgy látszik, mintha ágaival a napig akarna nőni, akár a víz, akár a levegő, akár a kő, a föld, a csillag, vagy akár a fény!

Az isten megjelenése nem csoda, mint ahogy nem csoda, ha szél indul meg, a tengeren az ezüstös szelíd víztükör oly sötét bíbor színben lángol, akár a bor, melyet éjszínű szőlőfürtökből készítenek. Én a csodát megvetem, mert csak egyszer van, szabály és mérték ellenére, s erőszak a természeten. A csoda nem szép. Szép csak az, ami természetes: ez örök szabály. – És az istenek nem csodából vannak itt, s ahol megjelennek, nem fordul fel a rend. Olyanok ők, mint a forrásban a hűvös átlátszó tisztaság, mint a kőben a súly, a levegőben az illanó és puha áradás, mert az istenek a világban az állandó mérték és az örök szabály. És ahol közülük egy láthatóvá lesz, ott ez az örök szabály és mérték teljesül. Természetes, hogy van, és itt van. Úgy jön, hogy az ember azt hiszi, mindig is itt volt, mert ide tartozik. Simán, ahogy a szél hoz szénaillatot a rétről, úgy jön, egész természetesen. Úgy jön, ahogy a déli nappal én jövök. Úgy.

Nézd ezt a szőlőfürtöt, mi van benne, ami nem természetes? Nézd, e duzzadó bogyó hogyan feszíti édes levével pattanásig a vékony fehér héj hamvas húsát. Nézd, hogy csillog rajta a nap sugára, mintha mustjából kortyolt volna, s mámorát ott táncolná ki az ezüst cseppeken. A szikrázó és forró déli nap minden szenvedélyét felszívta ez a kis golyó. Fény csurog belőle, ha szétharapod. De nézz még jobban a fénytől égő szemekbe, s meglátod azt a borzasztót, amely oly sötét, mint a tenger ott, ahol a legnagyobb mélységet fedi. Ó, aki a szőlőszem pillantásából nem érti meg a sötét sugarat, nem tudja mi az, ami a bor mámorában oly fekete szédület, mint hogyha valahol ott belül parttalan szakadék ásítana feléd, s ellenállhatatlanul oda vonzana. Ez a sötétség forrt a mustban. E nedv az olvadt nap és a folyékony éjszaka. Ó, mondd, hát van a világon oly csoda, mint az, ami e szőlőfürtben természetes? Nincs, és nem is lehet. Mert ami benne van, az mind teljesen, valóságosan igaz. Nincs benne semmi ál, hamis, hazug, mert nincs benne csoda, természetes, mint a nap, az éj, a fény, a homály, olyan természetes és igaz, mint az istenek. Mert mi más az isteni, mint az az igaz, valóságos, természetes, ami nem ismer csalást és sohasem hazudik? Istennek lenni annyi mint oly igaznak s egyszerűnek lenni, mint ez a szőlőfürt. – S a szenvedély, amely engem üldözött, ne volna igaz? És hiúság volt csak az, vagy esztelen őrület, amely

szüntelen, mint korbács hajtott át életemen? Nem! Nem fájna úgy! Nem! Nem marna úgy belül! Igaz. Igaz! És azért szenvedtem, mert én cserébe mást a magam szerelméért nem tudtam elfogadni. Nem. Inkább a magány. Nem volt lény, akit e tűz ne vonzott volna, s ne támadt volna benne vágy együtt élni ezzel a lánggal, amely, ha ellentüze nem elég erős, azt, mint egy ősi elem, könyörtelenül megsemmisíti, ahogy a villám égi hevében megsemmisül az emberek által rakott kis rőzseláng. Mindenkit vonzott, s végül is viszszarettentett, ha közelébe ért, mert kiderült, hogy nem bír vele. Így jártak szegények mind. S hidd el, gyakran magamban is félelmetes rettegéshez hasonló érzés áradt el, ha láttam azt, hogy vágyam miként lépte át az emberit, s hogyan kívánt tárgya lenni emberinél nagyobb és szenvedélyesebb szerelmi tűznek. Féltem tőle magam is, és tudtam, ha nem talál rá ellentüzem, amely éppen úgy szomjazik rám, mint én rá, akkor magam leszek, aki benne elég. De semmit, semmit belőle fel nem adok! Egyetlen szikrát sem oltok el csak azért, hogy lángját lohasszam! Szörnyű ez az égés! Mértéktelen. Iszonyatos, ha tép, és rajtam uralkodik. De oly gyönyörű, fenséges és igaz, ó igen, olyan isteni, hogy nem fékezem, inkább majd ha miatta itt, az emberek között már nem bírom tovább, akkor – ó, mit akkor? Kibírtam. Alku nélkül, csalástalan és igazan. Félig elégtem bele. De másik felem él. Folyékony nap

vagyok, s nemsokára már nem lesz bennem árnyék. De nekem is megvannak a szakadékaim, és nekem is van éjszakám, mint a szőlőszemnek, amely a tőkén nevet – s e tündöklő aranynapokban itt, ezen az édes, érett, langyos őszön ragyog az éjszínű fekete drágakő, magányom sötéten tündöklő haláltisztasága.

TIZENHETEDIK LEVÉL

Dicsőségtelenség, eredménytelenség, szerelemtelenség, baráttalanság, közösségtelenség. Íme, ezek a hiányok, amelyeken a magányban életem teljesülni tudott. E sok szomorúságból fakadt derűm, e sok bukásból győzelmem, e sok harcból békém, s e teljes egyedüllétből tudásom. Csak féltek tőlem, csak szerettek, csak kihasználtak, csak szükségük volt rám. De kinek voltam valaha is barátja? Túl erős voltam? Lehengereltek csodálattal, még dicsérnek is, ha nem érezték volna, hogy szét fogom őket tépni érte. Megpróbáltak hízelegni, még bókoltak is, persze legtöbbször csak a hátam mögött; még azt is merték mondani, hogy tehetséges vagyok. A pimaszok. A legtöbbször mégis terhükre voltam. Jelenlétem kényelmetlen volt, és feszélyezte őket. Szerettek volna letagadni, és ó, mit adtak volna érte, ha nem vagyok! Én pedig közöttük csak egyet tudtam, szégyenkezni miattuk. Ha valahol megjelentem, azonnal mindenki mentegetőzni kezdett. Mindegyik felsorolta hibáit, és fanyarul hozzátette, kényszer. Hajbókolt, és igyekezett megszökni, de már tüskével a szívében, a tüske az én szemem volt. Azt mondták, szigorú vagyok, és nem vették észre, hogy ez a vidámság szigorúsága, könnyű és őszinte és gyermekes és üde, nevető komolyság, a közös játék komolysága.

Milyen különös, hogy a heroikus levegő tisztaságában itt a földön összetartozás nem tenyészik. Ezt a levegőt csak a magány bírja el. Egyszer valaki azt mondta, milyen üdítő olyan gyermekeket látni, akik létüket nem hivatalnokoknak köszönhetik. Milyen nagyszerű lett volna olyan szerelemben élni, ami a hivatal ellen van, és virágzik, és virágzik mindannak ellenére, ami itt mérgezett és alacsony és bárgyú és mogorva és irigy. Egyetlen asszony sem értette meg, mi az, amit nem akartam, mert nem akartam. Csak olyan nővel találkoztam, akinek csak a félszépség iránt volt érzéke, és a legnagyobbtól félt. Csak olyan férfival, aki a hivatalnok által szentesített világban élt. Kiejthettem valaha is egyetlen szabad szót? Volt ember, aki kibírta, hogy egyenesen a szemébe nézzek? Sokan gyűlöltek érte, de még a gyűlölet sem volt tiszta tűz, csak mérges és fojtó pára.

Barátságaimról még annyit sem vagyok hajlandó elmondani, mint szerelmeimről. Elégedj meg azzal, ha azt mondom, ugyanúgy jártam. Még csak azt sem állítom, hogy kevesebbet szenvedtem miattuk. Valamit követeltem tőlük, amit nem tudtak megadni. Pedig nem én követeltem, hanem a barátság.

Mégis elmondok valamit. Az egyikkel egyszer elutaztam. Sohasem tudtam vele úgy beszélni, hogy megérintsem benne a barátság magvát. Azt hittem, a hosszabb együttlét feloldja. Azok közé az állatok közé tartozott, akik nem engedik magukat

megsimogatni. Talán félnek. Talán mert gyengék. Bizalmatlanok. Én nyugodtan engedtem minden hívásnak, lekuporodtam, és vártam, hogy simogassanak. Talán mert nem féltem. És talán mert mindig megvolt az erőm a bizalomra. Ezért neki állandóan egy ütemmel okosabbnak kellett lennie, mint amilyen volt bárki körülötte. Számomra az okosságnak semmi jelentősége sem volt. Hiszen én nem tanulni akartam és érvényesülni és megelőzni és legyőzni. Valami közöset akartam, azt a közöset, ami a barátság. Egy szobában éltünk. A szoba csak egy volt, és nem közös. Csak éjszaka. Amikor aludt, néha felébredtem, és azon tűnődtem, miért tud most őszinte lenni, miért van most közöttünk minden rendben? Egészségesen lélegzett a másik ágyban. E pillanatokban mélyen barátok voltunk. Miért nem tudott nappal is aludni? Miért kellett olyan okosnak lennie, mint egy éles sikoltás? Miért nem volt bizalma hozzám? Félt? Miért? Soha nem bántottam, soha nem üldöztem, soha nem irigyeltem őt magamban. Ott feküdtem a másik ágyban ébren, és kinéztem a csillagos sötétkék mély égbe, és az alvó ember volt a barátom. Reggel megint az az állat volt, aki tíz lépésről beszélt, és ugrásra készen, mint egy megsebzett kígyó. Szomorúságom olyan végtelen volt, hogy még csak fel sem eszméltem rá. Ennyire a szerelemben is tudtam vinni.

TIZENNYOLCADIK LEVÉL

Az ember hátulról kezd el élni. S ezért ott végzi, ahol kezdenie kellett volna. Sok fölösleges dolog után végre közeledik valamihez, és mire megérkezik hozzá, meghal. Van, aki előbb ér el hozzá, de az előbb hal meg. Ki csinálta másképpen valaha is? Volt egy nép, a görög, mondják, hogy az. A görög, amelybe mindazt a jót, ami rossz volt, és mindazt a szépet, ami ocsmány volt, belegondolták, és mindazt örömmé tették benne, amitől valaha is szenvedtek. Így lett belőle álomnép. Kétezer éve folyik így. Talán ez méltó hozzá? Egyetlen néppel sem lehetett volna megtenni azt, amit vele. Senki sem bírta volna el, hogy kétezer évig mindent beleálmodjanak. Valahányszor utánuk nyúltam, mindig a magam álmát fogtam meg. És így járt mindenki. Tökéletes nép volt, különben hogyan viselte volna el mindazt a nagyot, ami másutt kicsiny volt? Tökéletes nép, mint mindaz tökéletes, amit reánk hagyott. De már senki se tudja, mi benne az álom. A róluk szóló tudomány sem egyéb, mint az emberiség álmainak története, minden szótag, betű, cserépdarab, kőtöredék szent, mert az emberiség álma itatta át. És én olyan nagyon szomjaztam a valóságra.

Legszebb álmaimat én is beléjük gondoltam, minden veszteségemet beléjük nyertem, és minden

szenvedésemet beléjük örültem. Az ő isteneik az én isteneim, az ő tisztaságuk az én tisztaságom, az ő derűjük az én derűm, a félelmetesen ragyogó derű, a delelő. Mi az a derű? Mosoly, amely minden pillanatban kész arra, hogy szépen haljon meg, ha már szépen nem tud élni. A halálban nem lehet elveszni. Amiben az ember elvész, az a gyalázat. Nem akkor vesztem el, amikor meghaltam, hanem amikor feladtam a minden emberben levő szakrális tisztaságot.

Ezt válaszolom arra, amit kérdeztél. Azt mondod, lehet, hogy fontosnak tartok valamit, amin a többi egészen természetesen átlép? Miképpen bukhattam meg egész csekélységeken? Hiszen minden szerelemben megvannak azok a sebek, amelyek engem találtak, minden barátságban. Hiszen ha mindenki elutasította volna magától a szerelmet és barátságot és közösséget azért, amiért én, akkor nem lenne más, mint magányos lény.

Én pedig azt mondom, hogy nincs is más. Ami közösnek látszik, nem az. És ami közöttem és a többi között a különbség, hogy jobban jártam. Nem buktam bele abba, amit ők megcsináltak. Nem! Attól az árulástól, amit a többi megcsinált, én óvakodtam. Én tudtam, kezdettől fogva tudtam, hogy ebből milyen élet kerül ki. Láttam, hogy az csak más szó arra, hogy gyalázat. Inkább szépen meghaltam. Ha a többinek ez a fajta szerelem és barátság jó, ám éljenek benne szégyenükben.

Bűnhődnek érte. Látod? Hogyne látnád. Hazudnak, de végül egyedül vannak ők is, csak nem tudják. Egyedül és örökre egyedül, megzavarodva, bukdácsolva, megmérgezve, tönkremenve. Én pedig itt ülök házam lépcsőjén. A nap már lement. Bemegyek, tüzet rakok, elkészítem a vacsorámat. Aztán még járkálok az erdőben, és itt vannak körülöttem isteneim.

TIZENKILENCEDIK LEVÉL

Volt egyetlen pillanat, csak egy, soha vissza nem térő, eljátszott pillanat, amikor kezünkben volt az új, szép, erőteljes közösség megalapításának lehetősége. Nem magyarázok, elmondok mindent úgy, ahogy történt.

Amikor megismerkedtem vele, a helyzet, amelyben élt, bántó és szégyenteljes volt. Olyan emberekkel vette magát körül, akiknek közelébe csak orrbefogva lehet lépni. A védtelenség a polgárosultság iránt, a lassú elsüllyedés a komfortba, a sznobizmusba, és állandó pislogás az érvényesülés felé. Valami szemtelenül profán és kihívó, importált nyugati elmésség. Minden hazug itt, még az öröm is. Ő ott állt a középpontban, az állócsillag *bonhomme*-iájával, és fölényes jóindulattal komédiázott nekik, akik érezték, hogy ez még a jazznél is izgatóbb, mert itt istenekkel játszanak. Pontosan fordítottja volt Akadémosz kertjének. Hiányzott belőle minden komoly és tiszta és valódi.

A környezet elpárolgott. Egyedül maradtunk ketten, a két őrült, ahogy mondták. Őrületre születtünk. Tudtam, ha sikerül megérintenem valamit, győztünk. Ha megvalósul közöttünk az, amit láttam és vártam, megvan az új közösség megvalósulásának is feltétele. Rajtunk múlott. Ha egyszer, egyetlenegyszer sikerül kettőből egyet

csinálni, akkor már egyet lehet csinálni tízből és százból. Természetesen az első kettő nem lehet akárki. Csak két olyan ember lehetett, mint ő volt, meg én voltam.

Ekkor elutaztunk. Olyan munkán dolgoztunk, amelyik – mint a többi fontos – a kéziratállványról sohasem került le. Mi a különbség a kiadott és a kiadatlan művek között? A kiadott művet már nem lehet elégetni. Nos ilyen, még elégethető mű volt. Arról szólt, hogy ma itt, nálunk a megújulás lehetősége lehetetlen egyéni módon, de ugyanúgy lehetetlen közösen és intézményesen. Az egyetlen mód a kevesek köre, keveseké, akik életük teljes összeolvasztásával a közösség számára létfeltételt teremtenek. S ahogy erről beszéltünk, tudtuk, hogy rajtunk múlik, sikerül vagy sem. Most azt gondolom, hogy talán csak én tudtam. Ő azt hitte, hogy egyedül rajta múlik. Nem tudta önmagát feladni. Komédiáznia kellett? Nem értette, miről van szó? Csak néhány hét múlt el, csodálatosan tevékeny és beszédes lett. Eltűnődtem. Milyen hamar talált szavakat olyasmire, ami még nem volt sehol. Miért nem volt bátorságom otthagyni már akkor? Mint a nőket. Hittem benne?

A játékból kihagyott. Előtérbe lépett. Azt mondhatnám, mellőzött. Bántott? Ilyen kérdéseken nevetek. Nem rólam volt szó. Nem arról volt szó, hogy engem mellőzött, és önmagát játszotta ki fő-főnek és középpontnak, egy kicsit még messiásnak is.

Barátságoknak is van mézeshete. A csendes összenövés az elvonulásban, az egymásért való rajongás forró napjain. Átéltem ezt a mézeshetet, elragadva személyének közelségétől. Átéltem annak ellenére, hogy tudtam, a legfontosabb még hiányzik. A szerelem abban a pillanatban pecsételődik meg, amikor a teljes önfeladást mind a ketten megtanulják. A barátság is. Abban a pillanatban lép át az örökbe. Én tudtam, hogy ez a pillanat még nem érkezett el. Vártam, mint a férj, aki érzi, hogy asszonyát elrontották, és lassan kell újra visszatéríteni a termékeny életbe.

Hazatértünk. Nem tudott hallgatni. Mennyit beszélt! Abból, amit mondott, semmi sem volt igaz. Az eggyéválás feltételét nem teremtettük meg. Haragudjak? Megcáfoljam? Hallgattam. Egyre nagyobb kedvetlenséggel és bizalmatlansággal. Megteremtette az új közösség látszatát, azt, ami a valóságtól a legtávolabb volt. Egy év múlt el, amíg számat ki mertem nyitni, akkor is csak egészen halkan. Csak annyit mertem írni kérdőjellel, hátha nem vagyunk már alkalmas anyag a közösségre. Nem volt vád. De az okot megjelölni volt bátorságom. Nincs közösség ott, ahol valaki személyét önkényesen középponttá teszi, ahol valaki színészkedik vagy hazudik. Most történt aztán a különös. Nem értette meg, hogy róla van szó, hogy a közösségre nem vagyunk többé alkalmas anyag, és ennek ő az oka.

HUSZADIK LEVÉL

Sok kötetre menő gyűjteményem van olyan jegyzetekből, amelyeket olvasmányaimból készítettem. Ezeket a papírokat olvasva fölöslegessé válik, hogy a műveket újra elővegyem. A könyv szívét megőrizték számomra. Tartalom, idézet, néha egyetlen kifejezés el tudja mondani nekem, amiért az egészet elolvastam. A napokban ezt a feljegyzést találtam: „A teremtő sorsa, hogy a szellem parazsát őrizze és táplálja, amíg annyira megerősödik, hogy már testeket tud alkotni, amíg belőle olyan nemzedék támad, amely a világnak el tudja hozni a nagy szabadságot. Olyan tudókat nevel, akik mélyen megvetik azt, hogy az egyre jobb világ olcsóságaival foglalkozzanak, és gyűlölik a hangos és hazug testvérieskedést – olyan ifjúságot, amelyből mindig kilép a megmentő, aki felismeri az örök jog élettörvényeit, és azoknak, akik eltévedtek, a törvényeket meg tudja mutatni."

Jól emlékszem arra az időre, amikor ezt a feljegyzést tettem, és arra a könyvre, amelyből tettem. Sorsunk akkor már eldőlt, és ezzel elveszett az az ifjúság, amelynek sorsát mi, így mondom, mi ketten eltékozoltuk. Vajon kicsoda vétkesebb, aki öl, vagy aki tudva elmulaszt teremteni? Még mindig túlságosan fáj ahhoz, hogy nyugodtan

tudjak beszélni róla. Tudom, én is követtem el hibát. Túl sokat hallgattam. De van egy mentségem, hisz arról, amit akartam, nem lehetett beszélni. S az én erényem az ő hibája volt. Beszélt. Még az sem lett volna baj, de mit beszélt. Még az sem lett volna baj, de kinek beszélt.

Emlékszem egy pillanatra, valakit, aki három tulajdonságból állt, cinikus pénzvágyból, pervertált intelligenciából és hunyász sznobizmusból, láttam komolyan, mélyen inogni, a sima és okos kultúrpojácát, a lúdtalpú mellékutca-Voltaire-t, aki egy kopejkáért képes lett volna a főtéren huszonnégy órát egyfolytában négykézláb állva ugatni, egyetlenegyszer láttam szívében megrendülni. Tudta, hogy mit akarunk, és én megismételtem. Vállalkozunk a szent tűz őrzésére és táplálására. Rám néz, és a torkán valami megakad. Ő? kérdezi szorongva. Komoly pillanat volt ez. Akkor nem is tudtam, mi történik. Ha viccet mondott volna, meg lehettem volna nyugodva. De nem mondott. Ez még neki is sok volt. Én pedig nem tudtam semmit. Így kellett lennie. Volt abban, amire én őt kiválasztottam, valami lehetetlen. Volt abban, hogy magamhoz emeltem, valami méltatlan. Miért merem mondani, hogy magamhoz emeltem? Mert ha én nem jövök, arról a sorsról, amit mutattam, sejtelme sem lett volna soha. Ahhoz elég okos volt, hogy meglássa, mi ebben a nagy. De ahhoz nem elég nagy, hogy meg is valósítsa.

Megkaptam érte jutalmamat. A nyilvánosság előtt aztán ő volt az, aki egyenrangúvá tett engem magával. Mellette szerepeltem, mindig mellette, és szerepeltem. Érted? Hogyne értenéd. Nagyon jól tudod, mit jelent szerepelni. Én voltam az ő barátja, ő volt az, aki magához engedett, akinek ugyan nem volt rám szüksége, de tartott, sőt, aki hozzám leereszkedett. Bizonyos tekintetben az lett a kiválóságom, hogy mellette lehettem, az lett az érdemem, hogy ő magát velem egyenrangúvá tette. Eleinte nem tudtam, hogy ez mit jelent. Egészen addig, amíg észrevettem, hogy fensőbbségemet nem tudja elviselni, s mivel ez ellen másképpen nem tudott védekezni, legalább tanúk előtt, közönség előtt, az előtt a közönség előtt, amely neki mindig olyan fontos volt, lehetőleg feltűnően engem maga mellé emelt. Így. Amíg aztán a sértést megelégeltem. Miért maradtam volna még?

Most aztán azt kérdezheted, miért kellett volna nekem valaki ahhoz, hogy a szent tüzet őrizzem. Hogy olyan utódokat neveljek, akik megvetik a hazug testvérieskedést, és új mértéket teremtenek? Megbocsátom neked ezt a kérdést. Nem tudod, miről van szó, sejtelmed sincs arról, hogy a világ bármely helyén elég lenne egy ember, de itt egy kevés. Bessenyei. A közösség, az Én és a Te mindenütt a földön természetes alap és talaj, amelyből az élet és a sors kinő. Egyedül nálunk nem. Itt ez a legnagyobb feladat. Valami van

ebben a földben, ami az embert ideköti, sokkal erősebben, mint föld bárhol bárkit, de ugyanaz a föld, amely oly erősen köt, az felbontja a kapcsolatot ember és ember között. Itt Én és Te nincs. Itt minden ember egyedül van a földdel.

A könyv, amelyből az előbb idéztem, azt mondja: „Miután nagy emberek megteremtették az ember és a világegyetem új kapcsolatát, már csak egy feladat maradt, megteremteni a kapcsolatot az ember és ember között". Így találkozott a kor általános követelménye azzal, ami a magyar föld megoldandó kérdése volt. És ezért kellett nem egy ember, hanem kettő. Az ember és a világ kapcsolatát mind a ketten tökéletesen megoldottuk. Most már csak az ember és ember kapcsolatát kellett megoldani. Ezért itt az utódok, az ifjúság, a közösség sorsa azon múlik, akad-e valaki, aki lehetőséget teremt, ahogy mondtam, mértéket. Ezt pedig egy ember nem teremtheti, hanem legalább kettő. Csak szerelemből vagy barátságból fakadhat, csak a kettőt eggyé olvasztó kapcsolatból. Zátonyra jutottam a szerelemben és a barátságban. Döntsd el, hogy miért.

gondolkozónk. Mind csak a jelenben lehet termékeny. Jelen? Csak mindig a múlt és mindig a jövendő. Mindig féltünk, mindig mulasztottunk, s a megölt pillanat, az istenek vére kifolyt, és méreggé változott. Csak most és itt és ma. Soha, érted? Soha többé. Nem volt meg bennünk az álmok bátorsága. Nem volt pillanat, és a magyarság mindig elveszett. Elveszett minden sors a közösségtelenségben, kialudt és megfulladt.

Mit jelent az, hogy nincsen közösség? Mint a szükségszerűség acélkapcsai, úgy tartozik itt össze minden. Nincs virágzás, mert nincsen nagyság. De nagyság azért nincs, mert nincs nép, amelyben teljesülhet. De miért nincs nép? Miért kell itt minden sorsnak felőrlődni? Mert ezen a földön nincs Te.

Hol nő a szerelem, hol nő a barátság? Hol a közösség? Hol az istenek? A Te-ben. Nem azért nem volt barátom és szerelmem, mert sokat követeltem, hanem mert itt nincs szerelem és nincs barátság. Aki talált, nem szerelmet, barátságot, közösséget talált, hanem áltatást. Ezekhez nincs szavam. Nincs itt teljesült sors, csak önmagában összeroskadt néma és kétségbeesett nyögés, ez a mi történetünk, mindenki sorsa, kicsinyé és nagyé. Mert aki nyerőnek látszik itt, az csaló. Nem tudom, hol vagy, nem tudom, ki vagy, nem tudom, vagy-e, mert nem vagy. Hol válhat diadalmassá az élet, ha nem benned, szerelem, barátság, közösség? Hol élhetek, ha nem benned? Az emberi sors teljesülése közösség nélkül lehetetlen, és itt nincsen közösség.

HUSZONEGYEDIK LEVÉL

Most már úgy látszik, hogy e föld sorsa reménytelen. Mint jelentéktelen szolganépecske tengődik, vagyonából kifosztva, szellemileg lesüllyedve, elárulva azoktól, akikre sorsát bízta, széttépve azoktól, akik ellen nem tudott védekezni, elmaradottan, proletárrá sínylett, esett parasztjaival, züllött nemeseivel, léha polgáraival, felőrölve fog élni még sokkal súlyosabb körülmények között, mint a tizennyolcadik században, és sokkal hosszabb ideig, mint a török alatt. Felszabadult, de önállóságának lendületét nem tudta felhasználni, és nem tudta sorsát megteremteni. Nem a vezetők hibája volt. A nép tehetetlensége nem tudott vezetőt teremteni. Az éretlen gyermekség és az elaggott öregség vonásai keverednek arcán, még zöld, de már fonnyadt. S ez az idő, ami következik, addig tart, amíg ennek az időnek minden emléke eltűnik. Senki sem tudja megmenteni, semmi, sem pénz, sem hatalom, sem szellem. Mit jelenthet mindez, ha az élet csírájában kihalt? Kit vonhat érte felelősségre saját magán kívül?

Honnan tudom ezt? Onnan, hogy a Magasság fia magányban él. Az egyéni élet nem teljesülhet közösség nélkül. Nemcsak a nagy emberé, senkié. Nincs költőnk, mert nincs rá igény, és nem is volt soha. Nincs nagy emberünk, királyunk,

HUSZONKETTEDIK LEVÉL

Íme a közöny gyökere. Előnynek mondják, sőt nagylelkűségnek, hogy itt egymás mellett élhettek felekezetek és vallások és nemzetiségek. Ezt hívják fölénynek. Ez nem türelem, hanem közöny. A magyarnak nincs érzéke az iránt, amit a másik tesz és gondol és mond és él. Nem nagylelkűség ez, hanem hogy sohasem tudja, mi az a Te. Sohasem volt itt kapcsolat az emberek között. Ez az a föld, ahol nem tudják, mi az az együtt, és mi az a közös. Mindig elárulták egymást, különös előszeretettel az idegennek. Ez az értelme annak, hogy évszázados idegen uralmak voltak. Ki engedte és ki hívta be őket? Meg vagyok győződve róla, hogy ha a törököt nem is hívták be, némelyek számításába nagyon is jól beleillett. De mindenekelőtt azért nem lehetett itt senki önmaga, mert a sors mindig csak a másikban teljesülhet. Ezért nem volt itt senki önmaga. Ezért nem volt itt nagy költő és nagy gondolkozó és nagy király. A közöny azonban nem végső gyökér. Mélyebbről fakad: abból, hogy nincs barátság és nincs szerelem és nincs közösség és nincs nép – nincs Te.

Ezért nincs itt saját földű szellem, és nincs semmi, aminek a közösből kell fakadnia. Szellem, élet, állam, közösség, költészet, törvények a nép

közös életének eredményei lehetnek, s ebből az eredményből élnek az utódok, folyton újraalkotják azzal, hogy élik azokat. Senki sem jutott el az érettségnek arra a fokára, hogy nagyot alkothasson. Csak egyetlen módon lehet itt megérni, úgy, mint egy atmoszférátlan csillag, de ez nem élet, hanem elszigeteltség és kivétel. A Te hiánya lehetetlenné teszi az összes kapcsolatot, és minden viszony elszárad. A közös gondolata eltűnt. Mindenki egyedül van. Egymástól elszakadt én-ek, akik egyedül őrlődnek fel, közönyben minden más iránt, magukban széthullanak, mert nincs körülöttük senki, egymásra vicsorognak énjük börtönéből, és ez a fogcsattogtatás magányuk kínjából fakad. Mind a „Nagy Árnyékban ül – elevenen a halálban" – külön, kapcsolat nélkül – „mint a pusztában bujdosó zarándok, a világot elhagyva, csak egyedül ül – nem tudván, mi vonzza".

És e földön az életet az dönti el, hogy ki fedi el a Te hiányából fakadó közönyt, és ki az, aki feltárja. Mert a haza az a nagy és szent hazugság, ami az egészet elfedi. Igen, ők a haza nagy fiai. Haza csak ott fontos, ahol nincsen közösség, a nemzet csak ott lobogó, ahol eltakarják, hogy nemzetről szó sem lehet, nincsen sem haza, sem nemzet, sem nép. Ez a nagy áltatás, amiben részt kell venni, különben feleszmélnének egyedüllétükre. És mi lenne akkor? Mi lenne akkor, ha felébrednének arra, hogy hazátlanok és néptelenek

és nemzettelenek vagyunk? Ami közösnek látszik, az a közösségtelenség eltagadásából keletkezett nagy szólamok özöne. Így kell magát áthidalnia, hogy ha már nincs, legyen meg annak legalább a látszata. Csak közösségben lehet élni, és ha nincs, a közöny fölé nemzetet és népet és hazát kell hazudni.

Ez a szellem jelentősége itt; az irodalomé, a művészeté. Ezért van jelentősége csak a hazának, a közös áltatásnak, amiben mindenki megegyezik, hogy van, mert nincs. Ezért olyan borzasztóan fontos a nemzet becsülete és a hazaszeretet, amivel mindig ki lehetett állni és szavalni, ez az, ami még felejtetni tud.

HUSZONHARMADIK LEVÉL

Abbahagytam. Lementem a kertbe, és megkapáltam a kukoricát. Közben felszedtem a hullott almát, és néhányat megettem belőle. A zöldségesben az akác megint elszaporodott, azt irtogattam. Az árokban komló nő. Leszakítottam egy szálat, és koszorút fontam belőle. Milyen jól illene az asszony fejére, aki fent a házban tesz-vesz, időnként kinéz, mit csinálok, mint ahogy időnként én is felszólnék: mi az? Kell valami? Azt mondaná, nem. És jó volna, mert a hangját hallottam. Nincs. Senki, senki.

Fogom a puskát, és az erdőbe megyek. A nap már lehajlott, a fácánok ilyenkor jönnek a forráshoz. Halkan lépek a repkényes, örökzöldes avaron. A csipkebogyó már egészen piros, a kökény kék. Hallom, amint a lassú szellő a fákat megingatja, és egy dió vagy gesztenye lehull. Repkényszálat szedek fel, abból is koszorút fonok. Közben két fácán felrepül. Hadd repüljenek. Komló és repkény – nő és férfi, az erjesztő, az erjedő komló, a duzzadt, kenyérbe való, minden termése olyan, mint a felborzolt kotlós, egészen asszonyi, a földanya koszorúja. És a repkény, a tigrisszelídítő Dionüszosz. Feljebb a forrás mellett van egy nagy kőszikla, oda fektetem egymás mellé a két koszorút. És abban a pillanatban megnyugszom.

Az istenek elfogadták öntudatlan áldozatomat, és kioltották belőlem a háborgó szenvedélyt. Megint le tudtam ülni a forrás elé, és lenéztem a síkságra, keserűség nélkül, a távoli villanylámpákra. A legtöbb, ha tudok hallgatni. És ha még mosolygok is hozzá, olyan lettem, mint a szőlő.

Lemegyek, néhány fürtből mustot préselek, és megiszom. Aztán kiülök a tornác elé a lépcsőre, és nem csinálok semmit. Ez a legkedvesebb foglalkozásom. Nem is gondolkozom. Nincs min. Amit lehetett, már egyszer elgondoltam. Hallatszik az erdő éjjeli nesze, a madarak, nyulak alvóhelyeiken fészkelődnek. Néha egy halk csipogás vagy ágzörej. Talán sündisznó motoszkál. Denevérek suhannak az alkonyatban, mint sötét szikrák cikáznak. Éjjeli lepkék. És a tücsök. Milyen csend. Régebben lefordítottam ezt a négy Szappho-sort:

A hold már alászállt az égről
S követik már a csillagok is.
Hogy folynak az órák! Eljött az éjfél.
És én, ó – egyedül alszom.

HUSZONNEGYEDIK LEVÉL

Nem te találod nehéznek a világot, a világ tart nehéznek téged. S amit én itt komlóval és repkénnyel koszorúzott életemben meg tudtam valósítani, talán nekem, talán egyetlenegyszer sikerült; soha másnak nem sikerült, és nem is fog. Magamból asszonyt, barátot, közösséget, valóságos népet éltem, vidámságból, egyszerűségből. Én őrzöm őket, igen, az isteneket, én hoztam őket ide, s én telepítettem őket erre a földre. Az isteneket gondolkozók és költők és próféták és királyok hozzák, a Magasság fiai, akik maguk is istenek. Hogy ez a nép milyen életet él, abból látszik, hogy milyen prófétái voltak, kik voltak szemében a nagyok, a legnagyobbak.

A legnagyobb? Nálunk váltót, bankot, lóversenyt és kaszinót hozott istenek helyett. De annak, amit én tettem, nem lesz folytatása. Éppen úgy nem lesz, mint ahogy nem tud róla senki. És ha tudnának is róla, mit értenének belőle? Magányos bolond vagyok itt, a hegyek között, sajátságos nagyzási hóbortom tüzén égek. Kevélység, ahogy beszélek? Azoknak, akik csupán csak emberek, hajlandó vagyok a legtöbbet megbocsátani. Minél közelebb áll hozzám valaki, annál keveseb-bet, magamnak semmit.

Nem bírtam el Te nélkül ott lenn, ott, a hazává hazudott hazátlanságban, a néppé fellengzett népben, a szerelemtelenségben és baráttalanságban, és ide jöttem olthatatlan Te-szomjúságommal, és új világot építettem. Nem tudok magányban élni, ezért ott kellett hagynom azt a világot, ahol mindenki csak Én.

Talán még megérted.

HUSZONÖTÖDIK LEVÉL

Most jöttem vissza Tariménessel a vásárról. Alaposan meg voltunk rakodva mind a ketten. A terhet leszedtem róla és eleresztettem. Annyira elfáradt, hogy enni sincs kedve, a bokor alá hever és bóbiskol. Én a diófa alatt szórakozom e levéllel. Ma nem főzök, tegnapról még maradt étel, és a pincében jó hidegen áll.

Mialatt a szamár mögött bandukoltam le és fel, eszembe jutott valami, amit már régen, talán még húszéves koromban gondoltam a magyar nyelvről. Azon tűnődtem, miért nehéz a magyart európai nyelvre fordítani. Nem a nagy nyelvekre gondoltam, mint a francia, az angol vagy a spanyol. Ezek a nyelvek teremtő és élő nyelvek, olyan bőséggel ömlenek valahonnan, hogy ezekhez más nyelv nemigen hasonlítható. A teremtő szellem és a nyelv nem választható el egymástól. A szó teremti a szellemet, és a szellem a szót. És ezek a nyelvek hozzánk képest mélyek, mint az óceán, és forranak, mint a vulkán. A gondolat, a forma, a kultúra, a szellem közvetlenül fakad belőlük. S a magyar ezeken a nyelveken legtöbbször úgy hangzik, mint az értelmetlen zörej a nemes hangszeren. Nyelvünknek ritkán van távlata, nem tud izzani, nem tud lebegni. Hogyan lehetne ezekre lefordítani a magyart, ezekre az égő és szárnyaló

és éneklő nyelvekre? De a magyar még egy kis nép nyelvén is rosszul hangzik, mint a norvégban vagy a szerbben. A nyelv életének foka olyan, mint a népé. Így értettem meg nyelvünk szegénységét, nem formában és hangzásban, hanem teremtő erőben. Gyakran az volt az érzésem, hogy holt nyelven beszélek. Másvilági nyelv. Olyan halott népé, amely már nincs sehol, vagy csak különös tehetetlenségénél fogva van itt, amely nem teremtett semmit, amiért érdemes lenne erre a nyelvre vigyázni. Emlékeink csak négyszáz évesek, de a nyelv négyszáz év alatt szemmel láthatóan szegényebb lett. És akkor azt gondoltam, a szegénység nem az, hogy a magyart nem lehet lefordítani idegenre, hanem hogy idegent nem lehet lefordítani magyarra. Azt hittem akkor, hogy magyarul nem lehet gondolkozni, érezni, költeni, a magyar nem híd az Én és a Te között. Még álmodni se lehet magyarul. Miért?

HUSZONHATODIK LEVÉL

A magyarok elveszett mítoszáról akartam még beszélni. Az elveszett magyar héroszról, a hősköltészetről, az elveszett magyar hőskorszakról, mindarról, amiről azt se tudjuk, volt-e vagy sem, és mikor veszett el, kinek a kezén és miért. Kell még róla beszélni? Volt itt valaha hős és hősiesség? Voltak itt valaha ősök, akik minden szívet megdobbantottak? Tettek itt valaha nagyot azon kívül, hogy egymást karóba húzták és megvakították? Volt itt valaha mítosz, amelyről nem derült ki, hogy más nép álmodta magának, és mihozzánk csak úgy származott, mint vallás, államforma, ruházat, találmány, művészet és pénz? Miért?

Van egy mítosz, annak valódi értelmét azonban nem jó feszegetni. Ennyi az egész, a hunok elfoglalták az országot, Attila meghalt, és néhány év alatt a nagy birodalom széthullott. Senki sem tudja, kik voltak a hunok, de a magyarok rokonnak érezték őket. A mítosz megfejtése: ezen a helyen, ahol vagyunk, nehéz élni. Ez a föld mindig legalább ötfelé húzott. És a magyar is csak háromszáz évig tudta összetartani. A Dunántúl másfelé néz, mint Erdély, mint a Felvidék, az Alföld. Mintha nem is tartoznának össze. Nehéz itt államot fenntartani. Sohasem volt itt egy állam,

mindig legalább négy. Még Róma sem tudta meghódítani az egészet. És a nép maga is hajlik a széthullásra. Miért?

Hadjáratok, törökök, hódítás, idegen uralom, vallásháborúk, belső viszály, idegenek áradnak délről, északról, nyugatról, marcangolják egymást és akit itt találnak. Miért?

Egyszer egy idegen járt itt, és azt mondta, ez az ország *halküoni*. Szélcsendes, langyos. A nap, ha az ember északról jön, fényes, ha délről, homályos, középütt van dél és észak között. Van valami édes és békés varázs abban, ahogy ebben a tompa félhomályban a lombos fák zöldellnek, és az enyhe dombok hajladoznak, a víz álmosan csillog, és a levegőben mindig dereng egy kis köd, mint a másvilág előcsarnokában. Az ember ezen a *halkïoni* félhomályos, szélcsendes, halk földön elálmosodik és elernyedve alszik. Itt nem lehet teljesen felébredni. Ez a magány helye. A nádasból előbújnak a jégmadarak, és a tó sima vizén, mint az üveglapon fénylik a sárga nap. Ez az alvók, a félholtak országa, ahol az emberek álmukból fel sem ébrednek, és úgy halnak meg. Miért?

Mindez összetartozik: halálország, szélcsend, félhomály, közösségtelenség, halott nyelv, történettelenség, közöny. Ezért az igazi hangok itt nem azok, amelyek a derengő élet-halál lebegésből felébresztenek, hanem azok, amelyek nyögnek, mint a kísértetek. Az igazi hangok azok, amelyek ezzel a félhomállyal összeolvadnak, és elhitetik,

hogy mindaz van, ami nincs, haza, történet, hős, hűség, élet. Amelyek elfelejtetik, hogy az ember itt hol él. A valóságba itt mindenkinek, aki feleszmélne rá, azonnal bele kellene halnia, amint bele is halt, aki tudta. A magyar mámor az, amikor ebből a délibáb-valóságból kitépi magát, és egy pillanatra elhiteti magával, hogy amit él, az mégis-csak élet: van barát, testvér, haza, föld, közösség, nép. Amikor el tudja felejteni, hogy az alvilág előcsarnokában és feloszlottságában elolvadtan alszik. Kilépett belőle, és egy pillanatra el tudja hinni, hogy van Te, van más, van világ, van közös. A magyar mámor mindig a magányos emberé – azé, aki az asztalnál egyedül ül, mint Bessenyei, „elevenen a halálban". Elhiszi, hogy van itt közös és össze, van az, ami nincs és nem is volt soha, és nem is lesz. Elfelejtette önmagát, és így most már tudja, hogy nem segít rajta senki és semmi. Ez a közöny másik oldala, a vad ugrás mindabba, ami közösnek látszik, közügynek, köz és köz, mindig köz, ez a mámor itt, a felejtető, hogy van. És leüt mindenkit, aki meg meri mondani az igazat. Mindegy. Leissza magát, és fülébe a vinnyogó cigányzenét húzatja. Miért?

HUSZONHETEDIK LEVÉL

Lehet, hogy most már megérted, miért beszéltem a magány veszélyeiről. Könnyű ott lenn. Milyen valósággal van ott az embernek dolga? Száznak sincs olyan súlya, mint itt egynek. Ilyen gondolatokban nehéz nem megtörni. Példa Bessenyein kívül is van elég. És ha csak idáig jutok, rám is az a sors várt volna, az elmebetegség vagy a szívbaj. Mert ez még csupa szakadék és sötétség és lázadás. De én tovább mentem. Az egészre azt mondtam, hogy igen. Vagyis igen. Miért van itt közöny? Miért nincs közösség? Miért nem él az én Te-m? Miért él itt mindenki hazugságban, aki szerelmet vagy barátságot kíván? Miért van félhomály és szélcsend? Miért? Ennek a földnek nincsenek istenei. Ezért nincsenek istenei a népnek, ezért hazátlan, közösségtelen, ezért nem fénylik itt az istenek napja, nem jár a levegő, nincs hős, nincs sors, él, egyedül, külön, halott a nyelve, önmagában szétszakadt – ezért a Hadész előcsarnoka ez, a felbontott kapcsolatok helye, a világból kiesett hely: az istentelen föld.

A hely tulajdonsága a népé: a nép a helyhez tartozik, és a hely a néphez. Ezért nincs itt mítosz, nincs nagy ember, költő és gondolkozó. Micsoda

az a valami, amit nagynak hívnak? Nagynak lenni annyi mint isteneket hozni. A nagy ember a *theophorosz*. S itt senki sem lehetett nagy. Nem laknak itt istenek? Hogyan lehet? Hiszen ezer éve keresztény. Nem. A kereszténység ide mint intézmény került, nem mint vallás. Politika volt, amely a magyar mély és sötét vallástalanságát meg sem érintette még ma sem. A külsőségeket ez nem zárja ki. Sőt. A pontos külsőség mindig gyanús, főleg ott, ahol minden a külsőségen múlik. Hiszen az egész összetartozás külsőleg itt merő látszat, mindenki egymástól eloldva él, öncsalás, kétségbeesés, a megzavarodás egy neme, önfeledt részegség, hogy van, ami nincs.

A népeket nem a királyok teremtik, hanem a költők és a gondolkozók, és teremtik azzal, hogy isteneket hoznak nekik. Egy nép nem akkor kezd el élni közösségben és együvé tartozva, amikor fellép a hódító, hanem amikor megszólal a költő. Vörösmarty tudta ezt, amikor megteremtette a Hadúrt. De ez az isten a múlté volt, ezer évvel megkésett, és nem maradhatott élve, bármilyen szép volt. Nekünk ma más istenekre van szükségünk, nem vagyunk már kóbor lovasnép, hanem itt lakunk, vagyis itt laknánk, ha laknánk valahol. E szélcsendes félhomályban alvó földön istentelen nép lakik, a világ hatalmaitól megszenteletlen, ezért él itt mindenki külön és egyedül, és a másikat nem érti, ezért nyelve tompa, és ezért tépik szép szomszédai és a kalandor hódítók,

bárhonnan jöjjenek. Csak legalább átok lenne, mint a XVI. században hitte néhány rajongó. Legalább az Erinniszek véres árnyai járnának itt – de még azok sem.

Milyen csend van, milyen nyugalom! Hány ezer éve már, hogy nem történik semmi?

kívülről. Nem is akarom. Az én helyem itt van magamban, nem tudom, mit csináltam más számára, csak azt, hogy mit a magam számára. Nem kaptam senkit, sem szerelmet, sem barátságot. Művem elveszett. De van magányom és derűm, és a magam számára teljesültem. Isteneim névtelen hatalmak, olyan nagyok, hogy minden név szűk nekik, még nagyon újak és erősek. Elhoztam őket, senkinek sem kellettek, hát élek velük én. Hogy ezzel a föld életében fordulat állott be? A magasság fia vagyok, és istenhordozó. A többi nem az én dolgom.

HUSZONNYOLCADIK LEVÉL

Mindig kételkedtél abban, hogy keserűség nélkül élek magányomban. Nos, lehetek-e a tudás birtokában még keserű? Lázonghatok? Fájhat még valami? Van a tudásnak egy foka, amely éteri, gúnyolhatod, összetörhetsz rajta, dühönghetsz miatta, átkozhatod, a tudás meg sem mozdul, és mosolyog. Mint az ég. A legnagyobb igazságok könnyűek és egyszerűek és tiszták és mindig mosolyognak. És az ilyen igazság tudatában az emberből elvész minden bánat, irigység, fájdalom, bosszú és keserűség. Nem lehet többet, mint látni. És ha az ember mindent lát, derűssé lesz. Ez a mindent látó magány derűje, amelyre megértem.

Nem mondtam el sokkal többet annál, mint amit' húszéves koromban gondoltam, amikor Angliába készültem menni, hogy hérosztrátoszi szenvedélyemet jóllakassam. De nem mentem. Ezért nem. Már akkor is tudtam ezt, ha nem is ilyen tagoltan. És ezért nem bánom, hogy nem élek a tenger mellett, ahol annyira szerettem volna, nem élek ott a fényben, Poszeidón és Apollón és Dionüszosz uralma alatt, hanem itt, ezen a halküoni tájon. Ilyen a nép, amelynek nincsenek istenei. Az én életem abban telt el, hogy megkeressem és elhozzam őket. Sikerült? Ilyesmit az ember nem tudhat. Nem tudom megnézni magamat

HUSZONKILENCEDIK LEVÉL

Már egy hete semmi egyebet sem csinálok, csak szedek. Almát, körtét, szilvát, diót, gesztenyét, szőlőt, kiszedem a földből a krumplit, a répát. Éléstáram egészen megtelt. A békák esténként erősen kuruttyolnak, ez közeli esőt jelent. A napok észrevehetően rövidülnek, este, amikor a lépcsőre kiülök, már kabátot kell vennem. Az erdő is egyre ritkább és csendesebb. Az alkonyat színei már sárgák és zöldek, nem arany-vörösek, mint még egy héttel ezelőtt. Most hosszú sétákra indulok a hegyen túlra, egész nap távol vagyok, és néha gombával megrakodva térek vissza. Sült gomba újborral, kell ennél jobb vacsora? Így játszom el az időt. Legközelebb többet.

A magyar Hüperion

Második rész

O Némésis, entends-tu ce qu'il dit?

Chénier

– schwer ist zu tragen das Unglück,
aber schwerer das Glück.

Hölderlin

Where's the poet? … 'Tis the man
who with a man is an equal, be
he king, or poorest of the beggar-clan.

Keats

ELSŐ LEVÉL

Most lassú és hosszú napok várnak reám e sűrű, illatos és távoli csendben, mély és magányos napok. Már nincs, akit elhagyni nehéz. És fájdalomtalan, borútlan, tiszta, csaknem éretten édes napjaim úgy folynak tova, hogy együtt van bennük mindaz, amit a drága élet csak adni tud. A gyermek ártatlansága, de van benne tudás. Az ifjúság tüze, de az egész ember ég. Álom és játék, bor és szerelem, kaland és a gondolat vad ereje, mind együtt van, mind, de már nem mámorban s lázasan, hanem mint mosoly, amit nem láthatok, mert az én magam vagyok.

Nem hagyott el senki, s nem vesztem el. Barát? Szerető? Család? Állam? – Hallgatok. S azt mondom neked, hogy ez így van helyesen. Így. Hallgatok. Ezért nem lehettem barát, sem szerető. És nincsen családom, ahogy nincs és nem is volt államom. Hallgatok, mint ahogy hallgat az ég, s ahogy a hegy, a tenger, a csillagok s a kövek, ahogy hallgat minden, amiben van tudás. Mert van egy törvény – ki hozta? Nem tudom. A törvény: nem kimondani. Nem elválasztani az igent a nemtől. Nem elnevezni. Soha nem kimondani. Nehéz. Tudni, és sohasem kimondani. Olyan nehéz, hogy azt hiszem, e súlytól oly nehezek a kövek, s úgy éget e tudás, hogy azt hiszem, e

tűztől izzanak a napok. Hogy mi az, ami van, s hogyan, kimondani még az isteneknek is tilos. A nagy kísértés: mondani. Így csábítják el a névtelen hatalmak azt, akiben nincs meg a kövek súlya, s a napok tüze. Aki hallgat, az örök. Aki szól, elveszett. Így lesznek a lezuhant istenekből emberek, s így lehetnek hallgató emberekből újra istenek. Nem kimondani, nem elnevezni, nem, soha nem megsérteni e világ szűzi fátyollal takart, rejtőző titkait. Maradjon így, titok. Úgy, ahogy rejtve van. És aminek rejtve is kell maradnia, mert csak így, a titkok mélységével igaz, szép és nagyszerű, csak így öröm, mosoly és végtelen. Maradjon költészet, álom, jóslat, sejtelem. Maradjon az, aminek nincs neve.

MÁSODIK LEVÉL

Amit most elmondok, ellenkezője mindannak, amit valaha is vallomásnak neveztek. Nem lehet itt szó bűnökről és bevallásról, nem akar itt senki ezzel a könyvvel semmiféle bíró elé lépni. Gyakran csodálom Caesart, aki sohasem beszél önmagáról első személyben. Megírja, mit tett Galliában és a polgárháború alatt, és mindig úgy ír magáról, mint egy idegenről. Nézi a sorsot, amelyben él. Megrendül a rejtély fölött, ami benne életre kelt, s alig érinti a daimónt, akit magában hord. A daimón nem ő. Ezért nem mondja, hogy én. Ő az, aki néz, s aki a sorsot megírja. Ő a másik daimón. A hadvezér és az államférfi és a hódító más lény. S én is csodálom a daimónt, akit magamban hordok. Aki engem hord. Akit élek, s aki engem él. A legmélyebb öröm ez. Hol van az önszeretettől? Ó, ezt az embert úgy szeretem, mint egy szép állatot vagy növényt, akit én neveltem, aki engem nevelt. Szóval, úgy szeretem, mint egy istent.

Ki az az isten? Majd fogsz még hallani róla. Gőgnek tartod, hogy így beszélek magamról? Nem sokkal inkább az a gőg, ha lealacsonyítom magam? Ez a burkolt gőg, amellyel megalázkodnék, mert érdemesnek tartanám magam a megalázkodásra. Nem alacsonyítom le magam, de nem

is magasztalom. Nem tartom magam semmire érdemesnek. Kit látok önmagamban? Alakot – formát. A világ egy gyönyörű jelenségét. Nem azért, mert én vagyok az. E jelenségtől ugyanúgy el lennék ragadtatva, ha másvalaki volna. S azért, mert én vagyok, lemondjak a gyönyörködésről?

HARMADIK LEVÉL

Elárulom neked titkomat. Gyermekkoromban azt hittem, hogy király leszek. Készültem rá, és a királyerényekben gyakoroltam magam. Akkor még nem sejtettem, hogy szükség lehet reám. Hiszen az országnak volt uralkodója, trónörököse, és őrültség lett volna elgondolni is, hogy ezek meghalnak és elvesznek, és a nép király nélkül marad. De én annak készültem. És ez volt bennem a legkomolyabb. Különös nagylelkűséget gyakoroltam magamban. Megtanultam semmit sem sajnálni, legkevésbé önmagamat. Szívesen adtam, s a következő pillanatban elfelejtettem, hogy kinek és mit. Nem tűrtem magam körül bosszús arcokat. Olyan előkelő voltam, mint egy mosoly.

Nagyon jól emlékszem, hogy a kert középső útján az egyik kanyarulatban tartottam lovaimat. Az orgonabokrok között öt állat élt. Minden nap más színű paripán mentem az iskolába. Legjobban az aranysárgát szerettem. Szandec volt a neve. Társaim nem látták a lovaimat, s nem tudták, hogy királynak készülök. Később sem látta soha senki, egyedül egy asszony, akit szerettem. Akkoriban olyan ruhában kellett járnom, mint egy csavargónak. Foltos, kopott, szakadt nadrág, viseltes cipő. S azt mondta nekem: olyan vagy, mint egy herceg.

Az öreg király meghalt, a fiatalt elűzték. Akkor eszembe jutott, hogy itt vagyok én. Mit kellene tennem, hogy valamiképpen meg is mondjam, de nem túl nyíltan. Irtóztam a tolakodástól. Mondom, hogy királynak neveltem magam. Tiltakoztam az ellen, hogy felkínálkozzam. Valahogy úgy kellett volna csinálni, mint Dávid királlyal. Vagy pedig a főpapnak álmot kellett volna látnia, hogy én legyek a király. Hol vannak a főpapok, és hol vannak az álmok?

NEGYEDIK LEVÉL

Most már tudod, hogy korszerűtlen vagyok. És talán azt is, hogy miért. Mindenkinek korszerűtlennek kell lenni ma, akinek daimónja tiszta és könnyű, mint egy virágos réten alvó álom. Mi keresnivalóm van a kedélytelenek és keserűek között, akik csak egyet szeretnek: szenvedni. Erre azt mondod, nem vagyok reális. De nem gondolod meg, hogy mennyivel reálisabb az öröm a szenvedésnél, s mennyivel valóságosabb a vidámság a keserűségnél. Nem, az öröm nem azon az úton fekszik, amelyik a világtól elvezet. Nem irreális. Mintha csak az tudna örülni, akinek sikerült a valóság elől megszöknie. Nem akkor vagyok vidám, ha elzárom magam. Az öröm a legreálisabb, a dolgok szívének realitásával, mert ez a legmélyebb. Nem akkor vagyok vidám, ha elrejtőzöm, hanem ha kinyílok, s nem akkor, ha a világból megszököm, hanem ha beléje megyek egészen a középpontig.

De éppen ezért vagyok ma korszerűtlen. Voltak idők, amikor a főpap megálmodta volna az aranysárga mént. S azt hiszem, most is megálmodta, mert meg kellett álmodnia. A világ sohasem mulasztja el figyelmeztetni az embert. Csak nem hallgatott rá. Álmodott, de vagy elfelejtette, vagy letagadta. Ezért nem lehettem király. Pedig, hidd el,

mindenki nyert volna vele. Soha tisztátalan kezűt nem engedtem volna szóhoz. A nép nem lett volna zsákmány. Nem lett volna szabad, csak szép házat építeni. Megmutattam volna a hétköznap örömét, azt, amely ezen a földön a legnagyobb. Hétfőn reggel áldozatot mutattak volna be a toporzékolás istenének, aki nevetve nézte volna, hogyan rohannak az emberek – a munkába? nem! – mindenki legnagyobb szenvedélyébe.

Mennyire a királytól függ, hogy a népnek milyen a kedélye. És nem a kedélyen múlik minden? Az emberek rosszak, mondod. Az emberek nem rosszak, csak rosszkedvűek. Én tudom, hogy a kedv azon múlik, ki a király.

Nem volt semmiféle tervem és semmiféle célom. Nem akartam megváltó lenni. Ahogy már mondtam, a hétköznap örömét akartam elhozni, a legközönségesebb dolgok boldogságát, az egyszerűséget, azt, hogy milyen elmondhatatlan gyönyörűség tejet inni és szántani és a napra menni és vásárra vonulni, és milyen pompás alkudni és vitatkozni és a kertet ásni és főzni és házat építeni és ércet önteni. Csak egy bűnt ismerek, ez a gond. Én, a király ezt a bűnt sohasem követtem volna el. Ha valaki kihallgatásra jött volna hozzám, borral kínálom, nagy, világos és virágos teraszon leülünk puha szőnyegre, és beszélgetünk. Többen együtt. Mindez egész lassan történt volna. Csak a gond siet. Hová rohanunk? Üljünk le, és együnk meg egy almát.

ÖTÖDIK LEVÉL

Újra tavasz van. Az elmúlt télnél csendesebbet még nem éltem. Bő termésem volt. Pincém tele volt krumplival, répával, káposztával, a padláson zsák dió, alma, gesztenye. Lécet fektettem keresztbe, és a háncsra szőlőt függesztettem, tartott egészen karácsonyig. A hideg enyhe volt, s amikor az erősebb fagy jött, a hó már magasan állt. Ezért egész télen volt friss salátám, amit a hó alól szedtem ki. Sok volt a vad, és mihelyt a hideg engedett, a fácánkakasok rikoltozni kezdtek. Egyébként csak a varjú szólt, és este, ha a tornácra kimentem, a vadludak gágogását hallgattam.

Napközben mindig akadt dolgom elég, fát vágni, vizet hordani, mosni, takarítani. Az idén kevesebbet jártam le Tariménessel a városba, de azért nem hízott el. Délutánra, mire szürkült, úgy intéztem, hogy ne legyen semmi teendőm. Befűtöttem – rendesen a konyhában – és leültem. Az ajtó üvegén át, ha az ég derült volt, beragyogtak a csillagok, ha borús volt, beragyogott a sötétség. A kályhában égett a tűz, az edényben a víz muzsikált.

Ez is királyság, bár egészen más. Magányos. Még csendesebb és lassúbb. Tűnődöm rajta, ugyan miért nem kellett ennek a népnek az én királyságom? Tudom, hogy ez az élet, amit egyedül

élek itt, milyen félelmetes. Semmi sincs közelebb a halálhoz, mint a heroikus idill. Állandóan az ember és az isten határán járok, s a magány kicsit halhatatlanság. Milyen félelmetes lett volna ez a sors a megosztatlan élet isteni közösségében, az egész néppel együtt. Milyen mámor lett volna az egész országot idillé tenni, és az istenek határáig emelni. Nem lett volna könnyű. Így, ahogy most élnek, könnyebb, mert semmi sincs olyan távol a haláltól, mint a szenvedés. Ez az, ami egészen lent van, egészen alul, az istenektől a legmesszebb. Nyomorultan és hazugan élni, öröm és igazság nélkül: ez az istentelen sors. Az én királyságom túlságosan szép lett volna, s nem tudták volna elviselni. A másikat választották. Mit tehettem?

HATODIK LEVÉL

Ami most következik, azt felhasználhatod genealógiámhoz. De egyre vigyázz. Nem azért lettem gondolkozó, mert nem lehettem király, s így ne kövesd el azt a hibát, hogy azt hidd, a megbukott királyokból lesznek a gondolkozók. Daimónom valami nagyot akart? Nem akaratról van szó. Daimónom nagy volt, mint ahogy ma is az. S e nagysághoz méltó életet élt. A gondolat nem pótlék, és nem kevesebb, és nem több. Nagy élet valósult meg, és az megvalósult. Számára a királyság ugyanaz, mint a gondolat. Lehetett volna hadvezér? Pap? Minden, aminek az istenivel közvetlen érintkezése van. Csak nem lehetett volna bankár és kereskedő és politikus vagy hivatalnok vagy kupec. De a két legelőkelőbb és legveszélyesebb, így mondom, az isteni léthez legközelebb álló sors a királyé és a gondolkozóé. S én mint király, éppen úgy gondolkozó lettem volna, mint most, ahogy gondolkozó vagyok és mégis király.

Annak, aki a megosztatlan élet isteni közösségében él, úgy látszik, sorsa inkább teljesülhet. Nemcsak az enyém, mindenkié. Mert a közös életben termékeny lehet. Nem úgy értem ezt, hogy folyton visszahallja önmagát és, visszalátja saját képeit. Mondtam már, hogy nem önmagamról

van szó. A daimón él engem. Azt hiszed, ha a közösség, amelyet kívánunk és nélkülözünk, meglenne, mindaz, ami bennem élt, kiteljesedett volna? Valóban azt hiszed, az ember saját életét kiáradva, termékenyítve és hatásában akarja látni és tudni, miként a tűz lobog, s a világot lángolva óhajtja látni? És ha ez a hatás nem lehetséges, ki kell merülnie abban, hogy sorsát csak kevesek visszhangozzák? Ha nem boríthatja lángba az egész népet, akkor legalább némelyek szívében akar fényt gyújtani? Ez lenne a te felfogásod a királyokról. Végül ez nem jelentene mást, mint hogy a gondolkozó a visszhang embere. De a tükör és a visszhang üres, és az igazi termékenységnek csak paródiája.

Százszor nem! Azt hiszed, az ember csak akkor termékeny, ha azt, amit gondol, az emberekre átviszi? Az istenek megengedték nekem, hogy termékeny legyek, amikor fát vágok és a kertet gyomlálom, vagy vizet húzok. Sőt akkor is, amikor a hajnali fényben a kútnál friss vízzel mosdom, amikor a lépcsőn ülök, és lenézek a síkságra, sőt, amikor alszom. Mi a termékenység? Forrásnak lenni. Mindig többnek lenni. Nem tudok lehajolni az úton egy követ felvenni, hogy ne érezzem magamban azt a csendes lüktetést, amit a szántóföld érez, amikor a magot benne elvetik. Nem tudok tenni, sem gondolni semmit, ami ne tenne mindig gazdagabbá. Együtt nőni a világgal. Tudni, hogy a világ nő bennem, és én a világban.

Nem vagyok képes megszabadulni egy pillanatomtól. Életem delének neveztem el. Úgy éreztem, hogy az egész világ úgy vesz körül, mint az anyaméh. Addig csak úgy, szabadon cikáztam benne. Azt hittem, ebben a szabadságban van sorsom értelme. Nem akartam lekötve lenni. Most már tudom, hogy mindenütt annyi mint sehol. S akkor, abban a pillanatban, életem delén mintha a végtelen és határtalan szerelem engem, a szabadban repkedő spermaszálat a világ-anyaméh egy helyére odaforrasztott volna. Odanőttem. És mintha nem a világ, hanem én termékenyültem volna meg. Azóta tudom, mi a termékenység. Azóta keresem az állandót, az alakot, a véglegeset. Azt, ami örök. És nemcsak keresem. Azóta vagyok nyugodt, végleges, biztos, örök, a világanyaméh faláról leszakíthatatlan. A világegyetem fia. Egy angol mondta: *the son of the universe*. Azóta tudom, mi az: termékenynek lenni – mert magából a világból táplálkozom, és nem tehetek és nem gondolhatok semmit, amiben ne érezném egyre növekvő termékenységét.

Megérted már? Tudod, mi a termékenység? Egyáltalán nem produktivitás, nem az, hogy ki mit és mennyit csinál, és kire és hogyan hat. Egyáltalán nem. Termékenynek lenni annyi mint megtermékenyíteni a világot önmagammal, egészen, sorsommal, maradéktalanul. Persze, még sok mindent kell megértened ahhoz, hogy világosan láss.

HETEDIK LEVÉL

Úgy látszik, mindaz, amit mondok, utólagos igazolás. Mintha megépíteném védelmét annak, amit tettem, vagy még inkább annak, amit nem tettem. Sőt annak, amit szerettem volna, de nem tudtam megtenni. Mintha sikertelenségeimet magyaráznám. Nem beszélek többé róla. Csak még ezt az egyet. Megkísérlem neked elmondani azt, hogy sorsom hol játszódott le. Megmutatom a teret: azt a valódi világot, ahol sorsom teljesült. Elmondom oly harmadik személyben, mint Caesar: nézve és megrendülve fölötte. Azt a teret, ahol tényleg lefolyt, s ahol lefolyt volna mindenképpen és minden körülmények között, akkor is, ha király leszek, akkor is, ha más.

És amikor elmondom, ne hidd, hogy kivételnek érzem magam, s azt vallom, hogy ez csak velem történt és történik így. A tied ugyanott, ugyanabban a térben történik és van, mint az enyém. A tied is, az övé is, mindenkié. Minden sors ebben a daimóni világban teljesül vagy bukik, ebben a láthatatlanban. Mi az, ami a nagy nép, a nagy sors teljesülésében ragyog? Mi az, ami arra kényszerít, hogy utánozzam az utánozhatatlant és a félelmetest? Mi az, ami a nagy sorsban szörnyű és gyönyörű, olyan nehéz és olyan természetes, olyan magától értetődő

és elviselhetetlen? Ó, istenek! – tegyétek nehézzé sorsomat, tegyétek minden emberi sorsnál elviselhetetlenebbé!

Várod, hogy még szavakat mondjak? Mit érnél vele? Még mielőtt megfognád őket, a kezedben elégnének.

NYOLCADIK LEVÉL

Az egyedüli zaj a zümmögő vizesfazék volt a tűzhelyen, és ha lábamat megmozdítottam, úgy hangzott, mint az égzengés a tompa, sötét, alvó téli csendben. A konyhában üldögéltem, a dohányfüst rétegekben állt, s a tűzhellyel szemben a falon a láng narancsvörös foltja remegett. Nem tudtam visszatartani magam attól, hogy időnként legalább a tornácra ne menjek. De gyakran a kertben is tettem néhány lépést a hóban vagy a süppedő sárban. Ott állott a két nagy gesztenyefa levéltelenül, érthetetlenül kopáran, s mégis oly elevenen, mint két állat. Lent az almafák. A ház mögött a tölgyek száradt barna lombjukkal, és a fakó fű. Este volt. Északi szél fújt, és ha a felhők mögül néha kitűnt az ég, olyan volt, mintha az aionok időtlensége nyílt volna meg az idő fölött.

Visszamentem a konyhába, fát raktam a tűzre, leültem, és hagytam, hogy zuhanjak az időben. Csaknem semmire sem gondoltam. Egész esték teltek el, hogy egyáltalán semmire, mint aki hosszú, nagyon hosszú úton egyedül megy, és egybeolvad benne az, amit lát, azzal, amit él, de az egész pillanatról pillanatra elmerül. Gondolattalanul ültem heteken át, s minden, amire abból az időből emlékszem, sajátságos zúgás, távoli vízesés.

egyszerre tudom, hogy mi történt azután. Megyek a forráshoz vízért, a vödröt leteszem, felnézek az égre, és megértem. Akkor úgy hittem, értem. De csak most, most látom világosan. Nem gondolok rá. Még megérinthetetlen. Közben a napok egyre hosszabbak.

KILENCEDIK LEVÉL

Szép és termékeny darab föld, és rajta sajátságos nép él. Inkább alszik. Mert amit él, inkább álom. És minden ember olyan egyedül van, mint az alvó. Ezért olyan rettenetesen fontos neki minden közösség látszata, s ezért kell magát néppé hazudnia. Nem egy nemzet, hanem néhány millió egymástól teljesen elszakadt és egymással sohasem találkozó magányos lovas. Fejét lehorgasztja, és elveszett keserűséggel maga elé néz. Nem bánat ez és nem is harag, nem nyomorultság és nem kétségbeesés. Amikor szeme néha megvillan, a világba belekap, és valamit feltép. Kísérd szemének irányát, és meg fogod tudni, mit lát. Azt mondják, lázad és forr, ezért kell valamit összetörnie, s töri össze önmagát.

Beszéltem neked a magyar költőkről. Ugyanúgy beszélhetnék a magyar királyokról is. Vannak *yahoo*-királyok, mint ahogy vannak *yahoo*-költők. Vannak, akik cukorból készültek, vannak fellengzők, és vannak úgynevezett „bölcsek". Hagyjuk őket. Mindenki tudja, hogy az igazi királyok László, IV. Béla, Nagy Lajos és Mátyás voltak. Csak azt nem tudják, hogy miért. Mert ők a megvillant szeműek, akik feltépték a világot, és látnak. Egyedül nekik volt tudatuk az aranykorról, és egyedül ők tudták, hogy ez a nép azért

Mikor kitavaszodott, a kerti munkához fogtam. Esténként a ház lépcsőjére ültem, és az érdes alkonyatban szemlét tartottam az elvégzettek fölött. Úgy éreztem, hogy ez a csendes, mély, szótlan tél, az életem legmagányosabb fél esztendeje, amikor néha két hét is múlt, hogy Tariménessel szót váltottam, megérttette velem daimónomat. Úgy kezdődött, mint az előérzet. Valamit sejtettem. Vártam. Nem nyúltam utána, mert tudtam, hogy jön. Fél év múlt el, hogy egy pillanatig sem szenvedtem. Nem volt bennem semmi nyomorult. Nem fájt semmi. Nem volt hiányom és kívánságom. Az üde áprilisi szél száraz levelet sodort el a lábam előtt, és a kikelő nárciszok felé vitte. Régen tudom, hogy az ibolyaillat nem egyéb, mint a tavasz tömény szaga. A levegőnek most ilyen lágy, ritka, oldott ibolyaillata volt, és az esteledő ég is, mint a roppant ibolyaszirom, sötétlila, puha, mély és nyugodt.

Lassan nyílt meg. Meg sem érintettem, még csak rá se néztem. Tudod, hogyan lehet látni szem nélkül, ahogy az asszonyok, akik hátukkal, behunyt szemű arcukkal látnak. Ez a megtéveszthetetlen. Nem néztem rá, és ha mégis, gyorsan lehunytam a szememet, nehogy valamit rosszul lássak. Így nyílt meg előttem. Tiszta voltam és vak. Mint Oidipus. Meg kellett látnom mindent. Kapálok, készítem a borsóágyást, egyszerre tudom, hogy mi történt akkor. Mérem a bab helyét, zsineggel szépen egyenesre húzom, akkor

álmodik, mert tulajdonképpen az aranykorban él. Nézz körül. E szelíd lankák, a keskeny folyók és kicsiny tavak, alacsony dombok és széles völgyek földjén: liget az egész ország. Kertben élünk. Minden olyan világos nálunk, mint borunk íze, és olyan sima és langyos. Nagy királyaink tudták ezt, és hogy a népnek kert-életet kell hozni. Csak elkeseredésből hős, nem akar ez harcolni. Azért jött ide, és telepedett meg itt. Azért az övé ez a föld. A magyar nem vitéz, csak amikor keserű, és nem dühös, csak amikor kétségbeesett. De csak akkor keserű és dühös, csak akkor nyomorult és kétségbeesett, csak akkor elveszett és lázad és forr és robban benne a méreg, ha nem élheti szelíd kert-életét.

Érted magányomat? Tudod, hogy nem vagyok buddhista vezeklő, nem vagyok sem remete Szíriában, sem csatangoló tatár, sem vadászó indián, nem vagyok kalandor angol, visszavonult bölcs, világmegváltó apostol. A ligetben élek. Mindnyájan ott szeretnénk élni. Nagy királyaink meg tudták csinálni, hogy valamit elhoztak a kertből, és az egész népnek hozták.

Tudod, miért mondom ezt. Az este levettem a polcról azt a művemet, amiről úgy érzem, hogy az elsőszülöttem. Egész nap keményen dolgoztam a kertben, mégis éjfélig fennmarasztott. Huszonhat éves voltam, amikor írtam. Elolvastam, s ülve maradtam, megfeledkezve az időről s fáradtságomról. Hogy értem. Ó, mennyire értem. Géza

vezérről szól: a kétségbeesett és méregtől felforrott, nyomorult, elveszett magyar fejedelemről, aki látja a kertet. És azt akarja. Úgy, ahogy én is azt akartam, amikor királynak készültem. Én vagyok ez a Géza. Semmi kétség. A műnek van egy része, inkább monológ: látomás. A vezér azt mondja: nem letérni erről az útról, nem és nem, soha nem lehet többé visszatérni, nem kilépni a ligetből. Érzi, hogy száz évre, nem, többre, ezerre, még többet mond: örökre kezében van ez a nép. Mikor hozzák neki a csábításokat, a csalásokat, alkukat, sikereket, gazdagságot, győzelmet, eszeveszett haragra indul. Úgy látszik, nem maradhat fenn tovább, csak akkor, ha csal. De eldobja a csalást. Vesszek el. És tönkremegy, mert nem engedték nevetni, megsemmisül, mert nem tudott mosolyogni.

Érted most már nagy királyainkat? S tudod-e, hogy mi lett volna az én királyságom? Az lett volna: Lászlóé, Béláé, Nagy Lajosé, Mátyásé. De még több. Ebben a művemben, huszonhat éves koromban temettem el a királyságot.

TIZEDIK LEVÉL

Mi történt ebben a műben? Mi történt azóta kivétel nélkül mindegyikben? Még az én kezem sem elég biztos és könnyű arra, hogy kibontsam. Kénytelen vagy jelekkel megelégedni. Csak egyet szeretnék elérni: a merészségnek és finomságnak azt a fokát, amely mindazt meg tudja mondani, amit tudok. Egyre jobban öregszem. Hajam csaknem kihullott, fogam, ami még megvan, lazul. Bár minden szervem jól működik, már néha érzem, hogy egyik vagy másik: van. De azt még elérem: azt. Hiába mondom, nem érted. Nem érted, és mégis tudod. Igen: *azt*.

Kezdettől fogva biztos voltam abban, hogy az egész országban én vagyok az egyedüli, aki arra a feladatra, amelyről tudtam, hogy ez a nép egyetlen és örök feladata, elég erős és alkalmas. Éppen olyan bizonyosság volt ez, mint a másik, ami vele járt, hogy tudtam: ha valaki rajtam kívül is alkalmas rá, azzal találkozni fogok, sőt tudtam, aki még nálam is alkalmasabb, azt szolgálni fogom. Ezzel a három szemmel éltem: magam felé, hogy én vagyok az egyedüli, együtt a tudás és az erő; a másik: a társ felé, akiben ugyanez megvan; a harmadik: afelé, aki jobban tudja csinálni.

Nos igen: azzal, aki nálam jobban tudta csinálni, nem találkoztam. Azzal, akiről azt hittem,

hogy ugyanaz van benne, mint bennem, többször találkoztam, de mindig kiderült, hogy mégsem olyan. Egyedül maradtam. De most jól vigyázz! Egyetlen hangot se mulassz el egészen megérteni. Én, a fejedelem, találkoztam sorsommal, azzal a tudattal: egyedül én vagyok, aki e népet el tudom vinni oda, ahová való, az elíziumi kertbe. Nem számíthatok ebben sem olyan emberre, aki előttem jár, s akit szolgálhatok, sem pedig olyanra, aki társul mellém szegődik. Én vagyok, és egyedül vagyok. De abban a pillanatban, amikor e sorssal találkoztam, szembeszállt velem valami. Azt mondom, hogy a kor. Más szóval: az alvilág. Ismét mással: az emberek. Mindaz, amivel küzdenem kellett, s ami nem akart velem jönni. Kor azért, mert tényleg: a ma. Alvilág azért, mert alvilág minden, ami látja saját javát, s tudatosan a szenvedést választja. Az ember azért, mert valóban a mai kor alvilági emberei. El akarom őket vinni az elíziumi kertbe, de ők itt akarnak maradni, és tönkre akarnak menni. Most volna szükségem ama finom és merész mozdulatra, amellyel szeizmografikus érzékenységet tudnék ébreszteni benned ama kétség iránt, vajon tényleg a kor, az alvilág és az emberek, vagy pedig: csakis én. Tényleg isteni lendület volt, ami megsemmisült a körülményeken, vagy pedig csupán egy ostoba fantaszta ment neki a falnak.

Erről szól második művem, amit az előbbi után két évvel írtam. Elmondom, hogy az ember

megszületik, felnő, és egyszer csak a sorsa kezd rosszul alakulni. Elmegy parasztnak, megbukik, polgárnak, megbukik, elmegy rablónak, kalóznak, kereskedőnek, orvosnak, papnak, katonának, tudósnak, és mindenütt megbukik. Mint ahogy akkor már tudtam, hogy bárminek megyek, megbuktam volna. Sohasem voltam alkalmas másnak, mint királynak és költőnek. E sok bukás után végül fogja magát, elindul, hogy fölkeresse a világ főkormányzóját, és felelősségre vonja: mi dolog, hogy mindenki megtalálja a helyét, csak ő nem. A főkormányzó hatalmas palotában lakik az Északi-sarkon. Ott gyártják az embereket, és csinálják a világsorsot. És amikor ez az ember a főkormányzó elé ér, kiderül, hogy őt nem is ebben a gyárban készítették. Kétmilliárd ember él a földön, mindegyik ama lélekműhelyből került az életbe, de van egynéhány, talán tíz, talán száz, akit nem a világkormányzónál csináltak. Mert a Déli-sarkon él egy másik lény: kertész, öreg, bölcs, csendes, derűs aggastyán. Nincs gyára. Növényi nedvekből, állatok véréből, primitív módon ásványokból kotyvasztja embereit. Igen: én nem a főkormányzó, hanem a kertész kezéből kerültem a földre.

Megrémülsz azon az elvetemültségen, amelylyel mindenáron igazolom magam és saját tehetetlenségemet. Hol vagyok ennyire, ilyen mélyen megsebezve, hogy az igazolásnak ilyen szörnyű módját kellett választanom? Hiszen az ilyesmi

ebben a formában csak legyőzöttekben dolgozik. Még beszélek róla. De azt mondod, hogy ez az egész kertészelmélet semmi egyéb, mint megrendítő és szemérmetlen mitológia. Nézd: ha az, amit mondasz, igaz volna, én azt már régen tudnám, és ugyanolyan régen le is vontam volna a következményeit. De egészen egyszerűen: nem igaz. Előbb mondtam, mennyire kérdőre vontam magam az első lépés után. Vajon tényleg a körülmények voltak azok, amelyek megakadályoztak nagy tettemben, vagy pedig én vagyok tehetetlen? Talán van egy másik daimónom, amely mint Platón beteg lova, lehúz.

Egyet elfelejtesz. Amikor ezt a második művemet írtam, nem tudtam, hogy mit csinálok. Az egész mű értelmére csak most jutottam az imént, még három hónapja sincs. Igen: most, a meleg konyhában, mialatt az asztalon előttem az illatos tea párolgott, és én kinéztem az ablakon a Siriusra, e kéken ragyogó gyémántcsillagra.

Nyugodt vagyok, nem hazudtam. Hogy nem sikerült semmi, annak egy oka van: minden ember, akit ismerek, a lélekgyárban készült az Északi-sarkon, egyedül engem csinált az öreg kertész délen. Még meglátod a következményeit.

TIZENEGYEDIK LEVÉL

Mire a meleg tavaszi napok megérkeztek, kerti munkámmal elkészültem. A mag a földben van. Langyos eső két napig áztatta, és most kisüt a nap. Nem fűtök, és már csak este kell kabátot vennem. Tegnap óta ismét a kútnál mosdom napkeltekor a fülemile és a rigó dala kíséretében. Dolgom alig van. Hosszú sétákat teszek, fel a hegyre. A réteken kökörcsin virágzik, és ma már hunyort is találtam, izzó sötét bíborszínében gyönyörködtem, mert az asztalon áll a pohárban. Most következnek a legzöldebb napok, az erdőn és a füvön mint fátyol terül el az új hajtás világos és harmatszerű színe.

Néha egész nap nem vagyok otthon. Most is az erdő szélén heverek, és azon tűnődöm, amit a legutóbb mondtam. Egy kevéssé eltértem attól, amit akartam, de most már mindegy. Majd megtalálod, hogy amit írtam, hová illik, és különben is, mi baj lesz abból, ha nem illik sehova?

Amikor huszonöt, huszonhat éves koromra gondolok, vagyis arra az időre, amikor első műveim születtek, rettenetes erőfeszítés légkörét érzem magamban szétáradni. Munkámmal úgy voltam, mint királyságommal. Azt hittem, hogy nem szabad tolakodnom, és nem szabad küzdenem a sikerért. Akkor még nem tudtam, mi a siker és

dicsőség között a különbség. De annyit már tudtam, hogy az a siker, az a bizonyos siker, az nem kellett. Nem küzdöttem. És ha néhány esetben mégis megtettem, kudarcot vallottam, olyan tökéletesen és teljesen, hogy tudtam, itt nem arról van szó, hogy most az egyszer elutasítanak. E kudarcok természete mindig kizárólagos és visszavonhatatlan volt. Nemcsak most az egyszer buktam meg. Minden bukásom értelme az volt, hogy nem szabad. Nem szabad sem most, sem máskor, egyetlenegyszer sem és soha.

Tudod, hogy a bukás mennyire demoralizál. Eltaposva éreztem magam. Csak amikor megértettem, hogy ez nem célzat, nem rosszindulat, félreértés, különösen pedig nem az emberek vagy a kor vagy az alvilág részéről tanúsított ellenségesség, hanem végleges és sors, ez nem a művet éri, nem engem, hanem életem törvénye. És ekkor nyílt ki a szemem.

Megnyugodni persze nem tudtam. Nem értettem daimónomat. Annak ellenére azonban, hogy nem értettem, engedelmeskedtem neki. Küzdöttem vele. Legyőzött, és végül részesültem a tudásban. Szerettem volna, ha kedvez? Hogyne. Kevés pillanatom volt, amikor láttam, hová visz, és mit akar velem. De ezek voltak akkor életem nagy pillanatai. És a nagy pillanatokon dől el minden. Mégis ellenszegültem. Határtalan erőfeszítések ideje volt ez. A teret csak lépésről lépésre adtam fel. Összetörhettem volna? Mégsem

történt össze. Az utolsó pillanatban beláttam, hogy neki van igaza. Mit akar velem? Hogy egyedül maradjak? A királyságot elvesztettem, most elveszítsem ezt is?

Sohasem jutott eszembe, hogy csakis a sikert akarjam. Hiszen az ember mindent tud, és ezt a mindent mindig tudja. A sikert sohasem tévesztettem össze a dicsőséggel. Nem alkudtam, és nem kerestem senki kegyét. És ha egyszer-kétszer meg is történt, megbuktam. Hát így áll a dolog, mondtam. Tehát nem szabad. Sehogy sem, semmiképpen, semmiért és soha.

És tudod, mi következett? Nem az összetörés. Egyszerre szabad lettem, mintha sorsomat megértettem volna, pedig még elég messze voltam tőle.

TIZENKETTEDIK LEVÉL

Amit mondok, azt most mondom. Erre nem győzlek eléggé figyelmeztetni. Akkor erről csak úgy tudtam, ahogy ma azokat a dolgokat tudom, amelyeket igazán csak tíz év múlva fogok tudni.

Különös dolog ez. Daimónom sohasem rejtette el magát. De éppen ezért nem értettem. Mint mindenki, én is túlságosan megszoktam, hogy a dolgokat titkoknak nézzem. Az ember addig látja a világot burokban, amíg maga burokban él. Rejtve van, és a dolgokat elrejtőzve tudja. Mindazt, ami nyílt és egyenes, egyszerűen nem érti. Keresi az értelmet, és mögötte keresi. Pedig nincs mögötte értelem, mint ahogy nincs mögötte általában semmi. És így ért meg az ember valamit csakis azért, mert titoktalan.

Hogy egészen megérts, elmondok valamit. Sok évvel azután történt, amiről beszélek, már közel voltam a negyvenhez. Mérhetetlenül többet tudtam daimónomról, vagy ami ugyanaz, csaknem teljesen világosan láttam teljes napfényben is. S akkor még egyszer, utoljára reám talált a siker. Olyan közösséget akartunk teremteni, amely nem alkuszik ezzel a világgal.

Az érvényesülést magától eltolja. Nem kell megneveznem azt, akinek agyában ez a gondolat a legnagyobb lánggal égett. A nem-érvényesülésből

azonban egy végletekig fokozott roham lett az érvényesülés felé. A feltűnést oly feltűnéssel vetették meg, hogy ez minden harsonánál erősebb volt. A nyilvánosságot olyan remek taktikával kerülték el, és annyira a piac sarkába ültek, olyan rafinált reklámmal dolgoztak, hogy a hírnévről való lemondásból kicsiny híján az ellenkezője lett. Persze akkor én ezt nem láttam, csak valamivel, talán fél évvel később. Kihagytam. Baj volt. Nem vettem észre, mi történik. De az egyedüli voltam, aki megláttam. És itt van, amit mondani akarok. Tudod, ki a géniusz? Aki daimónjával teljesen egy, s így mindig abban a pillanatban egész terjedelmében felismeri, hogy mi az, ami történik. Ilyen embert én nem ismerek. A történelem nem beszél róluk. Ezek azok az emberek, akik óvatosan elkerülik azt, hogy belekerüljenek a nagy könyvbe. Szégyennek tartanák. Van aztán a géniusznak egy puhább és gyengébb fajtája, aki ha nem is akkor, de valamivel később mégis megtudja, hogy mi történt. Ilyen volt Alexander, Caesar, Goethe, Napóleon és mások. Nem sok ilyen van, de van. Végül megértik daimónjukat. Annál zseniálisabbak, minél hamarabb ismerik fel annak értelmét, ami velük történik. Megítélheted az én zsenialitásomat abból, hogy én a történtek után egy fél évvel ismertem fel. A többiek persze egészen lekéstek, és ma sem tudják, hogy mi történt. Talán sohasem fogják megtudni.

Érvényesülés. Külön kell beszéljek arról, amit

olyan jól ismersz? A dolgok elvesztették önértéküket, és minden csak annyit ért, amennyiben azt valami másra át lehet váltani, pénzre, hírre, pozícióra, címre, hatalomra. A műnek el kellett veszítenie kapcsolatát az emberrel. Produkció lett, amely sikerért üvölt. Hatás és hatás és mindig hatás, vers, tudomány, színdarab hatásra vár. Siker az, amihez az üzlet mocska tapad. Nem haragszom miatta, csak akkor kínozott, amikor még benne voltam.

Nagy tanulság volt, mikor ez a mi elszigetelődésünk oly nyomorultan megbukott, s lelepleződött számomra, hogy milyen gyalázatos kísérlet volt az érvényesülésért úgy küzdeni, hogy a „mi pedig megvetjük a sikert" bohócruhájában fellármáztuk a fél világot. Hosszú előjáték után végre kétségtelenül tudtam, hogy nem kell mindenkinek érvényesülni. És nemcsak megértettem, miért nem kell nekem érvényesülni, hanem azt is, hogy miért nem szabad, sőt azt is, hogy ez miért jó, sőt még sokkal többet, azt is, hogy miért ez az egyedüli jó. Egyszerre rájöttem arra a babonára, hogy csak a közönség visszhangja jelenti a sikert. Babona? Igen. Az. A hit, hogy csak mással együtt lehet nagyot alkotni, ezzel megdőlt bennem. Sőt: igazán nagyot csak a mások elfelejtése árán lehet alkotni. Egy kicsit ezt mindig tudtam. Rosszul mondom: mindig tudtam, hogy daimónom ezt akarja, s úgy van helyesen, ahogy ő akarja. Csak a közösségtelen, visszhangtalan sorsteremtés eddig

senkinek sem sikerült, még annak sem, aki életem legnagyobb, minden valószínűség szerint egyetlen emberi példája volt. Még ő is rá volt szorulva arra, hogy elmenjen az emberek közé. Még neki is fontos volt a hatás. Nevelni akart, csábítani – még ő is szobrot akart, hogy ezer nemzedék fölött uralkodhasson. S most megtudtam, hogy van annál több is, mint olvasó, megértő, tanítvány és hívő. Eljött az idő, mikor már a lehető legkevesebbek is terhemre voltak. Teljesen néző nélkül. Ahhoz, amit most elértem, le kellett mondanom az emberi hangról, a közös énekről – arról, amire úgy sóvárogtam, de amit nem volt szabad elérnem. A mások számára való megértés lehetőségét nem sikerült megteremtenem. Amibe fogtam, olyan nagy volt, hogy ki kellett lépnem az emberek közül. Ó daimón, daimón.

TIZENHARMADIK LEVÉL

Elérkeztem a legnehezebbhez. Mielőtt belefognék, nem mulaszthatom el, hogy megmondjam, az idő milyen rendkívül kedvező volt számomra. Magyarországon akkor művészet és érvényesülés teljesen külön állott. Más élettervet kellett készítenie annak, aki érvényesülni akart, és mást annak, aki alkotni. És akik az érvényesülést vették célba, egész erejüket a siker elérésére használták fel. Sem idejük, sem energiájuk az alkotásra nem maradt. Valami trükköt eszeltek ki, s ezt az „élmény-excrementumot" igyekeztek a lehető legjobban eladni. Vagy így még pontosabb: ezzel igyekeztek végrehajtani azt a világcsalást, ami egyéb területeken is folyt: kereskedelemben, tudományban, állami és közéletben. Ezek voltak az éhesek, akik izzó és irigy pillantással néztek minden sikert, és a dühtől remegtek, ha valaki valamit elért, mintha megrabolták volna őket. Olyan, aki mindezt megvetette, nem volt. Egyébként lehet, hogy volt, de nem tudtam róla, s ha úgy gondolatommal kerestem a térben, sohasem volt az az érzésem, hogy: van. Mindenütt sikervágy, sikervágy: vagy olyanoké, akik egészen elérték, s fenn ültek a kasírozott trónusokon, vagy olyanoké, akik küzdöttek érte, készen arra, hogy minden pillanatban eladják magukat, vagy olyanoké,

akik lent voltak a sikertelenség mérgében forrva és átkozódva. Ez volt a helyzet, sem jobb, sem rosszabb.

Még az utolsó előtti lépésről számolok be. Lemondtam a népről. Le kellett mondanom. Lemondtam az asszonyról. Kellett. A barátról. Kellett. Dicsőség? Nem volt az, hiszen nem jószántamból tettem. Nem volt választásom. Kellett. Csak még tanítványokat kívántam. Nem is többet, legalább egyet. Még akkor sem értettem egészen daimónomat. Egyedül, egészen egyedül.

Elkövetkezett a nap, amikor egyedül maradtam. Félreismerve, letagadva, elhallgatva, meg nem értve, kijátszva, sikertelenül, egyedül és egyedül. S amikor ezt a magányomat egy pillanatban megértettem, megnyílt előttem valami. Életem dele volt. Teljes fény, s én kinyílt szemmel láttam. Tudtam, hogy amikor érvényesülésről, sikerről, visszhangról, hatásról lemondtam, eltávolodtam az emberitől, és kiléptem az emberi világból. Még példaképemet is ott kellett hagynom, az egyedüli embert, akit szerettem: a sas és kígyó gondolkozóját. Kiléptem az emberi világból, és megnyílt előttem a nem emberi.

Megértettem. Tudtam, hogy régen történik. Elejétől fogva ez történt, és csakis ez. S most elértem. De rosszul fogod fel, ha ezt a sorsot csupán mint nem emberit látod, csakis eltávolodásnak és negatívumnak. Mi lesz azzal, aki dehumanizálódik? Embertelenné válik, igen, de ha nem hull szét

a semmiben, hanem tovább nő? Mi lesz annak a sorsával, aki letépte magát az emberiről, de nagyszerű lendületben él tovább? A sors az elemek közé lép. Divinalizálódik. Magyarul: istenül.

Daimónom királyságra tanított. De mi a királyság az ő számára? Érvényesülés? Siker? Százszoros bolond. Istenülés az. Átmenés az elemek közé, az örökbe. S hogy gondolkozó és költő lettem, mondd, megváltozott ez a sors?

Minek mondjam, hogy nehezebb lett? – Vagy könnyebb? Nem mondom. Majd meglátod, hogy mi lett. Ami történt, az lassú, végtelenül lassú megértés – daimónom megismerése. Gyermekkoromban azt hittem, hogy király leszek, s át fogom emelni a népet az aranykorba. Ez volt az első homályos forma. Ifjúkoromban a második, már világosabb, az volt, hogy: átemelem a magam sorsát, és átmegyek egyedül. Ez sem volt még tiszta. Életem delén elérkeztem a harmadik formához: megcsinálom az átmentést az aranykorba, egészen általánosan, mindenki számára és végérvényesen. Tudnak róla? Nem tudnak? Nem fontos.

Nem valakinek készült. Még magamnak sem. Elkészült, mint valóság. Mintha egy új világrendszer készült volna el. Céltalanul, tisztán azért, mert valakinek egyszer ez volt a szenvedélye, gyönyöre, játéka, sorsa. S most van, és megvan, mint egy új csillag az égen. Nem azért, hogy hasson, nem azért, hogy használják, hogy tanuljanak belőle, nem, nem és nem.

Embertelenné váltam. Lemondtam minden kapcsolatról. Átmentem a nem emberibe. Már nem a közös emberi én-ek hangján beszéltem, mert a hatás már nem volt fontos. Nem akartam senkit meggyőzni semmiről. Sem gyönyörködtetni. Nem törődtem azzal, hogy ki mit szól hozzá. Sorsomat isteniesítettem, függetlenül attól, hogy király voltam, vagy költő, vagy gondolkodó, vagy más. Ha király lettem volna, ugyanaz történt volna. Képzelj el mint királyt: megingathatatlanságommal, vak álmaimmal, meg nem alkuvó kizárólagosságommal, embertelen alkalmazkodni nem akarásommal, nevetésemmel és derűmmel. Mi történt volna? Lassú elszakadás az embertől. Lefelé ez embertelenség. Fölfelé ugyanez: istenülés. Talán nem is lett volna lassú, hanem gyors, átlendülés az embertelenségbe. Gyönyörű összetörés, amibe a népet is magammal rántottam volna. S mi történt most? Ugyanez. Elválni. Átmenni a keményebb, szigorúbb, tisztább, hajthatatlanabb, elemibb világba – az örökbe.

TIZENNEGYEDIK LEVÉL

Hajnalban kijöttem, s szemben a házzal az égen a Vénusz ragyogott oly tündöklő rózsás gyöngyszínű fénnyel, hogy nemcsak a szemem ittasult a csillogó tűztől, hanem e szelíd és langyos hajnalon bőröm is érezte, hogyan árad e lágy, olajos sugár. Eddig ismeretlen éteri illatot szívtam, s közben a számban mintha méz, bor és vér íze gyűlne. A fülemben az a zene hangzott, amit eddig hiába vártam, de nem szólt sehol, soha. Önkéntelen a fény felé léptem egyet, hogy jobban elérjem, mintha magamba szívhatnám a pirkadó ég aranyát és dalát, színét és illatát. – Ó, így élni, ahogy ez a csillag ragyog, ily pompázó édes nyugalommal tündökölni, örökké hajnalnak lenni, örökké kelni, örökké születni, éj és nap között élni, oly puhán, ahogy az ember álmában kezét kinyújtja és a bolyhos haj tövében a puha nyakhoz ér – és oly nesztelen, ahogy nyári estén könnyű zápor után az ázott kert illata száll.

Sohasem láttad? Sohasem akartál inni a hajnali égből? Ezért olyan sötét a sorsod, ezért hajnaltalan. Nem ittad a csillag fényének hűs tejét. Nem érezted soha tiszta fűszeres illatát. Nem láttad napkeltén a fáktól bozontos hegyoldal fölött az égen, és lent, ahol a víz ragyog a távoli síkságon. Tudom. Nehéz. Akkor, csak akkor tudtam, hogy

mennyire az. Csak akkor váltam el teljesen – mitől? Embernek lenni? Egymásnak? Veletek? Együtt? Mindig csak együtt, ketten, hárman, sokan. Embernek lenni, és beszélni, akarni. Embernek megmaradni. Örökre itt lenni.

Mondd, hová lesz e csillag fénye? Hová a hang, amit az üstökös vad zuhanása kelt a végtelen térben? Hová lesz az őslény nyöszörgése, az őserdő mélyén a kígyó sziszegése, s a sötétben adott csók? Mi lesz a magányos szélből, amikor hajnalon csendben a lomb között puhán a völgybe leszáll? Megmarad? És mi marad meg, mondd, mikor élsz örökké, ha beszélsz és akarsz, vagy ha éjszaka felébredsz, és hallod a haraszton a kúszó bogár neszét, s valamit gondolsz, csak annyit, hogy jó? Csak akkor maradsz meg, ha tudnak? Ha bemartad magad az emberi sorsba, és halálod után is ezer esztendeig szobrodhoz járnak, és még akkor is akarsz? Ki marad örök, Caesar vagy a tücsök?

Névtelennek lenni. Fényesnek és hajnalnak. Istennek lenni, öröknek, úgy lenni, ahogy az éjszaka, hallgatag. Teremteni, mint a tenger. Szótalan, magányos, egyedül. Éjszaka, álomban adott csóknak, szélnek, levélnek, csillagnak, hajnalnak, Vénusznak lenni, ragyogni szelíden, rózsás és gyöngyszínű fénnyel, úgy élni, hogy ne maradjon itt nyoma semminek, amit tettél, éltél és akartál, eltűnni nesztelen, hangtalanná válni, mint a láng, amelynek élete pillanat, és az illat – mint ez a hajnal.

Egyszer. Most, csak most. Egyetlenegyszer. Soha még azelőtt, és azután sem soha. – S azóta már terhemre van a néző és a hallgató. Nyelvem már nem szól emberről embernek. Ott is hangzik, de iránya már nem ez. Mint a rigó és a tücsök, tükör és visszhang nélkül. Hajnalból vagyok, s e hajnal zeng a felkelő napnak. Értelme nincs, célja elveszett, úgy szól, mint az éjjeli szél, senkinek, semmiért, névtelen, egyedül. És elértem. Egyszer. E hajnalon felértem életem delére. Csak akkor, és csak egyetlenegyszer. Azóta értem a tücsökhalhatatlanságot. Azóta tudom az istenek titkait. Hallom, hogy zúg a tér, és a bolygók hogy énekelnek madárnyelven, és semmi sem vész el, mert nem tud. Nem elveszni tudni. – S én már nem tudok.

TIZENÖTÖDIK LEVÉL

Jól emlékszem a napra, mikor megértettem, hogy mi volt az, amit meg kellett értenem. Reggel volt. Nem lehet minden időben mindent gondolni. Vannak reggeli gondolatok, amelyekben a harmat ragyog. Csípősek, élesek, tiszták, gyengédek. Születő, ébredő, szemüket kinyitó gondolatok ezek. Egészen mások, mint a délelőttiek, amelyekben a nap fölfelé megy, mások, mint a déliek, a teljes fény gondolatai, a tetőre érés. A délután érett, nyugodt, elcsendesedő lehajlása is más, az est melankóliája, halálra készülődése, s az éjszaka határtalan és feneketlen bizonytalansága. Jegyzeteimen azonnal felismerem az írást, mikor készült. Reggel, igen reggel értettem meg minden sorsomban fontosat.

Kimegyek a tornácra, nagyot lélegzem, lenézek a síkságra, hallom a cinkét, és egyszerre tudom. Langyos április. A szemben lévő dombon a mandula és az őszibarack virágzik. Az ég kék, egészen pacsirtadal-kék, a ritka és világos ágak között. A borsó éppen virágzásnak indul, a barna földön gyermekzöld csírafoltok, a saláta, a kelő bab, répa, petrezselyem. A levegő könnyű, mint egy ismeretlen üde forrás vize. Lent füröd-tem a kútnál, rigó szállt el fölöttem az erdő felé, messziről kakukk szólt. Sóhajtottam, hogy a világ

milyen szép tud lenni. S akkor eszméltem fel arra, hogy megértettem.

Mindent lehet hazudni, még az örömet is, egyedül a derűt nem. Mert a derű a teljes álarctalanság. A derű nem lehet maszk. Túl mélyen van ahhoz, hogy az lehessen. Minden állapot a nála mélyebbnek maszkja. De a derű van a legmélyebben. S ami a legmélyebben van, az van legfelül, mélynek lenni annyi, mint egészen fent lenni, egészen a felszínen, és kinyílni tudni.

E mélységben az ember csak igazat talál, mert önmaga is igaz lett. A világ átlátszó. Elfelejtettem minden szenvedést, s ezért nincs bennem semmi zavar és nyugtalanság és homály. Ragyogni pedig annyi mint mindent érteni. Sorsomat úgy veszem a kezembe, mint a kristályt.

Ott állok a kútnál, és reám mosolyog a friss elíziumi zöld. Ha volt még homály, eloszlott, ha volt még elzártság, kinyílott, ha volt még maszk, lehullott, ha volt még burok, felszakadt. A derűs és kristályos reggelben úgy állottam ott a kútnál, mint egy isten. Az öröklét határán, belenéztem a napba, magam is, mint a nap, tündöklő kristály, és mosolyogtam. Az ilyen pillanatokban az ember mindent megért.

TIZENHATODIK LEVÉL

Megkezdtem, hát végigmondom. De nem azért mondom végig, mert megkezdtem. Szeretném, ha lenne valaki, aki méltó lenne arra, hogy ezt megértse. Méltó és elég okos. Elég pacsirtadalkék, elég kristályos, elég mosolygó és elíziumi. Szeretném, ha jönnének emberek utánam, akiknek az utat előkészítettem az idill felé, a heroikus idill felé, s most már könnyű feladatuk lesz, csak meg kell tartani az irányt, elég sokat kell fürödni és énekelni és táncolni, és főképpen: nevetni. De elég irigy vagyok ahhoz, hogy elsőnek mégis én írjam meg ezt a páratlan témát, igen, hogy elírjam előlük ezt, s végül és utoljára én is jót nevessek. Ó kedveseim, marad itt még elég írnivaló, elég fejtörésre való, elég meglepetés, főképpen elég élni való. Pompás játék, igazi játék, mosolygó és nyaktörő, félelmetesen finom és könnyű és éles és halálos: oly veszélyes, mint együtt a háború és a szerelem. Tiszta szívűeknek való feladat, akiknek annyira nincsen különbség a hancúrozás és gyilkosság között, mint egy fiatal tigrisnek, egyformán szeretik a friss vért és a szőlőt, a nyers hús és a mandulavirág illatát.

Végigmondom hát. Mindenekelőtt az *Előjáték*ról kell beszélnem, a legelőjátékabb játékról, és a legjátékosabb előjátékról, amit valaha írtak, s ami

úgy kezdődik, hogy valaki cipőtlen megy a nyári országúton, lábujját a porba fúrja, feldobja a levegőbe, és a porfelhőre nevet. Persze az ilyen prelúdizálás csak ürügy arra, hogy itt egészen más dolgok mondódjanak ki, a többi között az, hogy milyen sorsra jutnak azok, akik életüket prelúdiumnak tekintik. Az ember életének egy pontján eljut oda, hogy kosztot és kvártélyt kap, és itt felmerül a kérdés: vajon nem ez teszi életünket előjátékká? Oly nehéz otthagyni az istállót és az abrakot. Kivonulnak hősies hadjáratra, és az első kétszobás lakásban megrekednek. Ezzel persze megérintem annak ellenkezőjét is, amit mondani akartam. Benne van az aszkézis, a kosztról és kvártélyról való lemondás, mint negatív csábítás és gúny. Ez az irónia úgy fénylik a művön, mint az arany mosoly. Ez a kétélűség egyébként mindenben megvan, amt egészségesen írtam. Ez a delphoi homály, ami a homálynak éppen az ellenkezője. De majd még lesz róla szó. Most csak annyit, hogy nem óhajtottam előjátékot élni, nem: bele óhajtottam vágni a kellős közepébe, szóval nem elő, hanem: játék.

Ma csak még egyet. Annak az időnek biografikus művét, az *Ismeretlen szerző*t. Azt, aki voltam és maradtam. Ami ebben a műben meglep, az az előkelő távlat választékos szárazsága és elementáris monotonsága, amellyel saját vergődésemet néztem felülmúlhatatlan magasságból, önmagam iránt oly közönnyel, mint egy csillag. Az egész

műben nincsen egyetlen érzelmi megnyilatkozás, következésképpen egyetlen forte, egy kiáltás, egy sóhaj, vagy átok sem. Ez a par excellence *mezzo voce* mű. Szemrebbenés nélkül nézem, hogy mi történik azzal a nyomorulttal, aki én vagyok. Ez a távlat mindig tulajdonságom volt, és később ál-
landósult. Ez a királyi gesztus, amely annyira érzékeny, hogy nem bír el könyörületet önmagával szemben. Nem sajnálom magam. Ó, milyen biztosan haladok az embertelenség felé. Tulajdonképpen ez naplóm alaphangja: amikor önmagamat elvegyülten látom, és az éter szemével nézem. A könyörtelen szem abszolút érdektelensége és éleslátása, bonckésszerű tárgyilagossága csak később ért csúcspontra, a *Karnevál*ban. Itt olyan halálos nyugalom van, amihez foghatót sehol se találtam, kivéve a *Karsztot*, ahol nincs más, csak szikla.

TIZENHETEDIK LEVÉL

Meglepődsz, mondod, azon a hangon, amelyen műveimről beszélek, s hiányolod a kritikai megjegyzéseket, amelyeknek, mint gondolod, birtokában senki sincsen annyira, mint én, s ezúttal nem gyakorlom. Az erények és hibák szétválasztásáról lenne szó, úgy sejtem, főképpen azokról a hibákról, amelyek vannak, sőt amelyek kellett, hogy legyenek.

Igen. Vannak. Csak, tudod… – Szóval hibák. Azon a fokon, amelyen én állok, és amelyen mindig állottam, lényemnél és rangomnál fogva a dolog úgy áll, ahogyan majd most el fogom mondani. Hiba az, ami más számára kényelmetlen és illúziórontó. Hiba majdnem annyi mint bűn. Bűnt elkövetni a művészetben hiba. Visszataszító és kiábrándító. Ez az, ami egy műben a váratlanság, a kiegyenlítettség hiánya és veszély. Mert csak az esik jól, ami azt a látszatot kelti, hogy nincs itt semmi baj, és nincsenek szakadékok. Élni könnyű, a világ egy jóakaratú öreg mester kezében van, aki gondoskodik teremtményeiről. S egy mű akkor igazán jó, és főképpen szép, ha ezt az illúziót kelti. Ha göröngyös, akkor nem szép. Akkor hibák vannak benne.

Sohasem volt bátorságom ahhoz, hogy magamon változtassak – így jobb: javítsak. Sohasem

leltem örömömet a faricskálásban, nem kerestem körmönfont szavakat, nem verejtékeztem a hatás eszközei fölött. A hiba, ami megmaradt, annak maradt, ami volt: a mű hasadékának, veszélyének, szakadékosságának, göröngyösségének. Tele van mérgekkel, tüskékkel, horgokkal, amik az ember húsát feltépik, és gennyező sebeket vágnak. Nem kényelmes utazás ilyen művet olvasni. Hiba? – Igen, vannak hirtelen leszakadó határok, ahol az embernek igazán vége van, és nincs tovább, és nem akarja azt a benyomást kelteni, hogy: teljes és egész. Vannak csúcsok és meredekségek. Van űr. Igen, van. Az ember nem normális lény, egy mű még kevésbé az. Nem vonható felelősségre azért, mert valahol egyszerre csak vége van, és vannak barlangjai és mocsarai, hogy oly nagy benne az elsüppedés, a lezuhanás veszélye. Legkevésbé sem szelíd. Nem óhajtja a világ civilizáltságának látszatát kelteni. Az elemek nem jártak iskolába, nem polgárok és főként nem keresztények. És nem is óhajtják elhitetni, hogy szerzőjük elsőrendű honpolgár és felebarát. És a csalások? Ahol úgy látszik, hogy van valami, és nincs. Mintha paloták állanának, és valójában nincs más, csak fata morgana? Ó, hiba? Tökéletlenség? Ostoba vagy. Nem rokokó parkban sétálsz, hanem ember-hegységben, úttalan szirtek között. Igazán mondom, semmi sem megbízható itt – sőt éppen ellenkezőleg.

TIZENNYOLCADIK LEVÉL

Az *Előjáték*ban kibújtam a barlangból, és megindultam vándorolni. Minden művem utazás, de cél nélkül. A legcéltalanabb valamennyi között a *Jávorka*. Ez az arcátlan, kacér és kihívó csavargás, pökhendi és vaskos, egészségtől ragyogó könyv. Ami szeretetre méltó csirkefogóságban és szemtelen kalandorságban, árulkodásban, könnyelműségben és vidámságban történik, az csak egyszer sikerülhetett.

Nyomaiban jár az *Erdőirtás*, és a forróbb és fülledtebb, vehemensebb *Szabad ég alatt*. Az előbbiek után végre egy igazi *plain-air* könyv, a magas hegységek fenyveseinek levegőjével. Az utóbbi mocsaras, mint a szerelem, amelyről szól: álmosító. Mind a kettő kaland, bár a szerelmi történet varázslat is akar lenni: meg akarja idézni az örök szerelmet.

Kaland a *Szombaton vége* is. De micsoda kaland. Fanyar és tüzes, mint a dalmát vörösbor. Újra megjelenik a király motívum. Ez a király egy kicsit őrült, szűk, politikus, daimóni, modern. De több közöm van hozzá, mint hinni lehetne. Szememnek van néha olyan tűrhetetlen kék színe, amilyen kékből ez a király készült. Szemben áll vele a könyvtáros: az ironikus, aki olyanokat mond, hogy nem tud őszinte lenni, hogy egyúttal

ne nevessen is. A király a könyvtáros daimónja, anélkül, hogy egyszer is látná, és anélkül, hogy tudná, vagyis úgy, ahogy emberek egymásnak daimónjai szoktak lenni. A király úgy hajítja el a könyvtárost, mint egy kavicsot, amely a tenger közepébe pottyan. És elmerül. Ugyanakkor vi-
szont a könyvtáros a király daimónja, s miközben a hajó a viharos tengeren a megsemmisülésbe ringatja a részeg lírikust, ítéletet mond a király semmisége fölött. Nehéz és veszélyes mű, veszélyesebb van sok, nehezebb alig. Egy évvel ezelőtt még én sem értettem. És rajtam kívül senkinek sincs és nem is volt sejtelme sem arról, hogy itt mi történik. Persze ott vagyok a kormányosban is, aki olyan gesztussal dobja el életét, ahogy köp; ott vagyok a hercegi modorú skót tengerésztisztben is, aki halála előtt egy fél órával, őrjöngő viharban, fehérkesztyűsen beszél, és előkelőségi kérdéseket vet fel. Ó igen, nagyon is sokat beszélnek itt ebben a könyvben arról, hogy simán és egyszerűen, feltűnés nélkül meghalni, eleganciával. Akkor páratlan veszélyek fenyegettek, s tudtam, hogy a tenger közepébe hajítom életemet, mint egy kavicsot, ha nem tehetem azt, amit daimónom akar.

Erről a feszültségről beszél a *Páter Theodor* is, amely nem tér le a megszabott útról még a legnagyobbért sem. Mi a legnagyobb, kérded? Talán arany, vagyon, cím, rang? Ilyesmi nekem sohasem volt nagy. Igazán nagy a pillanat, egy csók, egy pohár bor, egy szép erdei gyalogút, egy

virág. Sohasem lettem volna képes elveszni azért, mert aranyért akartam küzdeni. Ez nekem mindig is kicsiny volt. A nagy, amiért gondolkozni sem tudtam soha: az alkalom, egy csinos arc, vagy egy sűrűhajú göndör fej, egy alma, szóval, igen: a pillanat.

E művet rövidségben, lényegességben, célba találó helyzetek egész rendjében sohasem sikerült meghaladnom. S mégis könnyű, átlátszó, egyszerű és üde. *Allegro con brio* elejétől végig, a legkisebb *ritardando* nélkül, jó esti olvasmány is, bár keserű, érdes és maró. A legnehezebb olyan műveket írni, amelyekre az ember jót alszik.

E művek vége, utolsó darabja, a *Simon György szerencséje* mindazt összefoglalja, amit az előbbiek elértek, s határon áll. Valamennyi könyvem közül a legszigorúbb, leggúnyosabb. Néha olyan közömbös, hogy tónusa fahanggá lesz. Ha valaki egyszer bele tudna látni e könyv laboratóriumába, meglátná, micsoda párolások, vegyítések, sűrítések folytak itt: mit kellett látni annak, aki ezt meg merte írni. Kísértetiesen hideg mű, csaknem kétszázhetvenkét fok nulla alatt.

TIZENKILENCEDIK LEVÉL

Irigyellek ama élvezetért, amelyben részed van. Olyan művekről olvasni, amelyeket nem ismersz, s amelyeket valószínűleg nem is fogsz megismerni. Mert élvezet. S ha nem tudnád még, hogy e művek mit jelentenek, most megmondom. Egy kicsit városi, modern fülnek való felvilágosítás, nekem ironikus, de legyen. Mi a világjelenség abban, amit csináltam? Még egy kicsit gúnyosabban: világirodalmi jelenség? Világirodalmi, vagyis olyasvalami, ami veszteség nélkül minden nyelvre lefordítható, mert a föld minden pontján ugyanazt jelenti. Tulajdonképpen én vagyok az első aranykori ember. Írásom ennek éppen úgy jele, mint ahogy jele volna királyságom, s jele vagyok én magam. Az, ami történt és megvalósult, az a sorsban történt és valósult meg, s minden egyéb, bár attól soha el nem választható, már csak jele a mélyebbnek. Soha nem jutottam volna el ide, ha nem írok. Nem jutottam volna el így és ilyen módon. A dolgok felbonthatatlanok. De a kész élet mint mű, a befejezett sors mint alkotás, példa, örök forma, világtény – isten: azaz ember.

Sajátságosan állottam műveimmel. Részben azt írtam velük, ami volt és elmúlt, részben azt, ami éppen történt, s így általuk értettem meg a jelent. De még több: a műnek hatása volt jövőmre. Amit

megírtam, az bekövetkezett. Gyakran annyira, hogy féltem valamit leírni, mert tudtam, hogy jóslat és idézet. Ha valamit nem akartam élni, akkor tiltakoztam az ellen, hogy le kelljen írni, mert bekövetkezett úgy, mintha nem én mondtam volna, hanem Delphoiból hozta volna hírnök. És csak ősgnájszból levő igazságérzetemnek köszönhetem, hogy nem csaltam soha. Hogy nem írtam soha „jobbat", mint amit le kellett írnom. Tudtam, hogy amit írok, le kell élnem. Daimónom diktált. Megrémültem, hogy mennyire azt kellett élnem, belenyögtem, és tudtam, élnem kell, élnem, az utolsó cseppig, nincs kegyelem. Aztán el is akartam írni magam elől a dolgokat. Ez is egy a módszerek közül – a goethei módszer, megírni, hogy az ember leírja és ledobja magáról. Ez a felszabadító írás. Ha még nem szenvedtem meg valamit egy műből, egy idő múlva meg kellett szenvednem. Az ember, ha ír, mérhetetlenül többet tud.

S így lett, hogy a mű nem az írás és az ember külön. Mind a kettő együtt. A mű hatott az emberre, s az ember a műre. Ahogy egyszer a spanyol közmondást idéztem: az ember a mű gyermeke. És viszont: a mű az emberé. Az állandó kölcsönhatás alatt a kettő eggyé válik, az ember a művekkel készített mű, a művek műve, és a mű az emberibb ember, az emberibb isten.

Az írás által való divináció. Felújítottam Platón követelményét, a helyes az, hogy az emberek közül mindenki az összes többiek fölött isten akar

lenni. Később, majd ha az ars poeticámról beszélek, jobban megérted. Az írás mint istenülési eljárás, mint alkímiai folyamat, amelynek hatása alatt az ember az örökbe transzformálódik. Ha érted, jó, ha nem, várj még egy kicsit, néhány évet, utazz délre, a görög szigetekre, Déloszba, Szantorinibe, Anaphéba, olvass Homéroszt, Nietzschét, akkor talán. Majdnem azt mondtam: olvass engem.

Gondolom, hogy most prüszkölsz. Megint ez a mértéktelen hübrisz. Ó, mindig abszolút mértékekkel mértem magam. Számomra nincs más mérték. Értsd meg, bárgyúságnak tartom, hogy valaki nem Homérosszal és Nietzschével mér. Mindig sorsról beszélek, eleven sorsról, a világegyetem fiáról. Nem mérhetem magam másutt, mint a világegyetemen. Nos? Megbocsátasz? Ostoba. A hübrisz a te vétked, jól jegyezd meg, a tied.

Igen: a sors istenülése. Ez az én fölfedezésem. De van ezzel teljesen egyenértékű másik. Megmutattam azt az ágyat, amelyben mindnyájunk élete nyugszik, isteneké, embereké egyformán, amelyben mint puha kerti földben a borsó, mind, kivétel nélkül tenyészünk.

Ez az ágy az aranykor. Fölfedeztem az aranykor örök valóságát, amelyben a kövek és a növények és az emberek együtt élnek a tűzzel és az erőkkel és a hatalmakkal és az angyalokkal és a zenével. Ez az aranykor állandóan jelen van mindenütt és mindenkiben. Miért? Mert ez a legfőbb és legmélyebb realitás. Ez az, ami állandóan és

megmásíthatatlanul igaz. Ez a valóságos világegyetem. A sors istenülésének csak akkor van értelme, ha tudom, hogy mi az istenült sors. Nos: az elérés az aranykorba. S mi ez az elért aranykor az emberi életben? – Az idill.

Miért kellett éppen nekem ezt a nagy valóságot meglátnom? Elmondtam, hogyan váltam inhumánussá, hogyan mondtam le a közös emberi életről, arról, hogy hangom elérjen az emberekig. E hatásról való lemondás vitt át az embertelen nyelv megértésébe. Madárnyelven kezdtem el írni, – úgy, ahogy a szél fúj, s ahogy a bolygók zúgnak a térben. Megtaláltam a tücsökhalhatatlanságot. Mert lemondtam az emberre való hatásról. Tükör és visszhang nélkül: egyedül, a felkelő napnak, egyszer, ma, soha többé, mint a rigó. Senki rajtam kívül ezt nem tette meg, és nem tudta megtenni, nem tudott ilyen embertelen mértékben lemondani az emberről. Ezért lehettem csakis én, aki megtaláltam azt, ami az emberitől a legmesszebb van: az aranykort.

HUSZADIK LEVÉL

Elolvastam szatíráimat. Körülbelül négy év alatt íródtak. Most kezdem csak érteni őket, amikor már tudom, hogy mit jelent bennük a nevetés, a játék és a marás. Minden alkalommal, amikor annyira megteltem undorral, méreggel, bosszúval és irigységgel, hogy csaknem búskomor őrületbe estem, hetekig szótlanul, mogorván, elveszetten jártam, és vicsorogtam arra, aki hozzám szólt, megdühödve szennyen, alacsonyságon, becstelenségen, felháborodva és átkozódva. Igen, minden alkalommal, vagy ötször, kiszakadt belőlem ez a nevetés, amiből szatíra lett. Azt hiszem, soha még ilyen daimónikus és gonosz műveket nem alkottak, és ha van bennük valami nem igaz, ez azért van, mert igazabbak, mint ahogy ez egyáltalán szabad volt. Semmi sem ártatlan itt, még az írásjelek, az ékezetek és a számok sem. A legnagyobb mértékben lecsapoló írások ezek, rajtuk keresztül folyt ki belőlem minden modern, korszerű, huszadik századi, társadalmi és környezeti. Felégettem magam körül a tájat. Micsoda pusztítás. Nincs mondat, amely ne óhajtana nem egy, de tömeggyilkosságot elkövetni, és ne volna benne hajlam arra, hogy a hullahegyek láttán hahotázzon. Van néhány szatirikus mű, amelyekkel minden különösebb magyarázat nélkül össze

lehet őket vetni. Ilyen elsősorban Juvenalis, aztán Voltaire és a XVIII. század angoljai. Tudod, olyan államban szeretnék élni, ahol esténként az uralkodó ezeket a szatírákat olvassa, és bor mellett könnyekig nevet. Ismersz ilyen uralkodót?

Aztán van egy mű, szatíra is, nem is, dráma is, nem is, költemény, tanulmány. Mindenesetre egy szégyentől félőrült ember írta. Címe: *Beszélgetés az Akropoliszon*.

Ebben a műben seregestől vannak mondatok, amelyek minden magyarul írott mű közül a legközelebb állanak Homéroszhoz és a nagy keleti szent könyvekhez, szóval olyan szövegekhez, amelyeket nem is egy ember írt, hanem egy egész nép, és nem egy-két év alatt keletkeztek, hanem egész generációkra, sőt évszázadokra volt szükség, hogy a szavak masszív anyaggá forrjanak össze, s végleges formát nyerjenek. Ezekben a mondatokban megvan a nagy természeti jelenségeknek az a tulajdonsága, hogy első megpillantásuk még távolról sem jelenti azt, hogy az ember már látja is őket. Anélkül, hogy csábítanának, mert ezt nem teszik, egyáltalán nem ereszkednek odáig, hogy engedményeket tegyenek, pláne, hogy az emberrel foglalkoznának, éppen annyira nem, ahogy a tenger vagy az erdő vagy a sivatag nem csábít, mégis örök látvány, s bár egyáltalán nem látványos, sőt egyszerű, csaknem közönséges, mégis kimeríthetetlen. E mondatok mindig „vannak", hogy úgy mondjam, minden időben ugyanazt

jelentik, és ugyanazt adják. Talán még abban is ugyanazok és megváltozhatatlanok, hogy minden pillanatban mások és újak. Mert a középpontban állnak, és a világ körülöttük forog. Ezek azok a mondatok, amelyekből, ironikusan mondva, az ember mindig tanul, vagyis mindig jó étvággyal falatozik, valahányszor elolvassa őket. Mindig jól is lakik velük, s e jóllakással magával viszi a rájuk való csillapíthatatlan éhséget. Valósággal élettani rejtély, ahogy itt valaki saját életét faképnél tudja hagyni, és viszsza tud nézni önmagára. Ez a teremtésfölötti teremtés, ami eddig Homéroszon és a keleti nagy könyveken kívül részletekben is öt embernél többnek egyáltalán nem sikerült.

Ó mondd, hol találtam volna ilyen mondatok számára nem megértőt, csak akár olvasót? Hol kerestem volna olyan Agamemnónokat, akik ezeknek a Kasszandra-szavaknak hitelt adtak volna? Jóslat? Mintha Kasszandra szavaiban az lenne a fontos, hogy jóslat, amely vagy beválik, vagy nem. Istenek – nem az öröktől való érintettség zengett itt? Kinek volt itt ilyesmire füle? Kinek volt ehhez elég szíve? Nem is tudom, hogy álltam meg, hogy ne inogjak meg magamban és e szavak igazságában, mert olyan rettenetesen egyedül voltam velük.

HUSZONEGYEDIK LEVÉL

E korszakból szándékosan hagytam a végére néhány művet, amelyek, azt hiszem, még a szatíráknál is hosszabb életűek, és amelyekről minden időben fel lehet majd ismerni engem itt, ebben az egyszeriségemben és mulandóságomban. Bizonyos, hogy az őszinteségnek ezt a fokát magyar nyelven még nem érték el, egy kicsit azon túl sem. Talán egészen Sils Mariáig kell menni, amíg az ember önmaga iránt hasonló tiszta szemet talál, ilyen abszolút elfogulatlanságot, de mégis oly hallatlan respektust. Ez a divinális attitűd persze éppen úgy jelenik meg, ahogy a divinum legszebb pillanataiban mindig megjelenik: mosolyként. Egyelőre még csak friss, tavaszi és áprilisi. Az érettségtől még elég messze van. Amikor e csoportból első művem készült, nem voltam harminc, s amikor az utolsó, éppen csak hogy elmúltam harmincnégy. Lágyak még, csaknem leányosak, s ez külön szépségük – ilyen magasnak lenni, s mégis ilyen gyengének és gyengédnek.

Nagyon jól emlékszem arra, hogy milyen intenciókkal fogtam a *Szent János éjszakájá*nak írásába egy hosszú, hideg télen, egyetlen, már leválni készülő baráttal az oldalamon, egyébként egyedül és zordan elhajítva. Végre, gondoltam, egyszer jól akarok mulatni. S mivel nincsen könyv,

amely igazán szórakoztat, írok magamnak egyet. Csak az a fontos, hogy igazán mulatságos legyen. Nézzük meg tehát az embert, mert micsoda mulatságosabb, mint éppen az ember? Nos: belefogtam, s gondolkozás nélkül végigírtam. Soha még ilyen jól időt nem töltöttem el, kivéve azt, amikor semmit sem csináltam.

Aztán itt a *Káposztáskert*. Házasságom komédiája. Mint öreg nyugdíjas tábornok házasságra lépek az idillikus káposztáskerttel. Akármelyik művemet piszkálod meg, azonnal az aranykor fog alóla felragyogni. Mind aranykorból készült. Igen, házasságra lépek, és várom az idillt. Micsoda csúfság. Micsoda mulatság. Micsoda keserűség. Micsoda nevetés, ó! A házvezetőnő őrült, állandóan félrebeszél, az egyik kertész folyton keres, a másikra időnként rájön a civódás-düh, a harmadik pedig, igen, a harmadik: nem hisz Istenben! Így, ahogy mondom, nem hisz Istenben, vagyis érthetőbben: nincs transzcendentális ösztöne. Hogy mi lesz ebből az idillből, könnyen kitalálható, könnyebben mindenesetre, mint amilyen könnyen élhető volt. De nevettem.

Az *Oedipus* a legigazibb emberi történelem. Ahogy csak egy igazi történetfilozófiai művet ismerek, Anatole France *Pingvinek szigetét*, és csak egy százszázalékos szociológiát, Swift *Gulliver*jét. Történelem is csak egy van: az *Oedipus*. Az előbbi kettő áll, együtt kimerítő történetfilozófia és szociológia akar lenni, és az is. Meghatározza a

következő fogalmakat: mi a fejlődés, a haladás, mi az okság, a kapcsolat, a viszony, az osztály, a vagyon, szóval pontosan leírja a Véletlent. Azt hiszem, az *Oedipus* után emberi történettel foglalkozni anakronizmus.

Végül az *Ördöngösök*. Meg akartam ismételni azt a remek időt, amit a *Szent János éjszakájá*nak írása közben éltem, jól akartam mulatni. Több mint sikerült. Soha annyit nem nevettem, mint az alatt a hat hét alatt, amíg ez a mű elkészült.

Ez a mű ellentéte mindannak, ami a kor legáltalánosabb nyavalyája: a hipochondria. Tudod, hogy valóságban a világ ma a hőmérő körül forog, s ha valaki a szomszédba megy, két kiló szappant, nyolc különböző krémet és zsiradékot, üvegcsét és kenőcsöt, spongyát, kefét, port és pépet visz magával. A tisztaság hisztéria lett. Minden utcasarkon találkozol az úgynevezett vallásos felbuzdulással, de persze ez a legtávolabb áll valamilyen komoly istenségtől, de még a pietizmussal való rokonságtól is. Az emberek hipochondriából járnak templomokba, olvasnak vallásos iratokat, gyónnak és a többi. A vallás ugyanaz, mint a fürdőszoba, ahol a fertőtlenítőszereknek oltárt építenek, és klistérozzák magukat. A pap tulajdonképpen orvos, akinél az a fontos, hogy meggyógyítsa őket a bűntől, ami betegség. Az orvos viszont szekularizált teológus: az egyetemi professzor a tyúkszemirtás bíborosa, aki pedig Nobel-díjat nyert, a székrekedés pápája. Az egész világ minden dolgával

együtt egyetlen fő szempont alá esik, és ez: a hashajtó, a bróm, az aszpirin, a kinin és a veronál. A kor szimbóluma a higiénikus angol klozet. Az emberek a nap felét azzal töltik, hogy kefélik magukat, fehérneműt váltanak, zsebkendőt cserélnek, tisztítják a fogukat, a cipőjüket, a lelküket is, ó, aztán újabb tanácsokért az orvoshoz mennek. Mert aki beteg, az félig szent. Az egész modern tudomány számára egyetlen kérdés van: a betegség. Egészséges ember, mondják, nincs. Elképzelhetetlen, hogy ez a hipochondria micsoda rafinált technikát teremtett, micsoda szerszámokat, gyógyszereket, piszkavasakat és pasztillákat és irrigátorokat. Pasteur a mikrobák elleni háborúban azt a szerepet játssza, amit Akhilleusz a trójai falak alatt. Azóta, hogy feltalálták az injekciót, tonnaszámra fecskendezik az emberekbe a mérget.

Nos, ez a pokoli nyavalya az, aminek e mű az arcába nevet. Persze tudja, hogy komoly fertőzöttséggel, hogy úgy mondjam, infekcióval áll szemben, és van is bátorsága megnevezni a kórokozót a dosztojevszkijizmusban, hogy a dolog igazi nevét ne is említsem. Tényleg daimónizmus ez. Tudod, ez a mű éppoly kevéssé hajlandó komolyan venni a keresztet, ahogy nem venné komolyan, ha valamiért feltámadna Menelaosz vagy Hektor. Hisztériának tartaná, megbotránkozna rajta, de végül nevetne. Az a több, aki többet szenved? Hát nem tiszta nevetség? Ó, szorulásfilozófusok, keserves szappanimádók, le vagytok leplezve.

HUSZONKETTEDIK LEVÉL

Azt mondod, tartozom valamivel: hogy miután elmondtam, mi vagyok világirodalmi távlatban, el kell mondanom, mi vagyok magyar távlatban. Nem sok mondanivalóm van róla. Ez csak akkor derülne ki, ha a művek azoknak a kezébe kerülhettek volna, akiknek íródtak, vagyis ha kiderülhetett volna, hogy azok, akiknek íródtak, léteznek-e egyáltalán. Azt hiszem, ha annak idején csak száz ilyen ember akadt volna, a művek jöttek is volna szép sorjában. Nem több és nem más, mint amennyi amúgy is volt, és úgy, ahogy volt. De azt hiszem, nem volt sem száz, sem tíz, de valószínűleg egy sem. És valószínűleg nem is lesz soha egyetlenegy sem, aki méltó lenne arra, hogy e műveket a kezébe vegye. Emelj le állványodról olyan művet, amely az enyémmel, bármelyikkel egy időben íródott, és meg fogod látni a különbséget. Azokról a művekről nem mondok semmit. Nem foglalkozom velük – a magaméival foglalkozom. Nem hasonlítok össze. Nem játszom méltatlan játékot önmagammal. Csodálatra nem volt, és nincs szükségem, a rajongók terhemre voltak, dicséreteket nem szívelhettem. – A másik oldalon pedig? Mondd, volt olyan ember, aki bírálatot mondhatott volna fölöttem? Még csak nem is értették, hogyan bírálhatták?

Teljesen kívül állok. Nem fog elérni soha senki. Ezért, ha lesz bármi, háború, forradalom, úgynevezett megújhodás, reám nem hivatkozhat majd. Nem vagyok semmiféle irány senkinek, nincs bennem jelszó, mert nincsen csalás.

Talán azt mondhatnád, amit egy ideig én is hittem, amikor még nem láttam tisztán azt, amit alkottam. Mert amiképpen minden európai népnek megvolt a maga nagy átértékelője, Ibsenje, Strindbergje, Nietzschéje, Tolsztoja, talán én is ilyen nagy átértékelő lehettem volna itt. Másként történt. Úgy látszott, a századfordulón nálunk is megjelenik a nagy átértékelő, akit nemcsak mindenki annak tart, de akinek „új dalai" szelétől mintha nehéz századok megkövesedett bástyái repedeztek volna. Ám az átértékelésnek csupán az egyik fele valósult meg, a rombolás. Az átépítéshez hiányzott belőle önmaga és a közösség józan átvilágításának tudása. Önimádatának pátosza, vergődése a csábító, de elérhetetlen Nyugat és a ködmítoszokba burkolt Kelet között elzárta őt saját maga és nemzete igaz lényének megragadásától. Lenyűgöző költői szuggesztivitásával valami fordított nárcizmust hívott elő. Nem az élő szépség káprázatának csapdájába esett, hanem annak ellenkezőjébe: saját romlásában, korhadó lénye fogyásában gyönyörködött ez az „átok alatt" daloló „bús magyar". Nem lehet véletlen, hogy kínos halála és Trianon időpontja egy.

Azt hiszem, ennél nagyobb csúfság még nem

esett. Ilyen csalódás sehol sem történhetett volna meg, csak itt. Átértékelt mindent – lefelé. Ami tisztaság volt, azt bemocskolta, ami forma, azt feloldotta, ami rend, azt feldúlta, ami világosság, azt elhomályosította. Átértékelt valóban mindent, és egész generáció nevelődött azon a szörnyű mérgen, amit magából kicsapolt. Senki sem vette észre, egyedül én. Hiába. Tönkre akartak menni. S aki el akar pusztulni, azt nem lehet visszatartani. Sajátságos ez, az életvágy és igazságszenvedély mindig hajlékony, befolyásolható, éber és irányítható. A halálszenvedély vak. Aki meg akar halni, annak hiába tárják fel magát a napot igazságfényével, eszeveszetten rohan a halálba.

Aztán még egy átértékelő. Szószátyár és lapos, szegényes, tudatlan és főképpen: avatatlan. Mit jelentettek az ő értékei, az ő kicsiny, handabandázó, sok és híglevű szavai? Csak annyit, hogy elvette előlem a füleket, és elvakította előlem a szemeket. Íme, az átértékelés megtörtént, még mielőtt megszólalhattam volna. De jól vigyázz. Ez itt most nem az én véleményem. Hogy én ilyen átértékelési szerepre vállalkoztam volna itt, nálunk Magyarországon, nekem soha eszembe sem jutott. Ez a te gondolatod. Remélem, látod, hogy milyen helytelenül látsz.

Ha tettem valamit e népért, azt, hogy új sorsot álmodtam neki. Nem kell róla tudni senkinek. Független attól, hogy tudják vagy sem. A magányosok is teremthetnek sorsot, és én azt hiszem,

igen, hogy azok teremtik az igazit. A sors csendben készül, olyan kertekben, mint az enyém, nem pedig ott lenn, a zsivajban. És ha vagyok valami, a jövő láthatatlan királya vagyok. E sorsnak én vagyok az ismeretlen szerzője. Megnyitottam az utat az aranykorba. Úgy irányítottam az erőket, hogy ezentúl arrafelé zúgnak, és a nép sorsát odaviszik. Átemeltem a sorsot oda, s a dolgok iránya ezentúl ezt az egyetlen célt követi. Nem zajjal, hatalommal, beszéddel, erőszakkal, még csak írással sem, egyetlen hang nélkül és némán. Senki sem tud róla. Nem beszéd tárgya. Néma. De annál erősebb, mert hozzáférhetetlen. Nem lehet fölötte vitázni, nem lehet küzdeni ellene, nem lehet agyonbeszélni, verset írni róla és szavalni. Szóval, nem program. A hangtalan és névtelen erők legyőzhetetlensége van meg benne. A magyar jelenség: ez vagyok. A névtelen és halhatatlan erő, amely e nép sorsát viszi.

HUSZONHARMADIK LEVÉL

Az akácosban ülök a fűvön. Azért jöttem, hogy rőzsét szedjek, és befűtsek a kemencébe kenyérsütésre. Néha megengedem magamnak ezt a fejedelmi ajándékot, olyan kenyeret sütök, amit amott, a folyón túl lakó molnár őrölte lisztből magam készítek kovásszal. Nem ér hozzá gyár, pénz, gép, haszon, komplikáció. Mintha az életörömet enném. De a rőzsegyűjtés megakadt. Fölöttem májusi kardalukat harsogták a madarak. Az akác éppen nyílni kezdett, és a méhek zsongása olyan lágy volt, hogy le kellett ülnöm, nehogy belőle csak egy hangot is elveszítsek. Ültem, csaknem félálomban, ebben a mély illatban és halk zümmögésben, amely a muzsika sűrűje volt, és mintha a madarak dala ebbe a zúgásba olvadt volna bele. Világoszöld fátyolos fűben ültem sajátságos zsibbadásban, mintha szerelmes lennék.

Ott gondoltam, hogy amit eddig írtam, igaz, de csak innen, az ezüstzöld erdőből, madárdallal és méhekkel igaz, kovászos kenyérrel, akácvirágzáskor, megnyugodva és halhatatlanul. Nem érted. Tudom. A művemet éppoly kevéssé érted, mint amit róluk mondok. Nyisd ki a szemed, és ami rajta beárad, az öröm, nyisd ki a füled, és amit hallasz, az öröm. Öröm az illat, és öröm az,

amit megérintesz, és öröm, amit lenyelsz. Ki kell nyílnom ebben a világban, hogy ebből az örömből minél többet fogjak fel, hogy felfogjam az egészet.

Hallottam zenét, nem képzett és iskolázott muzsikus játszotta. Beethoven szonátákat zongorázott, és tudod, mikor olyan részekhez ért, amelyeket nem lehetett remegés nélkül eljátszani, ott a keze megremegett, és hibázott. Akkor tudtam, hogy ez a helyes játék, és nem az, amely ott lenn a hangversenyteremben hallatszik, az a természetellenes és legyőzött muzsika. Nem tudom elviselni, hogy ahol már lehetetlen fel nem indulni, ott a nyomorult olyan simán játszik, mintha semmi különös nem történne, aztán feláll, és a tapsra hajlong. Azt hiszem, ha valami nagy történik, az ember mindig remeg, ahogy remeg, ha egy szép szájat először megcsókol, és először érint meg egy puha derekat. És valami szörnyűt érzek, ha valaki a szájat már remegés nélkül meg tudja csókolni, és ha a verset megrezzenő és elrekedő hang nélkül el tudja olvasni. Szörnyű volt számomra mindig valamiben mesterré lenni, s a dolgok szépségétől meg nem inogni.

Azok a művek, amelyekről beszéltem, olyanok, mintha ilyen mester írta volna őket. Pedig nem. A kezem reszketett. És tudom, hogy hányszor ütöttem a billentyű mellé. Inogtam. Ittas voltam, és a szemem elhomályosult. E művek tele vannak inogással, és tudom, hányszor akadtam el, és sültem bele. Semmi sem kevésbé sima, mint egy ilyen mű.

És semmi sem kevésbé sima, mint az az élet, amelyből e művek kinőttek az ég felé. Mint egy tücsökdal. Megzendül a világ egy olyan pillanatában, amely saját gazdagságának és szépségének teljességében ragyog.

Csak egyet mondok el. Hogy milyen mély volt számomra és milyen rettenetes, sohasem foghatod fel. Láttam magam körül az embereket, és láttam, ki mi volt, és mit ért el. Nem érvényesülésről beszélek. Ilyesmi csak felületes és rossz perceimben érintett. Nem így és ilyen módon voltam hiú és irigy. Hiszen az ő sikerük sohasem lehetett volna az enyém. Sokszor még az se bántott, hogy az embert elvették előlem. Talán csak annyi volt az egész, hogy ők megjelenhettek, és ott lehettek abban a világban, amelyben én olyan jól éreztem magam, és amelynek szépségében úgy gyönyörködtem. Nem az fájt, hogy a kinyílott teret és megjelent formát az alacsonyrendűség töltötte be, s méltatlanok kezére került itt minden: ifjúság, barátság, hír, figyelem, tisztelet. Nagyon jól tudtam, hogy mit jelentett akkor híresnek és tiszteltnek lenni, mit jelentett barátságokat ápolni és az ifjúsággal együtt lenni. Mindezt nagyon jól tudtam. Mégis, igen, mégis ökölbe szorult a kezem, és kínomban nyögtem, amikor láttam, hogy mindegy. Százszázalékos csaló vagy szélhámos, vagy nem egészen százszázalékos, de hitvány és hazug komédiás – megszólalhat. Értsd meg, nem kellett volna abból semmi, amit ők kaptak, se hír, se

pénz, se rang, se tekintély, értsd meg! De azt hittem, az agyam felbomlik, amikor láttam, hogy mindaz a nagy, ténylegesen nagy – athénien nagy –, ami nekem járt, s ami az enyém volt: az ifjúságra hatni tudás, a barátság, figyelem, tisztelet, s mindaz, ami ezzel kapcsolatos, haramiák és banditák kezére jut. Fulladoztam. Mialatt a művek itt állottak szép sorjában, befűzve, némán, halálos hallgatagon, azalatt mindaz, ami e műveké volt, kis és nagy pimaszok martaléka lett.

Érted már? Nem a hitványokra és a silányokra voltam irigy. Nem ez az ifjúság kellett nekem, ez a tekintély. Össze voltam törve, hogy látnom kellett magát az ifjúságot ilyen ifjúságban, és ezenfelül ilyen kezekben, láttam a hírt ennyire lezüllve és bemocskolva, láttam a dicsőséget, aranyat, fényt, magasságot így letaposva. Gyakran csak az utálat tartott életben, annyira undorodtam, hogy nem tudtam meghalni. Irigy voltam, annyira irigy, hogy fele részben felemésztődtem miatta. Mert tudtam, hogy abban a percben, ha megmozdulok, elkezdem magam érvényesíteni, szóval ha közéjük lépek és részt követelek, akkor lelépek és lealacsonyodom hozzájuk, és úgy tűnik, mintha zsákmányukra lennék éhes. Ó, nem az övék kellett nekem. Az enyém kellett, az, amit ők birtokoltak. Érted végre? Az kellett, amit meg se lehetett kapni, mert egy, így mondom, egy, egyetlenegy ember sem volt, akinek tekintélyét elfogadtam volna, akinek barátsága fölemelt volna, nem volt

olyan ifjúság, amelynek rajongásában örömömet leltem volna. És igen, ó, minden valamirevaló embernek megadatott, hogy művét legalább, ha nem is volt semmi értelme, kinyomtatták. S amit tőlem elfogadtak, az annak, amit teremtettem, csak a legalja volt.

Embertelen lettem? Elfordultam? Feladtam minden kapcsolatot? Elszakadtam? Inhumánussá lettem? Kegyetlen? Lehettem más? Szabad volt emberinek lennem? Közeledhettem hozzájuk? Szóba állhattam velük? Mondd, ó mondd, szerethettem őket? Szeretet – hány ezer évig használhatatlanná lett ez a szó. Hány ezer évig kell ezt a szót mosni, tisztítani, javítani, nemesíteni – hány ezer évig kell szeretni, amíg ki lehet gyűlölni belőle mindazt a nyomorúságot, amit kétezer év alatt beleraktak. Nem tudok hozzányúlni borzalom és undor és irtózat nélkül. Nem tudok szeretni.

Embertelen lettem. Távoli, hideg, kegyetlen, kemény, szigorú, magányos. Sohasem fognak tudni fölfedezni, hiszen mindenem itt van.

HUSZONNEGYEDIK LEVÉL

Erősen figyelj, ha meg akarod tudni, hogy micsoda kínok között értettem meg daimónomat. Ha csak bármit is elértem volna, ott maradtam volna köztük. Ismerem magamat, és tudom, hogy az embernek ott milyen kis igényűvé kell válnia. De nem értem el semmit, és így először megtanultam őket gyűlölni, később közömbössé váltam, és végül láttam. Először őket, aztán a daimónt. Ez volt a tücsökpillanat – a dél. A mulandóság halhatatlansága. Az örökkévaló pillanat.

Megmondtam végre, hogy ki az a Hüperion. Hüperion titán. Ugyanolyan erős, mint az istenek, csak sötét. Lázadó? Különösképpen áll a dolog ezzel a lázadással. Igen, mert le van győzve. Tudod, hogy van sebem. Minden mondatom ezt mutatja, vagy ezt takarja. De ezt magammal hoztam valahogyan, örök sorsomból. Nem ember győzött le, nem kor, nem körülmények, nem ellenfelek. Ez a sötét és nehéz, ez az én sorsom, egy az istenek előtt való időből. Fordítsd le mindazt, amit hallottál: mellőzést, elhallgatást, félreértést, közönyt, ami valaha is irányomban megnyilatkozott, fordítsd le sorsnyelvre, s meg fogod látni, hogy micsoda. Itt vagyok én, félelmetesen tündöklő Éjarcú Hüperion, a Sötétség Napja, az Ősi Csend és a Végtelen Hallgatás, ott állok én, a

Fekete Ragyogás, mint a fényuralom örök veszélye, legyőzve. De legyőzhetetlenül. Elvesznek tőlem mindent, amit csak lehet. Hasztalan. Vagyok. Úgy vagyok, mint a határtalan éjszaka, és végül mindent elborítok. Elveszett szerelem, barátság, közösség, nép, királyság, gondolat, mindaz, ami valakit boldoggá tehet. De Hüperion létének anyaga nem a boldogság.

Meg kellett tanulnom azt, hogy minden kín és gyötrelem, bukás, törés, szenvedés sorsomhoz tartozik. Meg kellett ismernem, hogy megsebzett vagyok, és le vagyok győzve. Nem volt szabad menekülnöm előle. Nem volt szabad magam eladni a boldogságnak. Végül elkezdtem látni a szenvedés értelmét. Daimón Hüperion! Amíg király akartam lenni, vagy bölcs, vagy pap, vagy gondolkozó, emberi sorsra áhítoztam, és míg fájt, hogy mindenütt megbuktam, nem érthettem semmit. Amíg szenvedtem, nem voltam tiszta. Csak amikor nem fájt semmi többé, nem sajnáltam semmit, amikor már nem szenvedtem, értettem meg mindent. Érted már?

HUSZONÖTÖDIK LEVÉL

A nap leszállt, és itt ülök a tölgy alatt. Az asztalon egy-két könyv hever, és rendetlen halomban sok lap fehér papír, üresen vagy tele. Középen kancsó és benne bor, vérszín, tüzes, keserű. Már elfogyott csaknem egészen. Iszom. Olyan egyszerű. Bor és alkonyat. Nincs benne semmi új és semmi meglepő, százszor ültem így hangtalan és hallgatag, az árnyék nőtt a tájon, és a völgy készült a sötétben elmerülni, éppen olyan nesztelenül és egyszerűen, ahogy énbennem elmerült a bor. Egy nap ismét elégett. Ami még fény, az hamvadó parázs. Szép volt. Újra kezdeném. Még egyszer így. Másképpen egy percet sem kívánok. Így, és mindig így.

Mi történt? Rózsaszínű volt az ég, mikor kijöttem a kúthoz fürdeni, megittam a tejet, és a lépcsőn ültem csendesen, mikor a nap a domb fölött a lombon át arcomba sütött. Az erdőben cinke, csíz, fácán, rigó, mind énekelte májusi dalát, a frissen hajtott zöld levél üdén dús harmatba ázva tündökölt. Gondolat? Minek? Nem jutott eszembe semmi, hiszen az, ami volt, nem tűrt semmi pótlást és semmi magyarázatot. Nem volt semmi gondolkozni való, amikor az erdőbe mentem céltalan, a réten át a hegyre, és ott bolyongtam lassan, nyíló levendulák, virágzó akác és hárs

között, és ezüstös pára szállt a völgy fölött, s a szél olyan ízű volt, mint a friss forrás vize, s az égi kék úgy ragyogott, mint éter-szirmokból való átlátszó fényvirág.

Aztán visszajöttem, ettem, és a kőrisfák alatt aludtam. Könyvem zárva ott hevert. Délután kihoztam a sok papírt, a bort. Nem írtam, csak ittam, egyedül. És így ért az alkonyat.

Halhatatlan pillanat. Hogy megmaradjak örökre, téged választalak, téged, bor és alkonyat. Téged, meleg májusi csend, mézes olajvirág és jázmin. Nem győzelem, nem gyönyör, amiben örökké élni szeretnék – hogy félek attól, hogy egyszer mégis boldog leszek. Ó, csak itt, érett és édes magány.

Nem volt könnyű, a szerencse nem várt soha, és nem ismerek sorsot, amit a béke így elkerült. Nem volt egyszerű így megcsinálni, mindig egyedül, mindig magam. Téged választalak május végi nap, keserű és nehéz daimónom, téged örökre, mindig, halhatatlan, embertől távol, magam, tücsöklétben e szent helyen.

HUSZONHATODIK LEVÉL

Várod a folytatást. Ha itt volnál, csodálkoznál a magad várakozásán. Soha még ilyen teljes május nem volt, ilyen meleg, illatos, puha, ilyen lágy erőkkel és édes tűzzel. Kíváncsi vagy arra, hogy mi következett ezután? Hiszen ahol abbahagytam, még csak harmincöt is alig voltam. Igen, hol a többi mű?

Ma ettem először friss zöldborsót a kertből. Amint a déli hegyoldalon járkáltam, egy ágon piruló cseresznyét láttam. Jönnek a leghosszabb napok. Már szürkületkor nincs türelmem, kiugrom az ágyból, amit a tornácon vetek, és bámulok. Semmit sem csinálok, és csak ehhez van kedvem. Hogy megírom-e még a tanulmányok *Ecce homo*-ját? Nem tudom. Ez a két év így, ahogy van, s ahogy elbeszéltem, kész és befejezett. Igaz, van utána még egy-két év, és még egy. De most? – Menj sétálni te is.

Az ősök útja és az istenek útja

1943 (?)

Apáimtól hallottam, hogy az embernek két útja van: az ősök útja és az istenek útja. Így szól a keleti szent könyv: az ősök útja a családoké, a nemzeteké, a törvényeké, az emberiségé. Mindnyájan ezen járunk, amíg nevelnek bennünket és tanulunk. Ezen járunk, amikor nyelvünket és szokásainkat tiszteljük, amikor emberi hivatásunkat betöltjük. Az istenek útja a lelkiismereté. Mindnyájan erre lépünk, amikor kiemelkedünk abból, amit tanultunk, s amikor azt tesszük, ami túl van nyelven és szokáson és törvényen és családon és nemzeten, és amikor betöltjük feladatunkat, amivel bennünket az Isten bízott meg.

A két út hosszú időkig egy, vagy legalábbis párhuzamos. De van idő, amikor a kettő egymástól eltér. Sohasem az istenek útja hagyja el az ősökét, hanem mindig az ősök útja hagyja el az istenekét. És ha, mint ma, a két út között a távolság egyre nő, és ha, mint ma, az ősök útja már éppen az istenek útjával ellenkező, kell valakinek jönni, aki azt mondja: megállj!

Tiszteld őseidet, szól Hieroklész, a püthagoreus, de mit teszel akkor, ha ezek az ősök önmagukhoz méltatlanok lettek? Ha az isteni törvény emezt

parancsolja, az ősök pedig amazt parancsolják, engedelmeskedj annak, amelyik jobb, légy engedetlen őseidhez, tagadd meg őket, és ne fogadj el mást, csak az isteni törvényt.

Így szólt valaki kétezer-ötszáz évvel ezelőtt. De így kellene szólnia ma is. Hadat kell üzenni azoknak, akiknek mindazt, amink van, köszönhetjük! Tőlük kaptuk gondolatainkat és történetünket és földünket és törvényeinket. Össze vagyunk kötve velük a nemzet, a szokás, a faj, a vér szálaival. De az embernek választania kell az ősök útja és az istenek útja között. Sohasem lehet kétség, hogy melyik a helyes. Légy, ha kell, engedetlen, bármily nehéz szívvel teszed, ó Ardzsuna, fogj fegyvert, mert az istenek a te oldaladon állnak! Testvéreid, rokonaid, sógoraid, barátaid állanak veled szemben, azt a nyelvet beszélik, amit te, abból a földből táplálkoznak, amiből te. De jaj neked, ha most visszarettensz! Jaj, ha gyáva vagy!

Már nem arról van szó, hogy saját véred ellen hadba szálltál, hanem arról, hogy végre kell lenni valakinek, aki jelt ad. Eszköz vagy az istenek kezében, nem gyarló ember. Már nem vagy magadé. Nem érted? Az ember az isteneket nem érti. Ne érts, de engedelmeskedj. Az ősökkel szemben való engedetlenség csak úgy bocsáttatik meg, ha az isteneknek engedelmeskedsz. A te hűtlenséged az ősökhöz megbocsáttatik neked, mert hű vagy az istenekhez. Amit vállaltál, nehéz sors. Eredj, Ardzsuna, mutasd meg nékik az istenek utját!

I.

KÉNYELMETLEN KÖZKÉRDÉSEK

1.

A legutóbbi tíz év alatt több irodalomtörténetet írtak, mint azelőtt kétszáz év alatt. Van, aki azt mondja, hogy örömre ad okot, van, aki azt, hogy aggodalomra. Örül, aki feltételezi, hogy az irodalomtörténetek a felkeltett s az egyre növekvő érdeklődést elégítik ki. Aggódik, aki azt hiszi, hogy itt is az történik, ami az újabb időben egyebütt: kötelességszerűen fenntartják annak a kultusznak látszatát, amelyben valójában nem hisz senki.

Ha az irodalomtörténetek ténylegesen megnövekedett érdeklődést elégítenének ki, klasszikusainknak legalább tíz újabb kiadására lett volna szükség. Tudjuk, hogy ez nem történt meg. Senki nem kezdett ma újra olyan költőt és írót sem olvasni, sem vásárolni, akit eddig sem olvastak és vásároltak. Annak ellenére, hogy klasszikusainkat már a ponyvára vitték, és csaknem ingyen kínálják, mégsem akad senki, aki szívből Csokonait olvas. Az első kérdés a következő: vajon él-e ma olyan ember, akárcsak egyetlenegy, akinek éjjeliszekrényén Vörösmarty költeményei feküsznek?

Tisztelettel hódolnak oly irodalom előtt, amelyet, úgy érzik, olvasniuk kellene inkább, mintsem hogy a róla szóló történeti művek megjelenésére

alkalmat nyújtani. S azzal, hogy a történeteket elfogadják, sőt meg is veszik, még nem jelenti, hogy el is olvassák. A történetek éppen olyan olvasatlanok, mint a költők. Tartozást vélnek leróni, amely az íróknak szólna, de amely nincs meg. Az irodalomtörténetek, úgy látszik, az irodalom iránt való közönyt leplezik, s a történetek tömegén látszik, hogy a bűntudat milyen erős. Az éjjeliszekrényen nem Kisfaludy fekszik, hanem legjobb esetben angolból fordított mű, rosszabb, de nagyobb számú esetben detektívtörténet, még rosszabb esetben, de túlnyomó többségben sárgaregény.

Az irodalomtörténetek megjelenése nem ok az örömre. Mint ma mindenütt, itt is, mihelyt az érdeklődés valami iránt megszűnőben van, elkezdenek róla nyilvánosan és nagy hangon beszélni, elkezdik tanítani, elkezdenek róla írni, éspedig a kapcsolat minél visszavonhatatlanabbul szakadt el, a magasztaló szavak annál súlyosabbak, az oktató hang annál szigorúbb, a róluk megjelent könyvek annál vastagabbak, és számuk annál nagyobb.

Az első közkérdés az volt: él-e ma valaki, aki ösztönből és szenvedélyből Vörösmarty költeményeit olvassa? Válasz: nem él.

A második közkérdés: mi az oka annak, hogy az irodalom iránt tanúsított közöny a rossz lelkiismeret egy nemévé lett, s ez úgy igazolja magát, hogy irodalomtörténeteket ír olyan írókról, akiket senki sem olvas?

2.

Van-e jogosultsága, értelme, tisztessége annak, hogy az ember kollektív érdekből olyan gondolatokat mondjon ki, és olyan tételeket hirdessen, amelyek kétségtelenül nem igazak, de úgy látszik, hogy a kollektívum érdekében ki kell mondani őket?

A kérdés már régen eltávolodott attól, hogy irodalmi és irodalomtörténeti legyen. Olyan jelenségről van szó, amely nem csak a politika, nem csak a morál, nem csak a vallás, nem csak a világnézet gondolataira vonatkozik. Van-e ma hivatalosan elfogadott, nyíltan hirdethető olyan eszme, amelyet a benne levő hit tart? Nem hasonlít-e kivétel nélkül minden kollektíven hangoztatott gondolat a nem olvasott írókról írt nem olvasott irodalomtörténetekre? Vajon az eszme hirdetése nem annál hangosabb, minél sötétebb a mögötte lévő bűntudat? Vajon nem a hitetlenség, ami ezeket a gondolatokat fenntartja? Nem annál aktívabb, termékenyebb, sokszavúbb, zajosabb, erőszakosabb, dühösebb az eszme, minél kevésbé és kevesebben hisznek benne, minél vérszegényebb és erőtlenebb és élettelenebb?

Mi lehet az oka annak, hogy abban az arányban, ahogy a közöny az eszme iránt nő, védeni kell? Mi lehet az oka annak, hogy amilyen mértékben valami elhal, tiszteletét annál fokozottabb mértékben teszik kötelezővé? Mi lehet az oka annak az ellentmondásnak, hogy a valóságot nem

lehet és nem szabad kimondani? Mi az oka annak, hogy a való helyzetre egész terjedelmében való teljes feleszmélést az emberek számára veszedelmesnek tartják, és inkább megírnak ötven kötet irodalomtörténetet, semhogy bevallanák, hogy a történetben szereplő írókat nem olvassa senki? Mi az oka annak, hogy egy nap kilenc szónoklatot tartanak olyan közösségi eszméről, amelyekben senki sem hisz? Mi az oka annak, hogy egy kollektív állapot látszatának megőrzésére egész szervezeteket tartanak fenn inkább, semhogy feleszmélnének arra: az állapot fenntartása mindenkinek terhére van? Miért kell a valóságot elrejteni, és miért nem lehet kimondani? Mi az oka annak, hogy senki arról, ami nyilvánosan fennáll, vagy amiről beszélnek, amit hirdetnek, amiről írnak, nem hisz semmit, ennek ellenére mindenki csakis erről beszél, nyilvánosan ezt hirdeti és erről ír, éspedig minél kevésbé hisz benne, annál inkább, annál nagyobb kollektív támogatással, és annál hatástalanabbul?

3.

A kérdés nem az, hogy a tanár, aki Vargha Gyulát tanítja, este Wallace-t olvas, és nem az, hogy Mikes leveleiről cikket ír, de éjjeliszekrényén legfeljebb Huxley fekszik. A kérdés nem az, hogy minek ez a rengeteg irodalomtörténet, amikor kivétel nélkül mindenki, még az irodalomtörténet írója is mást olvas. A kérdés, hogy miért tartanak

fenn kollektíven olyan látszatot, amely mögött közöny és unalom van, és miért akarnak fenntartani olyan eszmét, amelyet a legnagyobb valószínűség szerint az egész emberiség minden erejének teljes megfeszítésével sem lehet?

Ami erre a kérdésre következik, nem válasz, hanem újabb kérdés. Nem is kérdés, hanem a kérdések tömege. Kétségtelen, hogy nem ellentét, hanem ellentmondás van a nyilvánosan hangoztatott beszéd, a közszemlére tett gondolat, vagyis a kirakatba tett vezércikk között és a valóságos helyzet között. Kétségtelen, hogy a hivatalos hang és a kollektíven engedélyezett vélemény olyan egységet, rendet, nyugalmat, virágzást tételez fel, ami még csak töredékében sem igaz. Mindenki tudja, hogy a vezető eszmék: élvezet, pénz, cím és hatalom. S a szerencsések körén kívül, akik elérték, van a szegénység és butaság. Kétségtelen, hogy a vezércikk egy paradox logika folytán, amely azt hiszi, ha valamit letagadnak, akkor az nincs, úgy beszél, mintha itt semmi baj nem lenne, sőt mindaz, amit korrupcióról, immoralitásról, kapzsiságról, elvetemültségről beszélnek, az a gonosz ellenség koholmánya. Ha pedig az árnyalatokban van is itt-ott hiba, azt óvatosságból nem jó nyilvánosságra hozni, mert esetleg félreértik, sőt az a bizonyos gonosz ellenség felhasználhatja ellenük. A vezércikk írója éppen úgy tudja, mint a szedő, mint a korrektor, mint a rikkancs és az olvasó, hogy a cikkből semmi sem igaz. De azt is

tudja, hogy az az illuzórikus eszme, amit hirdet, s amivel a valóságot elrejti, mérhetetlenül veszélyes. Mert ha az ember elől a valóságot elrejtik, akkor elrejtik előle azt, ami az életében az egyetlen lényeges. Ha az ember nem él a valóságban, helyzete azonnal katasztrofálissá válik. Elveszti magát önmaga elől. Ez a pszichológiai oldalról az öncsalás, szociológiai oldalról a világcsalás. A kérdés mármost az, miért kell a vezércikknek világcsalásnak lenni, amikor már tulajdonképpen nem is az, mert le van leplezve, s úgyis mindenki tudja, hogy világcsalás, az író éppúgy, mint a szedő, mint a korrektor, a rikkancs és az olvasó? Miért kell a nagy nyilvánosság előtt a valóságot letagadni, amikor a nagy nyilvánosság előtt már nem is lehet letagadni? Minek ez a kutyakomédia akkor, amikor már senki se mulat rajta? Miért dörög a hivatalos szónok, amikor hallgatója már a szkepszist is unja, és nem vigyorog többé: jól dörögtél, szónokom?

4.

Senki sem állíthatja, hogy az írók, akikről az irodalomtörténetek beszélnek, nem hoztak eszméket. De ugyanakkor senki sem állíthatja, hogy ezek az eszmék az 1940-es években, a mai egzisztencia számára lényeges megoldásokat hoznak. Nem arról van szó, hogy az egzisztenciát egyetlen író, egyetlen költő, sőt az egész irodalom sem oldhatja meg. Amiről szó van, hogy az ötven és száz

és százötven évvel ezelőtt élt írók ezt nem is akarták. Se Kármán, se Kölcsey, sem Eötvös, se Kemény soha egy pillanatig sem hitték, hogy az egyetlen helyes utat tanítják. Miért lépnek fel most az irodalomtörténet-írók és kezdik el száz évvel később burkoltan követelni azt, amit maguk az írók sohasem követeltek? Miért erőszakolják a mai emberre a száz év előtti kor kísérleteit, mint az egyetlen megoldást?

Az irodalomtörténeteknek azt a szándékát, hogy akár az irodalomtörténetben szereplő írók, akár egy egész irodalom szelleme a mai ember egzisztenciális kérdéseit megoldja, a legmélyebb tisztelettel, de el kell utasítani. Ugyanakkor és ugyanolyan tisztelettel, de el kell utasítani a vezércikkek tanítását, a szónoklatokat, a kollektív, világszemléleti és társadalmi irányelveket is. Mi már tudjuk, hogy a megoldás ezeken messze túl kezdődik. Nem csak azért, mert ők is tudják, és mert azt is tudjuk, hogy ők cikkeikben és szónoklataikban éppoly kevéssé hisznek, mint mi. Nem csak azért, mert azt is tudják, hogy le vannak leplezve, s azt, amit ők, azt mindenki tudja, és az egész illuzórikus eszmeiség, aminek fenntartása oly fontosnak látszik, a szónok számára éppoly terhes, mint bárki más számára.

Bármily félelmetesnek látszik is a kérdés, meg kell kockáztatni, mi lenne, ha valaki azt mondaná: a vezércikk azáltal, hogy leleplezett eszméket hirdet, tudattalanul, de kétségtelenül defetista

működést fejt ki? A kérdés persze ilyen formában merész. De újra fel kell tenni: hogyan van az, hogy a nem olvasott írókról szóló nem olvasott irodalomtörténetek szelleme defetista?

Értsük meg jól. Nem olyan értelemben defetista, hogy nyílt szavakkal lázadást szít. Naiv defetizmus az, amely csak a szavakban van. A helyzet sokkal veszedelmesebb. A vezércikk, amely hitetlenül olyan eszmeiséget hirdet, amelyet senki, maga az író se vesz komolyan, defetista. De nem csak a vezércikk, az irodalomtörténet is. De nem csak az irodalomtörténet, a szónoklat is. De nem csak a szónoklat, hanem minden olyan tevékenység is, amely elavult, értelmetlen, nem igaz eszmeiséget úgy hirdet, mintha abban hinne, és mintha abban mindenkinek hinnie kellene, holott nem hisz benne senki, maga a hirdető sem, és ezt a hirdető éppen úgy tudja, mint mindenki más. Defetista azért, mert akár tudatosan hirdet hitetlenül, akár nem, eszméket kompromittál. Hiábavaló üres frázisnak tünteti fel azt, amiről beszél, és amiről ő is tudja, mint mindenki más, hogy hiábavaló üres frázis. Az ilyen defetizmus a vezetőkben való bizalmat mélyen aláássa, és úgy tünteti fel, hogy a vezető hazudik, a vezetetteket félrevezeti, és tudatosan megcsalja. Az ilyesmi sokkal veszedelmesebb, mint a nyílt lázítás.

Az újabb közkérdés: hogyan van az, hogy a nyílt, s ezért csaknem teljesen ártalmatlan defetizmust üldözik? És hogyan van az, hogy e lappangó

és titokban demoralizáló defetizmust nemcsak hogy nem üldözik, hanem a vezetők és a társadalom között ez már csaknem természetes érintkezési forma lett. És ha az ember ezt az érintkezési formát csak egész óvatosan próbálná meghatározni, nemde azt kellene mondania: ez az a forma, ahogy a vezető elárulja a népet, és a nép elárulja a vezetőt. De hogyan van az, hogy aki a társadalmat vezeti, ilyen módon tulajdonképpen destruálja? És hogyan van az hogy a társadalomból belülről fakadó demoralizáló jelenségek hatása egészen elenyészik amellett az alapjában minden hitet megszüntető, minden tekintélyt felbontó, minden komolyságot lealacsonyító defetizmus mellett, amit éppen felülről gyakorolnak? Végül pedig: hogyan van az, hogy az igazi, hatásos – és éppen ezért kivédhetetlen – defetizmus nem a társadalom belsejéből fakad, hanem felülről? Ami aztán a legkényelmetlenebb kérdés valamennyi között: hogyan volt lehetséges, hogy a belülről jövő destrukciót az egyre erősödő, felülről kötelezően elrendelt kollektív destrukció váltotta fel?

5.

Úgy látszik, abban, hogy valaki kollektív érdekből olyan gondolatokat mond ki, amelyek kétségtelenül nem igazak, de a kollektívum érdekében ki kell mondani, sem jogosultság, sem értelem, sem tisztesség nincs. Nincs benne jogosultság, értelem, tisztesség, de nincs benne becsület, morál,

jóhiszeműség, igazság sem. A kiindulópont hallgatólagos megegyezés folytán mindig az, hogy azt, ami van, nem lehet megmondani. Miért? Milyen veszélye lenne annak, ha tegyük fel az illuzórikus eszmeiséget az egyszerű információ váltaná fel, akár olyan egyszerű, mint a hadijelentés? Mi baj származna abból, ha a valóság feltárása nem lenne többé hazaárulás? Mert mit ér el azzal, ha a közepesnél alacsonyabb költőről azt mondja, hogy a közepesnél alacsonyabb? Mi derülne ki akkor, ha valaki bevallaná, hogy Kölcsey eszmevilágának számunkra semmi mondanivalója nincs? Ha valamely eszméről kiderül, hogy elavult, miért kell abban az arányban, ahogy a közöny iránta nő, védelembe venni?

Miért kell valamit, minél kevesebbet ér, annál nagyobb szavakkal illetni? És hogy a kérdések egyre inkább kérdések legyenek: vajon tényleg kollektív érdekről van itt szó? Vajon miért érdeke a kollektívumnak az, hogy elárulják és orránál fogva vezessék? Mi ez az állítólagos kollektív érdek? Miért kell érdekből a valóságot a kollektívum előtt elhallgatni? Vajon tényleg érdeke a kollektívumnak az, hogy illúzióban éljen? Miért kell százharminckilenc irodalomtörténetnek megjelennie olyan írókról, akiket nem olvas senki? Vagyis, mivel az irodalom mindig csak ürügy: micsoda kollektív érdek az, ha szónok és a vezércikkíró olyan elíziumi állapotok feltételezéséből indul ki, amelyekből eddig nem valósult meg semmi?

Mindenütt a világon irányítanak? Sehol sem becsülik meg a társadalmat annyira, hogy úgy informáljá k, mint a hadijelentés? A valóságot mindenütt irányítva közlik? Lehetőleg úgy, hogy a tájékoztatás súlya elkallódjék, és csak az irányítás maradjon meg?

Hogy ebben mi az értelem, arról már volt szó. A svédek hivatalosan közlik, hogy a norvég kisebbség államellenes működést fejtett ki, s ezért a vezetőket letartóztatták. Ugyanakkor a norvégek hivatalosan közlik, hogy Svédországban a norvég kisebbségeket terrorizálják, és az ártatlanokat börtönbe hurcolják. A svédek jelentésüket abban a hiszemben tették, hogy azt mindenki elhiszi, valójában azonban nem hiszi el senki; de a norvégok is abban a hiszemben tették, hogy elhiszik, a való helyzet azonban az, hogy nem hiszi el senki. A svédek azt mondják, hogy a norvég jelentés irányított; a norvégok azt mondják, hogy a svéd jelentés irányított, sőt annál több. Azt, hogy ez a jelentés is, meg az a jelentés is irányított, azt tudják nemcsak a svédek és a norvégok, hanem az angolok, a spanyolok, a finnek, a németek, a dánok és az oroszok is. Csak azt nem tudja senki, hogy valójában mi történt. A kényelmetlen közkérdés tehát az: miért tesznek a svédek is, a norvégok is irányított jelentéseket, amikor ők is éppen olyan jól tudják, mint a japánok, a hinduk, a hollandok és a brazíliaiak, hogy nem is annyira a jelentésről, mint inkább az irányításról van szó? És ha már itt

tartunk, fel kell tenni a kérdést: miért követ el mindent a szocialista vezércikkíró, hogy irányítson, amikor tudja, hogy a nacionalista másnap leleplezi, de ugyanakkor a kormánypárti leplezi mindkettőt, és a kettő leleplezi a kormánypártit, és az egész keresztül-kasul való irányításból és leleplezésből nem derül ki más, csak az, hogy irányítási kísérletével mindahány megbukott. Mi szükség van arra, hogy egyszerű tájékoztatás helyett olyan leplezett irányítást folytassanak, amelynek leplezett volta már régen leleplezett? Miért kell az irodalomtörténeteknek olyan irányítást gyakorolniuk, amely alig több és más, mint a komoly tájékoztatás elkerülése? És hogyan van az, hogy a hivatalosan ellenőrzött vélemény ezt az irányítást szentesíti, holott tudja, hogy az irányításnak már senki sem ül fel? Hogyan van az, hogy a nem olvasott írókról szóló nem olvasott irodalomtörténetek ugyanazt az eszmeiséget hirdetik, mint az elíziumi közhelyzetről írt és mondott vezércikkek és szónoklatok? És legutoljára: az irányítás milyen kollektív eszmeiség érdekében történik? Kik azok, akik lepleznek és miért? És kik azok, akiket lelepleznek, és miért? Miért kell a kollektív eszmeiség érdekében irányítani, amikor az irányításon már mindenki keresztüllát? Miért kell a jogosulatlanság, az értelmetlenség, a tisztességtelenség, sőt a becstelenség, az immoralitás és a rosszhiszeműség, sőt a defetizmus gyanújába keveredni, amikor a szándékolt irányításban már úgysem hisz senki?

6.

Az irodalom azon közkeletű meghatározása, hogy a nemzeti szellem kifejezése, sohasem volt pontos. Egy idő óta pedig, bár mindenki tudta, ezzel a meghatározással is az történt, ami egyébbel: az irányítás szempontjából továbbra is fenn kellett tartani.

Messzire nyúlna, ha az irodalomról szóló meghatározások közül csak a jelentékenyebbeket is meg kellene beszélni. Ez most nem cél. Hiszen az irodalom ebben az esetben úgyis csak ürügy, hogy általánosabb dolgokról lehessen szó. Az irodalom az élet bírálata. Kisfaludy szatíráival nem tanított, hanem bírált. Eötvös a *Magyarország 1514-ben*nel nem oktatott, hanem bírált. Kemény is bírált, Mikszáth is bírált. A múltban nem eszmék hirdetéséről volt szó, hanem bírálatról. A mai irodalomtörténetek kivétel nélkül mind tévedésben vannak, amikor azt hiszik, hogy a *Pató Pál* és az *Elveszett alkotmány* az az eszmehirdetés, aminek ma tartják. Ezek a művek pozitív kritikai magatartást jelentettek. Az irodalom az élet bírálata.

A régi irodalom, amennyiben ezt a bíráló tevékenységet komolyan vette, komoly is volt. Az irodalom azonban azt az életet bírálta, nem pedig ezt. Éppen ezért azt a látszatot kelteni, hogy az ő kritikájuk a mára vonatkozik, részben ügyefogyottság, részben rosszhiszeműség. Az elmúlt élet elmúlt, és vele együtt minden benne égő kérdés is örökre elmúlt.

A mai irodalom a bíráló tevékenységet nem folytatja. A mai irodalom nem az élet kritikája. A mai irodalom komolytalan. A mai irodalom az életet bírálni nem meri, éspedig ugyanazért, amiért az irodalom valódi meghatározását sem merik bevallani. Az irodalom ma arról a látszatról ír, amelyben senki sem hisz. Azt az illuzórikus eszmeiséget hirdeti, amit a vezércikk. Hallatlan bőbeszédűséggel magasztal egy életet, amely nincsen sehol. Nehogy tévedés legyen. Nemcsak az az irodalom, amely minden komolyságtól tudatosan óvakodik. Az a könyv is, amely látszólag bírál, ellenkezik, lázong, az se tud mást, mint legfeljebb párteszmét hirdetni, és a párteszméről tudjuk, hogy teljes egészében a vezércikk körébe tartozik.

Hogy a helyzet világosabb legyen, megkülönböztetést kell tenni. Van egzisztenciális művészet, és van ideologikus művészet. Az egzisztenciális művészet alapja az emberi egzisztencia: egész nehézségében, válságos voltában, ragyogó örömeivel, tragikus tüzével, abszolút módon, igazán, mélyen, az emberi egzisztencia elvetélt és megrendítő kicsinységében és nagyságában, hazugság nélkül, elhagyottan, de minden körülmények között és mindig az ember Isten színe előtt. Az ideologikus művészet az eszmék művészete: az álmoké, a vágyaké, a jóakaraté, az erőfeszítéseké, a nagy gondolatoké. Az ideologikus művészet azonban nem nőhet ki máshonnét, csak az egzisztenciális

művészetből. Gondolat, vágy, akarat, álom csak ott őszinte és ott igaz, ahol egzisztenciális alapon áll, ahol az álmot a válság és öröm hullámzása, a gondolatot az összetörés és győzelem tragikuma előzi meg. Ideológia egzisztencia nélkül nincs, és ha van, hazug. Eszme az életben való komoly részvétel nélkül nincs, és ha van, csalás.

A mai irodalom olyan irodalom, amelyben sem ideológia, sem egzisztencia nincs, csak politika van benne. Ezért komolytalan. És itt ismét nem szabad tévedésbe esni: nemcsak arról az óriási többségben levő irodalomról van szó, amely minden komolyságtól tudatosan óvakodik, és pusztán az élet ízléstelen komédiája. Az a nagy kisebbségben levő könyv is, amely látszólag mélyről jön, fájdalmas hullámzó, összetört, lázong és szenved, nem tud mást, mint legfeljebb pártmegoldást és szektárius eszmét hirdetni, s ezekről már tudjuk, hogy teljes egészükben a vezércikk körébe tartoznak.

Ilyen körülmények között, és ilyen megértéssel most már talán világosabb, hogy miért van a külföldi irodalomnak negyven-ötven éve olyan nagy keletje. Így már érthető, hogy miért elsőrendű szerző itt nemcsak Tolsztoj, Rolland, Hamsun, France, hanem még Huxley, Dreiser, Giono, de még Du Maurier és Cronin is. Ha az ember az utóbbiaktól nem is kap valami sokat, de megkapja az egzisztencializmus látszatát. Itt legalább nincs meg a személyesen bántalmazó komédia

ízléstelensége. A külföldi irodalomban az ember érzi, hogy többé-kevésbé az élet bírálatáról van szó. Ezért nem lehet rossz néven venni a tanártól, hogy bár Mikesről ír könyvet, az éjjeliszekrényén mégis Robert Graves fekszik. A tanár úrnak igaza van, mert Graves a mai dolgokat elég komolyan veszi, Mikes pedig bármilyen komolyan is vette, már elég régen élt ahhoz, hogy mai életünket az övével ne nevezhessük azonosnak. Ha egy népnél vallásos, tudományos és művészi eszmék és igazságok nincsenek – szól Manzzini –, akkor ez a nép ezeket az igazságokat onnan kényszerül venni, ahol azok megvannak. Ahol nincs egzisztenciális művészet, ott azt máshonnan fogják venni; ahol az ideologikus művészet hiányzik, ott azt más néptől hozzák. Mint ahogy ha egy országban nincs szó, akkor azt más országból kell hozni. Ez alól nincs kivétel, és soha nem is volt.

7.

Az irodalom természetesen itt is ürügy arra, hogy másról lehessen szó. Mert ami az irodalomra vonatkozik, a világszemléleti és szociális eszmékre is minden további nélkül átvihető. Ha egy népnél nincsenek igazságok, akkor ez a nép azokat onnan kényszerül venni, ahol megvannak. Ilyen körülmények között talán világosabb lesz, hogy miért van a külföldi eszméknek olyan nagy keletje. Így már érthető, hogy miért árad be ellenállás nélkül a szociális eszme, akár jobb-, akár baloldali, miért

alakulnak itt pártok, amelyeknek vezető gondolatait északról vagy délről vagy nyugatról vagy keletről hozták, és miért kell, hogy ez így legyen. Mindnyájan tudjuk, hogy Lewis egészen kitűnő szerző. De tudjuk azt is, hogy Lewis amerikai, s az olyan szerzőt, aki ezt az életet bírálja, nem pótolhatja. Tudjuk, hogy a szocializmus, akár bal-, akár jobboldali, munkás- és parasztmozgalom, akár gazdasági vagy népi vagy kulturális, komolyan veendő tényező. De tudjuk azt is, hogy az eszméi máshonnan jönnek, és hogy ezek az olyan mozgalmat, amely ebből az életből fakad, nem pótolhatják. De tudjuk azt is, hogy itt olyan szerző, aki az életet bírálja, nincs. Aki van, az mind csak irányít. Éppen ezért itt olyan mozgalom, amely az életből fakad, nem indulhat. A mozgalmak mind idegenből jött eszmékből élnek, és saját egzisztenciális létük nincs. Ha egy népnél az életnek nincs kritikája, onnan fogja venni, ahol van; ahol egy népnél örök átalakulására való törekvésében saját vezető gondolata nincs, ezt onnan fogja venni, ahol van. Ezért veszik át az angol Huxleyt, az amerikai Dreisert és a francia Gionot; és ezért veszik át a szociáldemokráciát és a nemzetiszocializmust, és ezért veszik át a szociális eszméknél fontosabbakat és lényegesebbeket.

8.

Íme az egyre kényelmetlenebbé váló közkérdés: hogyan van az, hogy a nyilvánosan hangoztatott eszmeiségnek valójában ellenkező értelme van? Hogyan lehetséges az, hogy a kötelezően elrendelt konstrukció titkos értelme a destrukció? Miként van az, hogy akik látszólag moralitásra, hazaszeretetre, hűségre, önfeláldozásra oktatnak bennünket, azok a valóságban defetista működést fejtenek ki? Vagyis hogyan van az, hogy ami a nyilvánosság előtt történik, már semmi egyéb, mint olyan irányítás, amelyben az irányító éppoly kevéssé hisz, mint az irányított? Végül hogyan lehetséges, hogy amit irányításnak hívnak, az semmi egyéb, mint hogy az irányító elárulja az irányítottat, s az irányított az irányítót? Legutoljára pedig: hogyan történhetett meg, hogy aki konstruktív eszmeiséget hirdet, az tulajdonképpen és valójában destruktív tevékenységet fejt ki?

A megbízható, tehát nem az irányított és nem a befolyásolt, hanem a tényleges valóság azt mondja, hogy kötelezően elrendelt árulásban élünk; olyan kényszerhelyzetben vagyunk, hogy akár akarjuk, akár nem, a nyilvánosan érvényben levő eszmeiség érdekében egymást, közösségünket, gondolatainkat, sorsunkat, az igazságot eláruljuk, éspedig úgy, hogy ha ezt nem tesszük, akkor azonnal a konstruktív eszmeiség ellen való forradalmi lázadás gyanúját keltjük. Hogyan van az,

hogy aki a konstrukcióval, amely tulajdonképpen leplezett destrukció, szembefordul, az abban a pillanatban, éppen mivel konstruktív, de igazán konstruktív magatartást vesz fel, azonnal a destrukció látszatát kelti?

Mindnyájan kénytelenek vagyunk állandó árulásban élni. Miért? Létünk valósága elveszett. Miért veszett el? Mert a valóságot nem mondják meg nekünk. És mert a valóságot nem lehet megmondani. Amit megmondanak, és amit meg szabad mondani, az csak irányítás. Az elveszett lét helyébe mást koholtak. Ez a koholt lét, mivel irányított, nem igaz, és az igaz létet elárulja. Mivel létünknek nincs valósága, nincs komoly egzisztenciális létünk. És mivel nincs egzisztenciánk, az igazi eszmék kialakulásának nincs lehetősége. Valótlan létből valótlan eszmeiség fakad. És mialatt a hazug létből fakadó hazug eszmék tenyésznek, az igazi eszmék tenyészete megáll.

Ne higgye senki, hogy itt olyasmiről van szó, amit most kellett fölfedezni. Ezeket a dolgokat már igen régen és mindenki tudja. Tudja az is, aki tűnődik rajta, aki a fejét csóválja, aki hadakozik ellene, aki tagadja, és aki megbotránkozik rajta. Kár úgy tenni, mintha itt önkényes következtetésekért fel kellene háborodni. Kár a kötelezően elrendelt destrukciót még azzal az újabb destrukcióval tetőzni, hogy az ember még azt is letagadja. Nem kellett fölfedezni, és nem kellett kitalálni itt semmit. Még leleplezni se kellett. Az egyetlen dolog,

amit kellett, hogy feltegyük a kérdést: hogyan van az, hogy a valóság helyét az irányítás foglalta el, és az egzisztenciális lét helyét a hazug lét foglalta el, és a hatékony és valódi eszmék helyét a múltból átemelt, és így elavult, vagy az idegenből hozott, és így gyökértelen, de mindkét esetben hatástalan eszme foglalta el?

9.

Mihelyt az igaz és hatásos eszmék kimondása lehetetlenné válik, sajátos helyzet támad: a valódi eszmék minőségi súlyát a hamis eszmék mennyiségi száma fogja behelyettesíteni. Abban a percben, amikor az egzisztenciális eszmék megjelenésében stagnálás következik be, a hamis eszmék statisztikai produktivitása jelenik meg. Mert amit a lét minőségben vesztett, azt mennyiségben próbálja pótolni.

Itt van mindjárt az irodalomtörténetek esete. A legutóbbi tíz év alatt több irodalomtörténet jelent meg, mint azelőtt kétszáz év alatt. Az irodalomtörténetek megjelenése statisztikai produktivitás. Értelme: a valódi eszmék produktivitásában beállott gátlás. Nincs irodalom. Miért? Mert az irodalom az élet bírálata, s a mai irodalom nem bírál. Mivel a pozitív kritika megszűnt, eszmék nem merülnek fel, s ez a minőségi terméketlenség az irodalomtörténetek számbeli és mennyiségi növekedésében jelentkezik. Az írás mennyiségben próbálja pótolni azt, amit intenzitásban vesztett.

Az eszmék termelését a valótlanná vált emberi egzisztencia megakadályozza. A múlthoz kellett fordulni. S itt újból az irodalomtörténetek példáját kell elővenni. Száz és kétszáz éves eszméket importálnak hallatlan számban és mennyiségben. A helyzetről komoly információnk nincs, mert amit megtudtunk és megtudhatunk, az csak irányítás. A valóságot senki se tudja. Az igazat nem szabad megmondani. A lét elvesztette valódiságát. De itt már fölösleges ismét arra utalni, hogy ezúttal az irodalomtörténetek esete csak példa, és valójában szociális, gazdasági, vallásos, társadalmi és világszemléleti eszmékről van szó. Az eszmék termelése nemcsak az irodalomban stagnál, a valódi eszmék termelésének stagnálását a hamis eszmék kolosszális inflációja nemcsak az irodalomban váltotta fel. A kapcsolatokat a többi irányba mindenki maga is kiépítheti.

10.

A lényeges eszmék termelésében beállott szünet a lényegtelen eszmék hallatlan termelését indította meg. Az emberi egzisztencia valóságának megszűnése a hazugság mérhetetlen megnövekedését indította meg. Ez a törvényszerű jelenség az irodalomban is látható. Az élet kritikájának felfüggesztése a kritikátlanság példátlan áradatát indította meg.

A statisztikailag megnőtt irodalom fő témájára elég egyetlen pillantást vetni. A fő téma egészen

röviden: a bárányka. A bárányka szimbólum. Az ártatlan és ártalmatlan, fehér, primitív, gyermeki lét szimbóluma. Ez az, amiben az engedélyezett és szentesített ízléstelenség tetszeleg. Oly élet leírásában leli kedvét, amelyben fennkölt gondolkozású nők és férfiak egymás iránt magasztos szerelmet táplálnak, magasztos életkörülmények között magasztos célok érdekében. Ha az ember ezeket a bárányokat megfordítja, illetve a valóságnak megfelelően értelmezi, tudja, hogy itt az író a kötelező árulásnak azt a fajtáját követte el, ami az élet bírálatának éppen ellenkezője. Nem bárányka itt sem a hős, sem az olvasó. Mindnyájan farkasok. A bárányka-irodalom a bárányka-élet kötelező látszatát hirdeti, a helyzetet úgy tüntetve fel, mintha a megnyugvás e maszlag fenntartásában lenne. Amikor a bárányka-író az élet valóságának és ideáljának egyaránt olyan alacsonyrendű, hitvány, érzéki, gonosz, kapzsi életet tüntet fel, mint amit a bárányka-mű takar, a legveszedelmesebb destruktív aktivitást fejti ki. Mert értsük meg egyszer s mindenkorra, hogy olyan ember, aki a bárányokat elhiszi, nincs. Mindenki azt hiszi el, amit a bárányka takar. A farkast. Senki sem az ártatlan bárányka-embert látja, hanem az önző, komisz, képmutató, buja zsiványt. És ha már az ember kérdez, ilyen esetben mégiscsak azt kérdezi, lehetséges-e, hogy az élet tényleg ilyen romlott, elaljasodott, sötét, gonosz, mint amilyennek a bárányka-irodalom mondja, illetve takarja, illetve hazudja?

bárányka-színdarabban, és az ember a bárányka-eszmében?

Az irodalom ma nem az élet bírálata, hanem a mesterségesen fenntartott bárányka-élet látszatának szolgálata. A gondolat elvesztette független jellegét. Nem teremt eszmét. Nem mondhatja meg az igazat. Amit tehet, az egyes-egyedül csak az irányítás szolgálata. Az elaljasodott szolga, aki azt tanítja, hogy az igazat megmondani defetizmus.

11.

A falukutatásra úgy hivatkoznak, hogy ez az egyetlen újabb irány, amely az eszmék termelését megindítani újra megkísérli. Ami a látszatot illeti, tényleg nincs baj. De a bárányka-irodalom látszatával sincs baj, és a vezércikk látszatával sincs baj. A látszatokkal általában sohasem szokott baj lenni. A falukutatás látszata, hogy az ország lakosságának látszólagosan valódi életviszonyait látszólag feltárja, s így látszólag a közvéleményt a helyzet sürgős és gyökeres megváltoztatására bírja. Társadalomtudományilag egzakt módon megállapítható: a falukutatás a Le Play-féle módszert alkalmazza, vagyis az élethelyzet célzatos beállításával politikai reformokat akar kierőszakolni.

Értsük meg helyesen: a falukutatás aprólékos filológiai eljárást követ. Különös súlyt helyez arra, hogy a felkutatott faluban hány ember visel

Az egyik regény arról szól, hogy az árva gyermeket a falu közköltségen neveli. A másik regény elmondja, hogy sok szenvedés után a kis tanítónő szíve választottjához feleségül megy. A harmadik arról beszél, hogy a fiatalember a haza megmentését tűzte ki célul, és a hazát tényleg meg is mentí. Hogyan? Hát tényleg igaz, hogy az árva gyerekek a falu szeme láttára éhen halnak? A szegény tanítónő végül tényleg mégis az utcára kerül? A fiatalember tényleg panamista lett, és a börtönbe jut? Mert azt, hogy a dolog úgy történt, ahogy az író elmondta, senki sem hiszi el. Olyan ostoba ma már nincs. Mindenki megtanulta, hogy különbséget tegyen a manifeszt és a látens történet között, és mindenki tudja, hogy a manifeszt történet a látensnek éppen az ellenkezője. Ez az, amit az iskolában a gyermekek a legelsőnek megtanulnak, nem pedig az írás, az olvasás és a számolás. Ezt tanulják meg legelőször, és nem a *Toldi*t. Ez az a tiltott tantárgy, amit az iskola tekintélyének teljes bevetésével üldöz, de persze azzal a hiábavalósággal, amilyennel a vezércikkíró a defetizmust, vagy a bárányka-író a zsiványt. Vagy talán más történik az iskolában, mint a sajtóban, az irodalomban, a társadalomban, a gazdaságban és az egyházban? Vagyis, hogy a kérdés közkérdés legyen: az iskolás gyermek miért higgyen jobban a bárányka-pedagógiában, mint az olvasó a bárányka-regényben, a közönség a bárányka-vezércikkben, a hallgató a bárányka-szónoklatban, a néző a

hosszú és hány rövid alsónadrágot, hány óra hosszat világít a konyhában kőolajjal vagy gyertyával, hány méter hosszú ruhaszárító kötelet használ, hány kilogrammra tehető annak a dohánynak mennyisége, amit a finánc elől elrejt, és a gyermek hány órát mulaszt az iskolából, mert nincs cipője. Ezzel a filológiai eljárással olyan tárgyilagosság látszatát kelti, ami csak első pillanatra hat meggyőzően. Ha valaki a falukutatót e látszólag objektív munkájában elnézi, nem kerülheti el a kérdést: vajon mi az oka ennek az aggodalmas aprólékosságnak? A parnasse másik oldala mindig a nihilizmus. Ahol a forma túlteng, ott lényeges valóságokat hallgatnak el. A mikroszkopikus szemlélet akár tudatos, akár tudattalan, kivétel nélkül minden esetben a makroszkopikus szemlélettől való elfordulás.

Ez a filológiai módszer értelme. Nem tehetetlenségről van itt szó. A kicsiny atomok felé nem az fordul, akinek a nagytól tériszonya van. Ami e túlzott mikroszkopiát táplálja, az nem félelem és nem gyávaság. Ez a lefelé való nyomozás, az életkörülmények kicsinységeinek falukutatása, a súly, amit az egészen apró mozzanatokra fektet, arra vall, hogy itt sokkal döntőbb jelenségről van szó. A falukutatók feltevése, hogy az egzisztencia a filológiai-statisztikai tényeken fordul meg. Ez pedig azt jelenti, hogy az igazi, vagyis a lényeges, más szóval a döntő valóság iránt való érzék itt megszűnt. Mert csak az tulajdonít jelentőséget

a kicsinynek, aki a nagyban már nem tud tájékozódni. A mikroszkópia minden esetben makroszkópiai tehetetlenség. A jelentéktelen felé csak az fordul, aki nem érti meg a jelentékenyet. Éspedig minél kevésbé érti, annál nagyobb gonddal ápolja a jelentéktelent. A lényeges gondolatokat minél kevésbé éri el valaki, a formai mozzanatokat annál nagyobb gonddal kell ápolnia. A falukutatás nem egyéb, mint annak a mikroszkopikus szemléletnek áttörése, amely számára a szellemi helyzet egésze már érthetetlenné és átfoghatatlanná vált. Ahogy a filológiai módszer értelme mindig az volt, hogy a kisszerűbe bújt, mert a nagyot nem volt képes áttekinteni. A nagy helyzet sohasem múlik a kis helyzeten, hanem mindig a kis helyzet múlik a nagy helyzeten. Az ország helyzete nem múlik az egyes emberi egyénekén, hanem az egyes egyének helyzete múlik az ország helyzetén. A kozmikus helyzet sohasem függ az élőlényektől, hanem az élőlények helyzete függ a kozmikus helyzettől. Aki az ellenkezőjét hiszi, az téved. A mikroszkopikus szemléletben nincs igazság. S ezért a falukutatás nem olyan értelemben vett destrukció, mint a bárányka-irodalom, amely a valódi helyzetet megfordítja, s a fegyházat mesebeli mézeskalácskunyhóvá változtatja. A falukutatás olyan értelemben vett destrukció, hogy a döntő és lényeges kérdéseket nem veszi észre, azokat nem érti, a kényelmetlen közkérdést nem veti fel, hanem a

ruhaszárító kötélről beszél, és úgy tesz, mintha más egyáltalában nem is lenne.

12.

Az írás elvesztette független jellegét és elvesztette szabadságát, s így el kellett, hogy veszítse művészi hitelét és szellemi megbízhatóságát is. Az írás teljes egészében propagandává alakult át, és uralmi ösztönök szolgaságába süllyedt. Eszmét nem termelhet többé, csak kiszolgálhat. S ennek a helyzetnek legsúlyosabb következménye, hogy a géniusz ellenzékbe kényszerül. A géniusz nem ember. Egészen kivételes, hogy megjelenésével csak egyetlen lényt tüntet ki. A géniusz, ha úgy tetszik, az Igazság szelleme, vagy a Nagyság angyala, vagy a lelkiismeret. Akárminek is mondják, mindig ő a géniusz. Arról lehet felismerni, hogy nem lehet a szemébe nézni. Arról tudom, hogy itt van, ha szívem megdobban. Ő az Igazság, a Nagyság, a Tudás, a Fény. Néha kevés embert ragad meg, néha sokat. De akiket megragad, igazságban, tudásban és nagyságban rejtélyesen egyöntetűek. Néha egész népekben nyilatkozik meg. Ritkán. Néha művészetben. Máskor államférfiban, vagy gondolkozóban, vagy apostolban.

A géniusz mindig a nagyot mondja és teszi, és mindig az igazat, és mindig egyenesen, és mindig félreérthetetlenül. A géniusz nem foglalkozik mikroszkópiával, és nem mesél báránykákról, és nem ír vezércikket és irodalomtörténeteket, és

nem szónokol. A géniusz nem propagál elavult eszméket, hanem újakat hoz.

És ez a géniusz ma ellenzékbe kényszerült. Az engedélyezett írás improduktív, és ezért csak mesterséges támogatással tartható fenn. Ezt nem is kell magyarázni. Ami közömbös, unalmas és terméketlen, az a maga erejéből nem él meg. A géniusz ugyanakkor cenzúra alatt áll. Negatív helyzetben van. Lázadóvá kell lennie. Ellentmondásba kényszerült. Nem bírálhat komolyan és nyugodtan, szabadon és napfényben. Az irodalom az élet kritikája. De pozitív kritikája. Amikor a géniusz ellenzékbe kényszerül, ez a kritika negatívvá lesz. Ebből a negatív kritikából nem származhat eszme és nagy gondolat. Ez a kritika nem mozdítja meg a szíveket és a népet. A negatív kritika csak szektákat, elégedetlenkedőket, pártütőket és titkos forradalmárokat izgat, nem nagy tettekre, hanem aknamunkára, és nem nyílt színvallásra, hanem fülledt összeesküvésekre, nem kollektív erőfeszítésre, hanem botor egyéni hóbortokra. Az ellenzékben lévő géniusz helyzete nem a dicsőség, hanem a szerep; jutalma pedig nem az eszme győzelme, hanem a botrány.

Most pedig fel lehet tenni a legkényelmetlenebb közkérdést: hol a *proton pszeudosz?* Ki hazudott elsőnek? Afelől soha egyetlen pillanatban sem lehetett kétség, hogy azért, ami ma van, a mai ember felelős ugyan, de nem tehet róla. Felelős azért, mert mindenki felelős az életért, amit él.

Egyebeken kívül ezt már a becsület is így kívánja. Tény azonban, hogy a mai helyzetet nem mi csináltuk, hanem őseinktől örököltük. Apáimtól hallottam: az embernek két útja van, az ősök útja és az istenek útja. Az út, amin ma járunk, nem az istenek útja. Az istenek útján nincs kötelező áruslás, konstrukcióba öltözött destrukció, báránykát játszó farkas; ezen az úton nincsenek nem olvasott szerzőkről írt nem olvasott irodalomtörténetek, sem vezércikkek, sem szónoklatok; itt nincs különbség a valóságos és szemmel látható történet között; itt a géniusz nem kényszerül ellenzékbe, és nem kell lázadóvá, forradalmárrá és botrányhőssé válnia. Az istenek útján az emberek a valósággal egzisztenciális kapcsolatban vannak, az írás ezen az úton az élet pozitív kritikája, abból a kritikából eszmék fakadnak, s az eszmék az embereket az istenek útján vezetik.

Az ősök az istenek útjáról letértek. Hol a *proton pszeudosz?* Ki hazudott elsőnek? Az elmúlt ötven vagy száz vagy százötven év alatt valaki hazudott, és bennünket az istenek útjáról letérített. Ki volt? Hol történt az első hazugság? Hogyan történt a letérés? Tévedés volt? Szándékos félrevezetés? Mikor történt?

Tiszteld őseidet, szól Hieroklész, a püthagoreus. De mit teszel akkor, ha ezek az ősök önmagukhoz méltatlanok lettek? Ha az isteni törvény emezt parancsolja, az ősök pedig amazt parancsolják, engedelmeskedj annak, amelyik jobb,

légy őseidhez engedetlen, tagadd meg őket, és ne fogadj el mást, csak az isteni törvényt. Kivételes súlyos időkben az embernek választania kell az ősök útja és az istenek útja között. És ilyenkor sohasem lehet kétség, hogy melyik a helyes. Légy, ha kell, engedetlen, bármily nehéz szívvel teszed, ó Ardzsuna, mert az istenek a te oldaladon állnak. Eredj Ardzsuna, mutasd meg nekik az istenek útját!

II.

ÁGIS TRAGÉDIÁJA

1.

Az *Ágis tragédiája* a szerző számára valószínűleg nem volt olyan csendes mű, mint amilyen csend a művet azóta borítja. A fiatal és szép testőr a kábító dísz, a könnyed kicsapongás közepette a bécsi udvarban, amelyben élt, olyan tragédiát írt, amellyel sarkából kifordította önmagát. Bessenyei György, a testőrifjú válogathatott volna korának divatos francia és német drámái között, melyiket fordítsa le, s mondja némi módosítással magáénak. Miért éppen az Ágis? – Olyan tragédia, amely, mintha előérzet vezette volna, később sorsává lett neki s másoknak. Nem! Bessenyei számára ez az idő valószínűleg nem volt csendes. Amikor az Ágist írta, lehetetlen volt nem éreznie, hogy ezzel a játékdrámával milyen valódi drámát idézett. A művész alkotása közben a világról végtelen sokat tud meg, s művébe századrészét sem veheti fel. Annak, aki a művet nem alkotja, csak nézi, nyert ügye lehet, ha e megtudott dolgok közül csak egyetlenegyet is megtalál. A művész megtudja, hogy „a költészet nem ártatlan mesterség, ennek éppen ellenkezője: szakadatlan eladósodás, amennyiben kényszerítő feladatnak érez átvenni egyfajta isteni hatalmat!" A művész megtudja, hogy rejtelmes kényszerfeladat átvételére

készteti, amely feladat olyan, mint az egyre növekvő adósság. Bármennyit fizet le belőle, a teher csak nőhet és nő. Minden alkotó tudja ezt. És ha most „az alkotás" nézője is megtudta, meg fogja kísérelni e tudás birtokában Bessenyei Ágisát megérteni. Ágis, a spártai fiatalember tudatára ébred annak, hogy ha a népe továbbra is azon az úton halad, amelyen megindult, el kell vesznie. A nép kiuzsorázva, elszegényedve a gazdagok rabszolgája lett: Ágis azt hiszi, ha a király az adósleveleket elégetteti, a nép a terhétől meg fog szabadulni, s a rend helyreáll. Az uralkodót már-már sikerül is meggyőznie, amikor ellenfele felül kerül. A helyzet hirtelen megváltozik. Előbb még a nép megmentője volt, most úgy tűnik, Ágis bukásában lázító és lázadó. Megölik. Borzasztó sors: a gonosz hatalomtól hazáját meg akarta menteni, de kudarcot vallott, s a hatalom nemcsak őt pusztítja el, hanem a népet is tovább emészti. Íme Ágis, és íme Bessenyei. És íme még valami: a legelső megmentési kísérlet, amilyen később lesz ötszáz.

Afelől kétség nem lehet, hogy Bessenyei az Ágisszal sorsának daimónikus erőit felszabadította, s e drámával önmagát Ágisszá tette. Van-e különbség a spártai fiatalember között, aki népét meg akarja menteni, s a testőr között, aki elhatározza, hogy hazáját kiemeli abból a tudatlanságból, szegénységből és alacsonyságból, amelyben már vagy száz éve senyved, s amelyben, mint a puha mocsárban, elsüllyedni készül?

Amikor Bessenyei az Ágis-sorsot átélte s megírta, annak a százötven évnek történetét írta meg, amit ő kezdett el. S akik a népet meg akarták menteni Ágis-sorsra jutottak? Az adóslevelek elégetése nem sikerült. Nem! Az élet nem ártatlan mesterség, annak éppen ellenkezője: szakadatlan eladósodás. Aki magasabb erő birtokába jut, azt rejtelmes kényszerfeladat átvételére készteti, s ez a feladat olyan, mint az egyre növekvő adósság. Az Ágis nem olyan csendes mű, mint amilyen csend borítja.

2.

Bessenyei megmentő gondolata egyetlen szóban nem fejezhető ki. A gondolat a nemzet csinosodásáról szóló értekezést, a nyelvújítást, az Akadémiát, s az ehhez hasonló eszmék seregét ihlette. *Sense of beauty*, de a szépnek nem csak érzéke, nem csak ösztöne, nem csak kultusza; nem csak esztétikai érték, nem csak ízlés, nem csak stílus. A *sense of beauty* valami, ami az emberi létben minden egyebet megelőzően elsődleges, és jelenti a beszéd szépségét, az ember harmonikus elhelyezkedését a közösségben, az életnívó szolid magasságát, a gondolkozás választékosságát és a közélet tisztaságát. A *sense of beauty* érték és érzék együtt. A harmonikus és magasrendű lét érzéke, s az érzék e lét szépsége iránt. Ebben a világban Isten elsősorban művész-isten: művész-teremtő, akinek ihlete művész-ihlet, akinek világműve

műalkotás, akinek ez az alkotás kényszer és dicsőség, szenvedély és öröm, végzet és sors. Az emberi élet végső értelme, hogy köz- és magánélete művészetté alakuljon át. Művészetté legyen a társas érintkezés, a beszélgetés, az öltözködés: az ember életének legmagasabb pillanatait – mikor önkéntelenül költő, amikor szeret, harcol, imádkozik – állandósítsa. S a *sense of beauty* nem más, mint érzék, hogy az ember a lét költőiségét megértse, kiemelje, megvalósítsa és kötelezővé tegye. Bessenyei köre, a vele párhuzamosan indulók rejtélyes egyöntetűséggel ugyanazt a gondolatot vallották. Kétségtelen jeléül annak, hogy a géniusz megjelent. A franciás, németes, deákos iskolák, a következő nemzedékben Kármán, Berzsenyi, Csokonai, Kazinczy s az utánuk következők is, Kölcsey, Kisfaludy, mindnyájan ezt a gondolatot erősítették. A *Tariménes* az állam és az ember harmonikus szépségkoncepcióján nyugszik. A külföld szépnek ítélt műveit lefordították. A nyelvújítást elkezdték. Színházat építettek. Az ember számára az esztétikai magatartást jelölték ki. A világ számára megteremtették az esztétikai mítoszt: a harmónia, a rend, a magas színvonal, az ízlés, a szépség művész-isteneit.

3.

Az ember bárhogyan nézze is, az l770-től l820-ig terjedő félszázad élete geniális élet volt. Az értékek iránt való nyíltságot sikerült felébreszteni, az

élet bírálatára a biztos alapot sikerült megteremteni, a bírálat színvonalát fölemelni, a célt kitűzni, az eszközöket megválogatni. Röviden: felfelé való zuhanás volt, mint minden lét, amit a géniusz vezet.

Művésznek lenni – különösen olyan értelemben, ahogy akkor gondolták – nem könnyű és egyszerű. Ma különösen jól tudjuk, amikor seregestől vannak, akik lényüket minden rendelkezésükre álló erővel fölfelé feszítik, de az erőfeszítés eredménye nem művészet, csupán bombaszt. S ma különösen jól tudjuk, amikor az egzisztenciális létnek az a mozzanata, ami a művészet: a valóság számbavétele, a kérdésekre való feleszmélés, az értékek átélése, a bírálat hiányzik. Művésznek lenni ma is annyi, mint az egyre növekvő eladósodást vállalni, s az adósságból származó drámát elviselni. S ha ez ma itt meg is történik, senki róla tudomást nem szerez, csak nemzedékek multán kezdenek észbe kapni, hogy mi történt; de akkor sem tudja senki, miért. A dráma sánta, ferde és törött, s minél grandiózusabbnak indult, annál furcsább kis incidens lett belőle. Senki belőle azt, amit jelent, kiolvasni nem tudja, s így az egész botrányos félreértéssé válik. Sejtelmük sincs róla, hogy egyetlen ember sorsa egész népeket szabadíthat fel. Ügyefogyottan állnak előtte, s fölöslegesnek tartják.

Az 1820-as években jelent meg az az irány, amit a *sense of beauty*val szemben röviden *sense of*

*prosperity*nek lehetne hívni. E tényezőt egy szóval kifejezni szintén nem lehet. A szépséggel szemben felmerült a haszon. De még mielőtt bárki ellenvetést tenne, a lehető leghatározottabban meg kell állapítani, hogy a szépség érték, a haszon ellenben nem érték. Amikor a haszon gondolata uralomra jut, az emberek azt kezdik hinni, hogy az állam üzem. Az ember nem egzisztenciális lény, hanem termelő vagy fogyasztó. Amikor nem a szépség mondja meg, mi a hasznos, hanem a haszon mondja meg, mi a szép, ezt hívják propagandának. A szépség a hasznos szolgálatába áll. A haszon pszeudoérték, a polgárság és a szocializmus tévedése, hogy valódi értéknek hitte, és létét erre építette. Ezért kell, hogy mindkettő elpusztuljon. Az értéket az jellemzi, hogy önmagában van, sajátmaga által, kivétel és meggondolás nélkül mindenkinek kell. Másra fel nem váltható, érthetetlen és abszolút. Minden más életjelenséget megelőz, és az egész lét rajta nyugszik. A haszon nincs önmagában, nincs sajátmaga által, önálló léte nincs. Csakis felváltható, és csakis közvetítő. A haszon olyasvalami, ami által értékhez juthatok, ha akarok, de önmagában semmi. Csak eszköz, és csakis valami más által van. A hasznot valami más teszi hasznossá, nem önmaga. A haszon szimbóluma a pénz. S a pénz-emberiség olyan, mint a szomjazó karaván a Szaharában, amelynek egy zsák aranyat adnak, holott egy pohár víz kell neki.

A *sense of beauty* felébreszti az összes érték iránt való fogékonyságot és nyíltságot; a *sense of prosperity* az értékek iránt való érzéket a megszerzés eszközei iránt való érzékkel helyettesíti. Amikor a művész-teremtő-istenből bankár-kereskedő-isten lesz, azt mondják, hogy a világ megokosodott. Ez az okosság a felfelé való zuhanás ellenkezője: a lefelé való zuhanás. A lét magasrendűsége nem fontos többé, csak a tele has és zseb. Nem a harmónia, a stílus, a választékosság, az ízlés, hanem a prosperitás. A költők időszerűtlenné válnak, mert nem jó üzletemberek. Az eszmék mellékesek, mert nem lehet velük kereskedni. Az élet nem művészet, hanem üzlet.

4.

A proton pszeudosz: a *sense of prosperity*. Az istenek útjáról való letérés pillanata. Az első hazugság, amely után jött a többi. Ez az idő, amikor a géniusz ellenzékbe kerül.

Értsük meg lehetőleg jól: a Bessenyeiék által kitűzött szépségeszme nem volt tökéletes. Alkalmasabbat is lehetett volna találni. De biztos, hogy magasrendű volt, és eszme volt. A középpontban ötven évig az a gondolat állt, hogy a népet az irodalom fejlesztésével, a nyelv kultuszával, az ízlés felemelésével, az értékek iránt való nyíltság felébresztésével meg lehet menteni. Az adóssleveleket el lehet égetni. A *sense of beauty* akármilyen is volt, a géniusz tartotta fenn.

Értsük meg lehetőleg jól: a haszon gondolata alacsonyrendű volt. Alacsonyabb rendűt nem is lehetett volna találni. A haszonnak is van helye az emberi közösségben. Ez a hely azonban egészen hatodrendű, és az előbbiektől függ. Nem lehet a haszonnal kezdeni.

Az államot nem lehet büntetlenül üzemmé tenni. Az embert nem lehet büntetlenül termelővé tenni. Istent nem lehet büntetlenül bankárrá és pénzügyminiszterré tenni. Az irodalomról a súlypont a váltókra esett; a fontos nem a nyelvújítás lett, hanem a lóverseny; színház helyett mégis takarékpénztárt építettek. A gazdaság az emberi létben nem a prima causa. Az anyag nem primer tényező. Ez a primitív, ami annyit jelent, hogy nem az első és eredeti, hanem az elrontott (bűnbeesett) élet jellege. Az anyagból soha népet, osztályt, államot, gondolatot, igazságot, egyszóval semmit, ami szellemi, megérteni nem lehet. Mert ami szellemi, az az anyagból maradék nélkül nem magyarázható. Mindenütt van valami érthetetlen és megfoghatatlan többlet. S ez azt jelenti, hogy nem az anyagból ered. Az anyag nem az emberi lét alapja. Az anyag az elrontott élet végső következménye, a bűnbeesett lét legalsó foka. Éppen ezért a gazdaság nem kiindulópont, és a haszon, amely a gazdaság jellegzetes gondolata, nem lehet vezető eszme.

5.

A *sense of prosperityt* nem Széchenyi István hozta Magyarországra. Az ilyen gondolatokat ritkán hozza egyetlen ember. Kétségtelen azonban, hogy a gondolat az ő nevéhez fűződik, és a *sense of prosperity* első hirdetőjének őt tekintik. Széchenyi az ellen-Bessenyei, aki a *sense of beauty* eszméjével szembeszállt, aki az eszmék helyett az anyaghoz fordult, aki az élet megnemesítése helyett a gazdasági prosperitást tanította. Bessenyeinek már-már sikerült meggyőznie a királyt, hogy az adósleveleket el kell égetnie, de Széchenyi irányvonala megerősödött, és Bessenyei elbukott. A *Hitel* az ellen-*Ágis*.

Ismét és komoly súllyal: Széchenyi magatartásában és művében sok olyan mozzanat van, amely arra vall, hogy nem állt oly fenntartás nélkül a *sense of prosperity* oldalán, mint ahogy azt később tartották, különösen pedig ma tartják. Ahhoz, hogy a kérdést el lehessen dönteni, a helyzet ma különösen zavaros és homályos. Miért?

Széchenyi gondolatait az utóbbi húsz év alatt Szekfű Gyula propagálta. A propaganda szó használata tudatos. Propaganda az a jelenség, amikor nem az a hasznos, ami szép, hanem annak kell szépnek lenni, és azt szépítik meg, amit valaki hasznosnak tart. A propagandában nem a művészet az elsődleges és nem ez mutatja meg az élet értékeit, hanem a haszon, amelyhez a művészetet

valaki eszközként használja fel. A propagandában a művészet szolgává lesz, éspedig a hasznot szolgálja. A helyzet a személyes érdekeltség irányába fordul. Mert amíg az eszme mindenkié, vagyis közös és kollektív, a haszon mindig valakié, vagyis egyéni és személyes. A szépség abszolút és emberfölötti, a haszon anyagi és emberi. Amikor az abszolútot az anyagi alá rendelem, amikor az emberfölöttit az ember szolgálatába hajtom, amikor a közös és kollektív értéket arra használom fel, hogy egyéni és személyes érdeket szolgáljon, amikor a szépséget eszköznek tekintem, hogy valakinek általa hasznot juttassak, ezt hívják propagandának.

Németh László Szekfű Gyulát megtámadta. A támadás inkább kíméletlen volt, mint erős. És végül is hatástalan. Mert Németh nem vette észre, hogy Szekfűnek Széchenyi csak propaganda, hogy általa bizonyos jelen és gyakorlati célokat haszonhoz juttasson. Ezenkívül nem vette észre, hogy Szekfű az ősök útján jár. Ez utóbbit nem is vehette észre, mert Németh László is az ősök útján jár. A bírálat jellege tehát inkább személyes civódás volt, nem pedig irodalmi, vagyis nem az élet kritikája. Németh László nem látta és nem láthatta meg, hogy Szekfű a mai hitetlen ember típusa, aki hitetlenségét valamely hagyományba rejti. Hogy éppen a Széchenyi hagyományba rejti, vagyis propagandának éppen Széchenyit használja fel, az a helyzetre elég jellemző. Benne

van a burkolt színvallás: a *sense of prosperity*hez tartozik, a haszonhoz, a propagandához, az anyaghoz, a géniusz ellenfeléhez, a lóversenyhez és takarékpénztárhoz, nem pedig a szépséghez, a géniuszhoz, az értékek iránt való nyíltsághoz. Ezzel a burkolt színvallással visszanyúlt a *proton pszeudos*hoz. Ezzel azonban természetesen nem ment meg semmit. Persze, lehet-e azt mondani, hogy Szekfű Gyula hitetlen? Hiszen minden látszólagos tevékenysége e megállapítás ellen van. A hagyomány látszólagos hirdetésével nincs baj. A látszólagos keresztény és nemzeti gondolatokkal sincs baj. A konstruktivitással sincsen baj, ha már tudjuk is, hogy e nyílt konstrukció értelme a rejtett destrukció. A látszatokkal általában nem szokott baj lenni. A baj ott van, hogy például senkinek sem jut eszébe Tolsztoj szemére kereszténységellenességet vetni, vagy Rollandot antihumanizmussal vádolni. Hogyan van az, hogy Rolland nem antihumanista? És hogyan van az, hogy Szekfű hitetlen, aki ezt a hitetlenségét a hagyományba rejti? És hogyan van, hogy Szekfű az a szerző, akivel szemben az összes kényelmetlen közkérdést fel kell vetni? Hogyan van az, hogy akkor is hitetlen lenne, ha történetesen nem Széchenyit propagálná, hanem Szent Ágostont, és az összes keresztyén és nemzeti egyesület vezető elnöke lenne? Sőt hogyan van az, hogy a kényelmetlen közkérdést személyével kapcsolatban annál inkább fel kellene vetni,

minél exponáltabban konstruktív, és minél hangosabban hirdetné Széchenyit?

Íme: a mai kor milyen nehézséget, sőt akadályt támaszt abban, hogy Széchenyit nem hogy meg lehessen ítélni, hanem hogy egyáltalában meg lehessen közelíteni. Íme a hitetlenség propagandája a száz év előtti helyzetet annyira elhomályosította, hogy ma már látni sem lehet.

Jó időnek kell elmúlni, amíg itt megint biztosan és igazságosan lehet ítéletet alkotni. Éppen ezért azt, hogy a proton pszeudoszt Széchenyi István mondta ki, nem szabad megállapítani. Valamiképp és valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy az adósleveleket ne lehessen elégetni. Egyike volt azoknak, akik elsőnek léptek le az istenség útjáról. S így talán ő volt az, akinél a mai dráma kulcsát keresni kell. Lehet, hogy ő volt az ellen-*Ágis*. Maradjon függőben.

6.

Az első változás a legérzékenyebb ponton történt: az élet bírálata megszűnt. A hiányok és gyarlóságok, a hibák és bűnök, a közöny és alacsonyrendűség, a szatíra és tanítás, az ostor és korbács azelőtt fontosak voltak. Az irodalom az élet pozitív bírálata, és szükség van arra, hogy az eszmék nevében és az igazság szellemében ezt a bírálatot gyakorolják.

Most egyszerre mindenki a kiválóságról kezdett beszélni. Egyszerre minden mértéken felül jó lett. A bírálat szelleme eltűnt, és kezdődött a

szégyentelen dicséret, amely már nem látott sehol sem hiányt, se bűnt, se bajt, se rosszat. Kezdődött a propaganda, ami a kritikát helyettesítette. A nép már nem azért volt itt, hogy belőle a negatívumokat kigyomlálják, hanem hogy kritikátlanul leboruljanak előtte. Kezdődött az arcátlan nemzeti gőg és a nyelvi kevélység, amely már nem akart sem javulni, sem tanulni, sem fejlődni, sem emelkedni, s amely azt hitte, hogy így, ahogy van kész, befejezett, és a világon sohasem látott tökéletesség. Mialatt persze a nemzeti érzés fokozatosan eltűnt, és a nyelv fokozatosan romlott, és hiába gőg, az öntudat is kezdett eltűnni, és hiába kevélység, a nyelv szelleme is kezdett mind betegebbé válni.

A különféle nemzetek létének értelme nem önmagában van, hanem az egész emberiség egyetemességében. Ha valamely nemzet saját magát önmaga felé fordítja, és nem tesz egyebet, mint kritikátlan dicshimnuszt zengő íróinak műveiben, mint valami tükörben, folyton saját képét nézegeti, olyan, mint az öntelt némber, aki nem tud elviselni mást, mint bókot. Nem volt szabad másról beszélni, csak arról, hogy a nemzet nem volt, hanem lesz, hogy tele van példátlan tehetséggel, tudással és erényekkel. Kiváló itt a politikus, a katona, a művész és a paraszt. Az ilyesmi nemcsak önző és nemcsak ostoba, hanem lapos és érdektelen is. Egy nemzet önmagában semmit sem jelent, akárcsak az egyes ember. Csak a többivel egybevegyült hang; a többi

nemzettel közös szimfonikus együtthangzásában van nemcsak komolysága, hanem ebben tudja magát teljesen kifejteni, csak itt éri el önmaga igazságát és válik önmaga számára is értelmessé. Tűrhetetlen, ha egy nemzet nem tud magáról mást, mint azt, hogy a világ összes népe közt ő a legnagyobb. A legmagasabbra van hivatva, de nem tesz mást, csak a tükörbe néz. A nemzetek nagyságát és értékét a nemzeten belül fel sem szabad tételezni, és meg sem szabad említeni; ezt kívülről és másnak kell meglátni. Csak így van benne dicsőség és győzelem és igazság. A nemzet önreklámja éppen olyan ízléstelen, mint az emberi önreklám. Hogyan? Ha az író önmagát megdicséri, alacsonyrendű? Ha a bank önmagát hirdeti, buta? Ha a politikai párt önpropagandát űz, az sértő és nevetséges? És ha ugyanakkor a nemzet önmagával azt teszi, amit a hiú színésznő, a gőgtől felpuffadt író, a pénzéhes bank és a hatalmi ösztöntől hajtott politikai párt? Van ebben egy csepp igazság? Van ebben méltóság? Van ebben szépség? Van ebben tapintat? Van ebben ízlés?

Az élet komoly és pozitív bírálatát az önreklám és propaganda kezdte helyettesíteni. Ez pedig ettől kezdve megédesített minden komiszságot, elhallgatott minden lemaradást, eltitkolt minden visszaélést, letagadott minden alacsonyrendűséget, ellenben felmagasztalt kicsi erényeket, fellelkesült nem létező erényeken és képességeken, abban élte ki magát, hogy előlegezte azt,

aminek ellenkezőjét tapasztalta. Helyes: a felkorbácsolásnak ez is módja lehet. Ebben az esetben azonban nem erről volt szó. Ha felkorbácsolás lett volna, akkor nemcsak pozitív lett volna, hanem pozitív eredményt is ért volna el. A dicséret, az önreklám, a tükörbe nézés, a propaganda egészen kevés kivételtől eltekintve merőben és csakis negatív volt, és semmi egyebet nem jelentett, mint azt, hogy a pozitív kritika megszűnt. Ettől a pillanattól kezdve gyanús volt mindenki, aki csak burkoltan is fel merte tételezni, hogy a nemzet a világon élő minden nemzet közül nem a legkiválóbb, legtehetségesebb, legerősebb, legszebb, legelőkelőbb, legtisztább és főként a legnagyobb! Már nem volt szabad mást tenni, mint e nagyságra rafinált jelzőket találni, és lehetőleg minél szemtelenebb és hazugabb bókokat gyártani. A kritika már bűn lett, és aki mulasztásokról vagy vétkekről merészelt beszélni, az önmaga ítéletét idézte. Az irodalom megszűnt az élet kritikája lenni, szolga lett. És a szolga az, aki szolgál. Mindent szolgál. Bankot, politikai pártot, kekszgyárat, hiúságot, kevélységet, gőgöt, tévedést, panamát. Rendelkezésre bocsátja szépségét, hogy a hasznot szolgálja. Az irodalom propaganda lett.

7.

Ezen a helyen vétek lenne elmulasztani az alkalmat, és nem szóvá tenni azt, amit általában itt

nagyságnak neveznek. A „nagy" mint jelző tulajdonképpen arcátlan, jellegtelen, s így értelmetlen. Úgynevezett frázis. Semmi lényegeset arról, amiről azt hallom, hogy nagy, nem tudok meg. Sem emberről, se nemzetről, se műről, se gondolatról nem mond semmi közelebbit. Létünk sajátsága nem abban van, hogy kicsinyek vagy nagyok vagyunk, hanem hogy határesetek vagyunk. Egyének vagyunk. Arculatok. Alakok. Szélsőséges esetek. Állásfoglalások, formai jelenségek, tartalmi különbségek, szóval jellegzetes arcok. Ezek az arcok nem kicsinyek vagy közepesek vagy nagyok. A kicsiny vagy a nagy csak a jellegzetességre másodlagosan vonatkozó értékítélet, amely az arcok lényegét, sajátosságát és természetét nem érinti. Semmivel többet az arcról nem tudok meg, ha azt mondom, hogy nagy. Éppen ezért a nagy vagy a legnagyobb vagy a legeslegnagyobb mint jelző egyszerűen ostoba. Nem jelző ez, hanem értékítélet. A jellegzetesség, az igazság, a lét sajátos egyéni volta, s éppen ezért az, ami fontos, az nem az ítéletekben, hanem a jelzőkben van. A „legnagyobb" akármilyen hatásos frázis, jellegtelen, és ebből semmi lényegeset nem tudok meg. Nagy nemzet, nagy nép, legnagyobb nyelv – jól hangzik, de nincs mögötte semmi, csak az, hogy mit tartok róla. Az, hogy a dolog maga micsoda, hiányzik belőle.

Létünk arculat, jelleg, alak, lény. Ami bennünk a fontos, ami szép, amiért kedvesek vagy

gyűlöletesek vagyunk és lehetünk, az, hogy tulajdonképpen és eredetileg és természettől fogva és lényegesen mik és kik vagyunk, milyen helyet foglalunk el, és az általános lét melyik határán állunk. Nem kimagaslóak vagyunk, hanem lelkek, akiknek elsődleges természete a karakter. Ez az, ami létünket fenntartja és igazolja, szentesíti és elfogadtatja.

A nemzetben a lényeges nem a nagyság, hanem az arculat. Nem az, hogy kimagasló, hanem hogy lélek. S amit róla tudnom kell, és amit róla tudni akarok, nem az, hogy milyen térfogata van, milyen magas, hány centiméter vagy kilométer, hanem hogy mi benne a végső arculat és természet és karakter.

A kritikátlan propaganda, amely az élet bírálatát helyettesítette, kimerült az arctalan és jellegtelen nagyságítéletek mértéktelen halmozásában. Ugyanakkor a kollektív lélek természetéről lényeges igazságokat nem mondott többet. S ugyanakkor természetesen a lényegről és a valóságról, amely mindenkit érdekel, senki sem beszélt, s éppen ezért ez a valóság elkallódott. Tele lettünk naggyal és nagyobbal és legnagyobbal. Miközben azt, ami tényleg volt, nem láttuk többé. Mind kimagaslóak lettünk, de már nem volt fogalmunk önmagunkról.

8.

Az élet színvonala egyszerre alászállt. Minden nagyságítélet ellenére elkezdtünk egyre alacsonyabb rendű életet élni. Most nem arról van szó, hogy mivel a szépséget a prosperitás helyettesítette, az ember bírálatot mondjon az élet fölött, amely a szépséget helyettesítette, és amint azóta mondják: reális, azaz gyakorlati lett. A gyakorlati, illetve a praktikus élet fölötti bírálatot már részben elvégezték. A gyakorlat nem egyéb, mint depravált elmélet, s a praktikus élet sem egyéb, mint eszmékkel, de alacsonyrendű eszmékkel élni, s ezenfelül még ennek tudatában sem lenni. Mindez a *sense of prosperity* kibontakozásának egyik végső következménye. Amiről most szó van, hogy szükséges lenne azzal a kétoldalú árulással foglalkozni, amely egyik oldalon az eszmét, másikon a gyakorlatot árulja el. Mert nem történik itt döntés egyik oldalra sem. Amikor a praktikumot hangsúlyozzák és követelik, az eszmét árulják el, amikor az eszmét, akkor a gyakorlatot. Tegyük fel, miniszter vagy egyetemi tanár vagy tudós éppen úgy, mint színész, író vagy ügyvéd hivatását minél szélesebb körben gyakorolni kívánja. Eszmét tűz ki. Tudományt hirdet, vagy állameszmét, vagy művészetet. Ez az ember ahelyett, hogy munkájába mélyedne, vagy önmagát tökéletesítené, vagy tanulna, sajátságos eljárásba kezd. Befolyásos barátokat keres, önmagáról kedvező híreket kezd terjeszteni, összeesküvő

társaságokban vesz részt, amelyeknek célja, hogy a tagokat propagálják, szerkesztőségekbe járkál, ahol nevét kedvező színben tüntetik fel, vacsorákon és ebédeken vesz részt, verekszik azért, hogy az államtitkár mellé ültessék, s így lassan-lassan eléri, hogy neve a köztudatba kerül. Eszméről itt nincs szó. Tanulásról sincs, elmélyedésről sincs, tökéletesedésről sincs. Egyáltalában semmiről sincs szó, csak arról, hogy valaki minden erejét megfeszíti, és nevét forgalomba hozza. Kivétel nincs. Ez a módja annak, hogy valaki képviselő legyen, hogy egyetemi tanár, hogy tudós, hogy színész, hogy író. Ebben az életrendben az eszme természetesen csak terhére van – kellemetlen, ha valami folyton figyelmezteti, hogy tanulnia kellene, és komolyabb viselkedést kellene tanúsítania. Az eszméről meg is feledkezik. Ami azt jelenti, hogy elárulja. De abban a pillanatban, amikor megkérdezik, mit akar, nem mondhatja meg az igazat. Vagy megmondhatja, hogy egész nap a szerkesztőségekben lót-fut, a miniszternél előszobázik, ötvenszer telefonál a befolyásos barátnak, hogy mi lesz már azzal a nagydíjjal, megkapja-e, hiszen nála érdemesebb senki sincs. Ezt nem mondhatja meg, tehát amit megmond: a közjó szolgálata, vagy az emberiség java, vagy a szociális jólét. Ezzel viszont elárulja önmagát, illetve egész életét, illetve az eszmét. A következő pillanatban ismét visszazökken, gyakorlativá válik, mert elvégre reálisnak kell lenni a mai világban,

és tovább folytatja az árulást. Az ilyen lény számára az eszme igazolás, semmi egyéb, hamis alibi. Éppen ezért ezzel az emberrel szemben fel kell merülnie a kellemetlen és kényelmetlen közkérdésnek: miért hirdeti, hogy Faludi a XVIII. század legnagyobb írója, ha közben sárgaregényt olvas? Miért mond ki kollektív érdekből olyan eszmét, mint a szociális jólét és az emberiség java és a nemzet újjászületése, amikor nem akar mást, csak rangot, pénzt és hatalmat? Van-e jogosultsága, értelme és tisztessége annak, hogy az ember kollektív érdekből olyan gondolatokat mondjon ki és olyan tételeket hirdessen, amelyek kétségtelenül nem igazak?

Az élet színvonalának leszállása éppen ez: sehol sem lenni. Humanitárius, szocialista és nemzeti elveket hirdetni, de közben elsikkasztott kincstári vagyontárgyak orgazdaságával foglalkozni. Szigorúan konstruktív elveket valló igazgatónak lenni, de közben az ellenséggel paktálni. S ez nem is történhetett másképpen. Abban a pillanatban, amikor az élet komoly pozitív bírálata megszűnt, a gengszterek előretörhettek. Minél szégyentelenebb volt, annál gyorsabban emelkedett vagyonban, tekintélyben, hírben és befolyásban. Ezt nevezték praxisnak és az élet realitásának. Az ilyen embert hívták okosnak. A géniusz pedig az ellenzékben dühében az öklét rázta. Az ökölrázás természetesen merő negatívum volt, mert ha valamit ki merészelt mondani,

azonnal bezárták. Nem is lehetett másként. Jól tették. A merő negatív bírálatért, ami romboló, gyatra, ostoba és veszedelmes, mindenkit be kell zárni. Ezzel azonban a helyzetet még nem mentették meg. Mert még mindig felmerül a kényelmetlen közkérdés: miért zárják be azt, aki szavakkal destruál, és miért nem zárják be mellé azt, aki tettével és minden tettével és egész életével és életének minden vonatkozásával destruál, méghozzá titokban – de olyan titokban, hogy arról mindenki tud? Ágis a börtönben ült, mialatt az árulók a nemzet újjászületéséről szónokoltak.

9.

Az élet kritikája megszűnt, és ezzel egy időben megszűnt az eszmék termelése is. A mérték elveszett. Senki sem tudta, mihez tartsa magát. Az új helyzetben csak azok találták fel magukat, akik könnyű lelkiismerettel a legtöbbet ígérőnek jó áron eladták azt, ami lehetőleg a másé. Amikor az eszmék termelésébe pangás állt be, természetesen elkezdődött a múlt eszméinek egészségtelen felújítása és a külföldi eszmék éppen olyan egészségtelen beözönlése. Ha egy népnél, szól Manzzini, a vallásos, tudományos és művészi igazságok hiányzanak, onnan veszik őket, ahol azok megvannak. A múlt egyszerre beteges dicsfényben kezdett úszni, és természetellenes módon megszépült. Egyszerre mindenki azt kezdte hinni, hogy az elmúlt élet sokkal tökéletesebb volt, mint a

jelen. És az idegenből importált eszmék betörése nyomán mindenki azt kezdte hinni, hogy az idegen országokban az élet sokkal tökéletesebb, mint itt. A história és a külföld beteges túlértékelése megkezdődött. Az ember önkéntelenül elutasította még a cirokseprűt és a hajkenőcsöt is, ha az nem volt külföldi, mert bizalmatlan volt minden iránt, ami belülről származott. Abból a feltevésből indult ki, hogy még a levélpapírhoz is tapad valami abból az árulásból, ami meghonosodni látszott.

Byron esete iskolapélda. Mindenki tudja, hogy Lord Byron a Napóleont közvetlenül követő korszakban élt. Művészetének a jelen gondolatmenet szempontjából két jellegzetes mozzanata volt: az egyik az angol nemesi és polgári köz- és magánélet kíméletlen pozitív kritikája, a másik a Napóleon által felszabadított új, hősi életérzés realizálása.

Byron hatása körülbelül a negyvenes évekig egész Európában igen erős volt. Az utolsó hullám, amely az orosz Lermontovig jutott, éppen akkor simult el, amikor itt Byron mint a kor hőse megjelent. Kritikája is, hősi életeszménye is a negyvenes években, tehát későn kezdett el hatni, s ez a hatás megszakítás nélkül az új század elejéig tartott, úgyhogy semmi túlzás sincs benne, ha itt az ember kétségtelen Byron-hagyományról beszél.

A hazai viszonyok közé az angol köz- és magánélet kritikáját egyszerűen behelyettesítették. Az autochton kritika megszűnt, tehát onnan

vették, ahol volt. Byron hazai költő lett. Utánozták, tisztelték, csodálták, hivatkoztak rá. De nemcsak a kritika hatott. Ennél fontosabban, döntőbben és mélyebben a hősi életeszmény: az igazságérzettől felháborodott költő, a szenvedélyes és megdühödött géniusz, aki önkéntes száműzetésbe megy, mert az igazat otthon nem lehet megmondani. Az igazat nem lehet megmondani! Ez a kor hőse, akinek az igazat nem szabad megmondani! Az idő már elmúlt, amikor az írás az élet bírálata volt. Elmúlt az idő, amikor még szabad volt ostorozni, szatírát írni, tanítani, kiállni, nyíltan, becsületesen beszélni. Már nem volt szabad mást, mint nyíltan az emberiség javáról és a nemzet újjászületéséről pimasz frázisokat gyártani és titokban zsivány módjára harácsolni. S a szörnyű az volt, hogy az egész még csak akkor kezdődött, de már látszott, hogy világuralmi elterjedésében semmi sem fogja megakadályozni. Ez volt a haladás útja. A progresszív farizeizmus. Ezt idézte a *sense of prosperity?* – a gyakorlat? – a takarékpénztár? – a lóverseny? – a jelszó, hogy elég volt az eszmékből? – hogy legyünk reálisak?

Akiben a lélek egyetlen kis szikrája égett, Byront szívébe zárta. Byron lett a költők láthatatlan vezetője. Byron a géniusz. A költő, aki az igazat meg meri mondani. Irigylésre és csodálatra méltó lény, aki elemi szenvedélyében az egész ország haragját magára zúdította, mert az igazat meg kellett mondania. Szabad ember! Megmondja, amit

lát, és amit mindenki lát és tud, de senki se meri megmondani. Elviseli a gúnyt, az üldözést, de egy pillanatra sem tántorodik meg. Byron a kor hőse!

10.

A negyvenes évek elején azonban Byron hatása Európában már megszűnt. A kornak új hősei támadtak, nem olyan hangosak és nem olyan színpadiasak, de nem kevésbé igazak. Ezek a hősök: Baudelaire, Kierkegaard, Schopenhauer, hogy az ember meg se említse Gogolt, Jacobsent, Leopardit és a többit. Ha az irodalom szabad, kettős tevékenységet fejt ki: az életet bírálja és hősi életeszményt ad. A két tevékenység azonban nem párhuzamos. A kettő egy. Ágis bírálat is, hős is, Byron bírálat is, hős is. Az új bírálat és az új hős: az az ember, akit kritikáján tetten érnek, akit üldöznek, elhallgatnak, kinevetnek, megfojtanak, aki magányban él, szegénységben, megzavarodott elmével, és a szegényházban pusztul el. De aki az igazságot kimondja. A helyzethez mérten ez az új hérosz már egészen másfajta igazságokat mond ki. Az élet értelme befelé süllyedt, az igazságok mind bensőbbekké lettek. Byron ezekhez képest fiatalos és felületes. Baudelaire-ék és Kierkegaard-ék már a vallást érintették. Itt az élet olyan alapvető és radikális kritikája húzódott meg, amely máris sejtette, hogy az új hősi életforma teljesen és egészében kezd vallásos életformává válni.

A negyvenes években kezdődő új fordulat elemi erejével ide már nem jutott el. Az utolsó hős Byron volt, és ez a korszak itt a világháború utánig tartott. Baudelaire, Schopenhauer, Kierkegaard hangja itt-ott feltűnt, nagyobbára outsidereknél, vagy ha nem, tökéletesen félreértve és meghamisítva. Jellegzetes példa: Baudelaire neve először az új század elején tűnt fel, s akkor a szíve fenekéig romlott, sőt romlottságában kéjelgő patológ jelenség volt. Mindenki csodálkozott volna azon, aki azt merte volna mondani, hogy Baudelaire az, akinek a franciák tartják: „az utolsó egyházatya".

A negyvenes évek után az Európával fenntartott mély és lényeges kapcsolat is megszűnt. Byron szelleme még ötven-hatvan évig élt, aztán a kölcsönhatás megállt. Külföldről is nagyobbára csak az újabb inflációs művek kerültek át: Zola, Maupassant, Wilde, s csak ezeknek volt hatásuk. Ez volt a helyzet a századforduló idején.

11.

Ha egy népnél vallásos, tudományos és művészeti igazságok nincsenek, onnan veszik őket, ahol vannak. Ha egy népnél az élet kritikája hiányzik, onnan veszik, ahol megvan. Ha egy népnél a hősies életeszmény hiányzik, onnan veszik, ahol megvan. Amely nép az istenek útjáról letér, isteneit onnan veszi, ahol azok megvannak.

Ez az egy, amiben nem lehet csalni. Az igazságot és a kritikát és az eszményt és az isteneket el lehet űzni a szónoki emelvényről és a piacról és a közéletből és az irodalomból, de nem lehet elűzni az emberi szívből.

Ágis az elszegényedett, lemaradt, sötétben sínylődő népet az istenek útjára akarta vezetni. Bessenyei elhozta az igazságot, a kritikát, a hősi eszményt. Az ősök útja és az istenek útja mintha közeledett volna egymás felé. A kritikát és az eszményt ő is kívülről hozta. De a franciák mellett ott voltak a latinok és a németek, és ott volt a múlt. Az elemekből elkezdték felépíteni az istenek útját. Megvalósult az önálló és szabad kritika, és megjelent az új és saját életeszmény.

A két út azonban ismét elvált. Az istenek útját a tizenkilencedik század közepén már nem magyar költő jelentette, hanem Byron, még a legnemzetibb költők számára is. A *sense of prosperity* az 1820-as évek nemzedékét eltérítette. A következő nemzedéknek választania kellett volna, és választott is a kettő között: merre menjen, folytassa Bessenyeit, vagy folytassa Széchenyit. Az utóbbit választotta. A *sense of prosperity* megerősödött. Most már nem esetleges eltérés volt. Már két nemzedék járt ezen az úton. És a harmadik számára már tényleg az ősök útja lett. A harmadik nemzedék, Deák és a kiegyezés ismét a megegyezést választotta, nem a kritikát, a prosperitást, nem az eszmét, az ősök útját, nem az istenek útját.

A negyedik nemzedék pedig szembefordult az istenek útjával. Úgy látszott, hogy eszményt tűz ki. Úgy látszott, hogy a gyakorlat és a prosperitás és a reálpolitika eszménnyé válik. Eszmény lesz a kiegyezés. Kritikát gyakorolt, de ez a kritika az volt, hogy elkezdték az istenek útját kinevetni és elavultnak tartani és lenézni. Ebből a korból származik az idealista mint gúnynév. Ezt a fordulatot jelentette Mikszáth. Az *Új Zrínyiász*ban megtörtént a fordulat: az isteneket (Zrínyit) vállon veregetik, és azt mondják nekik, ti már nem vagytok idevalók a mi reális korunkba. Milyen észrevétlenül jelenik meg itt a Nagyinkvizítor! Milyen simán és milyen szolgabírói mosollyal küldik el szépen a Megváltót: eredj uramöcsém, mert ha nem, meglásd, újra megfeszítünk!

A mítoszról kiderül, hogy babona *(Szent Péter esernyője).* A hérosz nem egyéb, mint elavult hóbortos különc *(Beszterce ostroma).* Mi ezeken már régen túl vagyunk. A képviselőválasztás a fontos, a többi diákoknak való, hazafias iskolai ünnepekre. Mi már komoly és érett emberek vagyunk, nem idealisták. Mi – amikor a szónok Istenről és hazáról beszél – összenézünk és hunyorgatunk. Mikszáth hunyorgatott először nyíltan az ősök útján, és az istenek elpirultak.

A választás megtörtént. Az isteneket kompromittálták. Az előbbi nemzedékek egy kicsit mindig féltek. Még Deákéknak is egész életükben rossz lelkiismeretük volt. Most már jöhettek

Gyurkovicsék és a pesti kávéház! A kritikától nem kell többé félni. A hősi életeszmény egzaltált költők rémképe! A protekció a fontos: a pártvacsora, a szerkesztőség, a prosperitás. Így szentesítették az ősök útját.

12.

Abban a pillanatban, amikor a lényeges eszmék már nem születtek többé, a lényegtelen eszmék hallatlan termelése indul meg. Mihelyt az egzisztenciális eszmék megjelenésében stagnálás következik be, a hamis eszmékben fokozott produktivitás jelentkezik. Mert amit a lét minőségben vesztett, mennyiségben próbálja pótolni. Az írás mennyiségben hozza helyre azt, amiről intenzitásban lemondott. Elkezdődött a külföld és a múlt inflációja, a színházi konjunktúra, a sajtó, a szónoklatok, a propagandacikkek ideje. Az ősök útja és az istenek útja minden ponton elvált.

De elvált a valóságos történet és a látszattörténet is. A manifeszt, kézzelfogható történet a nyilvánosság és az iskolai diákünnepélyek számára készített, vezércikkgondolatokkal jól megtűzdelt, és mikszáthi jóindulatú mosolygósan inkvizítori vállveregetéssel kezelt múlt volt, tele azzal a felemelő tudattal, hogy a nemzet nagy, sőt a legnagyobb, és még annál is sokkalta nagyobb. Ezzel szemben a látens, az elhallgatott, az ellenzékbe szorult géniusz lázongó tudatában elkeserítő, lappangó történet tele volt bűnökkel, hitványsággal,

már nem lehetett többé egészen elkenni. Csak úgy vaktában: Tolsztoj, Rolland, France, Hamsun, Ibsen, Strindberg, Nietzsche, Spengler, George, Klages, Ortega, Keyserling, Evola, Gide, Merezskovszkij olyan géniuszt jelentettek, aki elől már nem lehetett elbújni. Az 1920-as nemzedék azt, hogy az ősök útja és az istenek útja között választani kell, felismerte. Akadt nem is kevés, aki választott. Tudta, hogy amit aratni fog, az magány, szegénység, üldözés. Ezt akkor már mindenkinek tudnia kellett, aki nem volt idióta. Az igazat nem volt szabad megmondani. Így hát meg kellett tartani és várni. Jobb a géniusszal várni, mint ellene győzni.

Közben harmincévesek lettek. Mi az? Nem történik semmi? Nem. Nem történt semmi, csak a prosperitás virágzott tovább, és jelentek meg a nyolckötetes regények, és tovább elemezték a cselédágynemű szagát, és szónokoltak az újjászületésről, és vezércikket írtak még a legnagyobb nagyságnál is sokkalta nagyobb nagyságról, és a lázadó, aki még mindig Byronnak hitte magát, egyes szám első személyben szünet nélkül bömbölt.

Semmi sem történt. Képességeik voltak, tudásuk volt, lelkiismeretük volt. Türelmetlenek lettek. Elveszett az egész? Terméketlenül meg kell halni egyetlen szó kiejtése nélkül? Feladták a karriert, a haladást, a vagyont, a tekintélyt, a befolyást, de mindenekelőtt a hitet, hogy lehet segíteni? Mit tegyünk? – Akkor az egyik elkezdett egy

árulással, hűtlenséggel, gonoszsággal. A kettő nem találkozhatott. A nemzetnek két története volt: az egyiket az iskolában tanították, de aki észbe kapott, az sietett elfelejteni.

Ez volt az irodalomtörténet is, amelynek hangulata hasonlított a képviselő-választásra és a vezércikkre, és amelyből tíz év alatt többet írtak, mint azelőtt kétszáz év alatt. A másik történet az volt, hogy az előbbit visszájára fordították. A tanított történet csupa méz és cukor és választási propaganda, az elhallgatott pedig csupa méreg, irigység és bosszú. Az igazság pedig eltűnt. Csak szenvedélyek és érdekek dulakodtak. Az egyik történet éppen olyan igaztalan, mint a másik. Az igaz bennük csak a megrendítő hatalmi ösztön, amelynek arcátlan kifejezése volt.

Aztán jöttek a virtuóz hazugok, akik nyolc kötetet hazudtak a nemzet hőseiről és költőiről és festőiről. Ez a cukrozott múltinfláció gyümölcse. S megjelentek a másik oldal virtuóz hazugjai is, akik a pszichoanalízis mintájára a cselédek ágyneműjének szagát elemezték lebilincselő természetességgel. Ez a külföld inflációgyümölcse. És jöttek a lázadók, akik egyes szám első személyben telebömbölték a világot azzal, hogy minden kicsiny, ami nagy, és minden nagy, ami kicsiny, de természetesen minden nagy között ők a legnagyobbak.

A nemzet helyzete pedig: egész sereg elemi külföldi megnyilatkozás után és alapján a dolgokat

kicsit hazudni. Nem sokat. Annyit, mint amennyi egyetlen kis daraszem. Egy kis állásért. Egy kis jövedelemért. Egy kis előmenetelért. No lám! Nem is volt olyan nehéz, és milyen szép eredménye lett! Akkor még egy kicsit hazudott, de már akkorát, mint egy babszem. Még egyet, mint egy szilvaszem. Nemsokára görögdinnye lett belőle. Elérte, amit akart, bejutott, kinevezték, előléptették, pénzt adtak. Egy kis árulásért. Igazán nem volt nagy dolog.

De most jött a katasztrófa. Amikor e nemzedékből azok, akik elárulták az igazságot, elérték, amit akartak, jómódba jutottak, igazgatók lettek, elnökök, és a méltóságos cím közvetlen közelébe jutottak, akkor azt hitték, hogy elővehetik az egyelőre elrejtett géniuszt és elkezdhetik mondani az igazat. Ebben tisztességesek voltak: nem mondtak le róla egészen. Meg akarták mondani. Ugyan nem az egészet és egyszerre. Pozíciójuknak tartoztak vele, hogy ezt ne tegyék. Csak úgy részletekben. A géniusz azonban nem jött. Eltűnt. Csodálatos! Ennyire megijedt egy kis hazugságtól! Ennyire megundorodott egy kis árulástól! És a tehetség is mintha már nem lett volna az, ami volt. Elveszett az is. Elveszett az igazság, elveszett az eszme, a kritika tüze, bátorsága, ereje. Véglegesen és visszavonhatatlanul és örökre elveszett.

III.

POLITIKA HELYETT MISZTIKA

1.

Az ezerkilencszázharmincas évek körül Európa

szellemi helyzetében olyan mélyreható változás történt, amelynek jelentőségét egyelőre még nagyjában sem lehet felmérni. Többen, egy időben, csaknem azonos úton, rejtélyes egyöntetűséggel – ami a géniusz jelenlétét feltételezi – megértették, hogy az emberiség nagy kérdéseit nem a szociális gondolat, hanem a vallás oldja meg.

A fölfedezés olyan hallatlan, minden egyebet meghaladóan fontos, jelentékeny és alapvető, élével annyira belevág mindabba, amit eddig érvényesnek tartottak, az eddigi véleményeket annyira feje tetejére állítja, a régi hitet annyira szétszórja, összetöri, szétzúzza és elsöpri, hogy az ember tanácstalanul áll, és nem tud felocsúdni. Nehogy egy pillanatig is kétség legyen: nem arról van szó, hogy a vallás az emberiség nagy kérdéseit csak úgy, általában, mint végső ítélő oldja meg. A fölfedezésben az a megrendítő, hogy a vallás egészen közvetlen, egészen konkrét, egészen gyakorlati és egészen közönséges hétköznapi kérdésekbe tört be. Nem ideálisan, elméletileg, akadémikusan, a könyvekben, a szószéken és a templomban, hanem egzisztenciálisan, ténylegesen, a konyhában, a piacon, a kávéházban, az utcán, a boltban is. Nem a

legmagasabb eszményi valóságban, hanem alku nélkül az egész valóságban. Éspedig amilyen hirtelen, éppen olyan véglegesen és visszavonhatatlanul. A vallásos tudat, a vallásos felelősség, a vallásos lelkiismeret követelő betörése, vagyis a szociálisból a vallásba történt fordulat abban a pillanatban, amikor megjelent, oly mértékben vált kötelezővé, hogy ettől a perctől kezdve mindazokat, akik erről nem vettek tudomást, egyszerűen játékon kívülieknek lehet tekinteni: szavuk és tevékenységük már meghaladott, nem vonatkozik a tényleges valóságra, lemaradtak; idejüket múlt és irreális lények. Amíg az ember, éspedig minden ember a radikális vallásos fordulatot önmagában nem hajtotta végre, addig minden úgynevezett reform, legyen az szociális, kulturális, szellemi, ízlésbeli, erkölcsi, vagy más, meddő. Addig csak merő külsőségeket lehet megváltoztatni. Lehet választani a királyság, a demokrácia, a szocializmus, a diktatúra között. A választás lényegében semmit sem fog jelenteni. Nem is jelenthet. Külső újítások az emberiség nagy kérdéseit nem oldják meg. Ez mind csak politika. Azt a hitet, amely a külső változtatásoktól eredményt vár, hívják politikának. Az emberiség nagy kérdéseit csak az az ember tudja és fogja megoldani, aki felismerte, hogy a megoldást nem a reformokon kell kezdeni, hanem az emberen; nem a politikán, hanem a valláson; nem kívül és szociálisan, hanem belül az emberben; nem tömegesen, hanem mindenkinek külön.

Éppen ezért annak a tevékenységnek, amely a változást szolgálja és az emberiség nagy kérdéseit meg akarja oldani, át kell alakulnia. Mindennemű külső tevékenység oktalan és fölösleges és céltalan. A külső tevékenység sikerében való hit a politika. A politika a királyságtól a demokráciához, a demokráciától a szocializmushoz, a szocializmustól a diktatúrához vezet. A politikai, vagyis a külső tevékenység végső eredménye a felfokozott külső aktivitás: az erőszak. Ettől a perctől kezdve a belső változáson kell dolgozni. Az aktivitásnak befelé kell fordulnia. *Mystique au lieu de politique,* mondja Péguy: politika helyett misztika.

2.

A megelőző helyzetet, ha ezúttal csak vázlatosan is, a válságra vonatkozó ismereteink összefoglalásával lehetne kezdeni. A válságon kell kezdeni. Mert előbb nem érdemes, és nincs is értelme. A világválság a múlt század közepén már az egész vonalon érezhető volt. A hetvenes években megindultak a szociális mozgalmak, a nyolcvanas évek végén a gazdaság is felfigyelt, az új században már morális, társadalmi, világnézeti, szellemi válság együttesen fenyegetett; az első világháború kitört, és utána elkezdtek beszélni a Nyugat alkonyáról. Persze nem itt. Itt a válságot csak tizenöt évvel később engedélyezték, s a *sense of prosperity* értelmében csak múló pénzforgalmi zavarnak volt szabad tartani.

A válság a nemzetet meglepetésszerűen érte. Nem volt géniusza, aki figyelmeztette volna. Később, amikor már mindenki tudta, hogy itt, van, letagadták. Megkíséreltek visszavonulni a szecesszióba. A második világháborút megelőzően a legdivatosabb ember Ferenc József volt, az életideál a császári Bécs, az emberi eszmény az osztrák katonatiszt és partnere, a grinzingi varrólány. Ágis visszatért a bécsi udvarba, ahonnan elindult.

Európában a válság megoldására számottevő kísérletet tettek. Ha tudatosan nem is látták, hogy az emberiség igazán nagy kérdéseiről van szó, mert ezt csak a század legvégén Nietzsche mondta ki, a helyzet fenyegető voltát nagyon is érezték. Az első kérdés a gazdaság volt. Akkor még azt hitték, hogy ez az emberi lét feltétele. A hitel és pénzforgalom zavarait, a termelési hibákat, a vámokat, szerződéseket, konjunktúrát, árucserét, munkakérdést azonban a gazdaság saját hatáskörén belül nem tudta rendezni. Elvégre ezeknek a kérdéseknek minden lényeges része az egyes államoktól függött. Így terelődött át az egész probléma a világhatalom terére. Megkísérelték, hogy itt valamilyen egyensúlyt teremtsenek. A kísérlet azonban komoly stádiumba se léphetett, mert az egyes államok között olyan mélyreható társadalomszervezeti és osztálybeli eltolódások voltak, hogy azokat közös nevezőre hozni lehetetlen volt.

Így lépett fel a szocializmus. A szocialista törekvések – világtörténeti értelmezésben – azt célozták, hogy az államokon belül, de nemzetközi és emberi szempontból egyensúlyt teremtsenek. Ez az egyensúly az összes államokban egységes társadalmi rendet óhajtott teremteni. Ha ezt sikerült volna megvalósítani, akkor az államok egymás között is egyensúlyba tudtak volna kerülni. Ha azután a föld államai hatalmi kérdésekben egyensúlyba kerültek – ezt az állapotot akkor világbékének hívták –, akkor a gazdasági kérdések rendezésére is remény nyílhatott. A baj csak az volt, hogy az államokon belül nem sikerült a társadalmi egyensúlyt megteremteni. A szocializmus, amely az emberiséget a hatalmi tényezők és a gazdasági haszonéhség háborújától (1914) meg akarta menteni, tehetetlennek bizonyult. Miért? Mert időközben kiderült, ha a válság gazdasági részét meg akarják oldani, nem a gazdaságon, de nem is az államok hatalmi ösztönén, és nem is az egyes népek társadalmi összetételének kiegyenlítésén kell kezdeni, hanem még sokkalta mélyebben és előbb. A szociális gondolat változatlanul kitartott amellett, hogy a válság megoldása szociológiai kérdés. A társadalom megújításán kell kezdeni. S akkor egyszerre hirtelen és váratlanul az emberek egy része, az emberek javának legjava része észrevette, hogy a szociális gondolat is kevés. Nem a társadalom, hanem az egyes ember megújításán kell kezdeni. És nem

valamilyen tudományos, műveltségi, kulturális, erkölcsi, szellemi megújítás az, ami segít. Az embert metafizikai alapjában kell megújítani. Ez volt a fordulat a szociálisból a vallásosba. Csak ha az ember metafizikai alapjában megváltozott, csak akkor lehet beszélni egyébről. Addig nem. Morális, gazdasági, társadalmi javakra és békére csak azoknak lehet igényük és joguk, akik a vallásos fordulatot végre tudták hajtani. Csak akkor lehet beszélni szociális megújulásról, és akkor lehet szó arról, hogy a belül kiegyenlítődött államok egymás között hatalmi törekvéseikben is kiegyenlítődnek, és a világbéke elkövetkezhet; és csak akkor beszélhetnek arról, hogy a munka, a kereskedelem, a pénz- és áruforgalom, a zavartalan gazdasági rend helyreáll. A gazdasági és a hatalmi és a társadalmi megújulásban való hit mind külső tényezőkön nyugszik. Azt a törekvést nevezik politikának, amely az ember külső eszközökkel történő megváltoztatásában hisz. A gazdaság, a hatalom, a szocializmus mind a politika változata. Ez a külső út. Ez az ősök útja. A világot csak a belsőleg megújult emberrel lehet megváltoztatni. A politika csak a látszatokon változtat, az emberbe nem hat, és a lényeget nem érinti. Csak a vallásossá vált ember valósíthatja meg a szociális rendet, a világbékét, és csak így lehet az éhséget és a szükséget egyszer s mindenkorra kiküszöbölni. A metafizikán kell kezdeni. Az első lépést mindenkinek magá-

nak kell megtenni, és belül kell megtenni, és Isten felé kell megtenni. Ez a belső út. Ez az istenek útja.

3.

A mai helyzetet, ha csak vázlatosan is, a következőkben lehetne összefoglalni: a manifeszt korkép egyszerűen lefegyverző. A hangversenytermek tele vannak. Már mindenki könyv nélkül tudja Haydn, Mozart, Beethoven, Bach, Csajkovszkij, Brahms, Schubert, Schumann, César Frank, Wagner és Sztravinszkij összes művét, s így ötödrendű reneszánsz és barokk szerzőket kell előszedni, hogy valami új hallgatnivaló legyen. A közóhajnak engedve minden héten filozófiai, metafizikai, esztétikai, matematikai, fizikai, asztronómiai előadásokat kell tartani zsúfolt padok előtt. A tudás éhsége oly nagy, hogy az emberek százával iratkoznak be a gomblyukvarró, a gyöngyfűző, a szónokképző, a könyvkötő, a papírdoboz-készítő és a csecsemőszoptató kurzusokra. Közben havonként legalább öt enciklopédia jelenik meg a színházról, a zenéről, a jogtudományról, a botanikáról, az aeronautikáról és a haditudományokról. Igaz, hogy a műveltség az a teher, amiből az ember minél többet vesz fel, annál könnyebben jár. De az embernek néha mégis az a benyomása támad, hogy ez a kimerülés jelensége. A múzeumokban szakavatott vezetők a közönséget százas tömegekben

oktatják Bellini szépségeire. De ugyanannyian zarándokolnak el a város végére, s három óra hosszat tartó igen szakszerű vezetés mellett megtekintik azt a kőfalat, amelyet minden valószínűség szerint még a rómaiak építettek. Lehetetlen! Nem kimerülés ez! Nem kompendium műveltség, nem a befelé való kapcsolatát tökéletesen elvesztett ember kétségbeesett és patológ extraverziója. A külső eszközök minden erejüket megfeszítik, hogy az embert meg tudják változtatni. És az emberek minden erejüket megfeszítik, hogy a külső eszközökkel magukat megváltoztattassák. Nem a műveltség vágya hozta őket százával a kurzusokra és a tantermekbe és a hangversenyekre és tanulmányi kirándulásokra, hanem a politikában való hit. Ezek az emberek mind azt hiszik, hogy a külső eszközök meg tudják őket változtatni. Ezért a sok enciklopédia, tanulmányút, kiállítás, kommentár. Sejtelmük sincs arról, hogy a múltnak: irodalomnak, művészetnek, zenének, filozófiának egyszer s mindenkorra és tökéletesen vége. Gondolat és művészet és szellem mindig csak tökéletesen átértékelve, átöltöztetve, újra átélve maradhat fenn, pontosabban csak így van arra lehetősége, hogy újra megszülessen. Ilyen módon – mint merő tantárgy – az egész múlt kolosszális lomtár, legfeljebb sznobok dekorációja. Csak archeológiai érdekessége van. Már semmi egyéb, csak kultúra. A hagyománynak csak akkor van értelme, ha azt

a jelenben újrateremtik; de a jelenben a hagyományt újrateremteni csak belülről lehet.

A közművelődési infláció nem egyéb, mint a kritikátlanná vált embertömegben tapasztalható merő statisztikai kultúra, s az egész manifeszt jelenség látens értelme: a nagy többség, amely vakon hisz a külső eszközök megváltoztató erejében, az elhasznált kultúrába kapaszkodik. A dolog egyebet nem jelent, és ennél többet erről fölösleges mondani.

4.

A külső eszközökben való hit egyébként nemcsak abban nyilatkozik meg, hogy az emberiség nagy kérdéseinek megoldását a közműveltség emelésétől, vagy a technika haladásától, vagy a gazdasági kérdések rendezésétől, vagy szélső esetben valamely politikai párt hatalomra jutásától várják. A kritikátlanság megnyilatkozása ott a legfájdalmasabb, ahol az emberben a külső és belső eszközök között való választás elhatározása történik.

Ez a hely a pszichológia. S a helyzet a pszichológiai műveltségen áll vagy bukik. Ez a kényelmetlen közkérdés csaknem mindennap felmerül: miként lehetséges, hogy közéletben, gazdaságban, egyházi életben, irodalomban, művészetben kizárólag a szégyentelen és stréber emberek lépnek előtérbe? Az olyan emberek, akiknek rendes helye rendes viszonyok között a

trópusi kényszermunkatáborban lenne. Hogyan lehetséges, hogy – mint a lázadó mondaná – a társadalmat a cudar zsiványtípus terrorizálja, és nem lehet lerázni? Miért nem lehet? Mert amikor megérintik, azonnal mindig úgynevezett nagy eszme pattan belőle ki. A nemzet újjászületése vagy az emberiség haladása. Az eszmét pedig komolyan kell venni. Az embert, ha nagy célok érdekében dolgozik, nem szabad bántani.

Persze mindenki tudja, hogy az az ember, aki a manifeszt látszat szerint fő elnökigazgató, a látens valóság szerint brutális, erőszakos és alattomos gályarab-típus. Mégse tehet ellene semmit. Miért nem tehet? Mert az emberből hiányzik a pszichológiai kultúra, amely az ilyen jelenségek elleni módszeres és tudatos védekezés eszközeinek birtokában van.

Az emberismeret alapja ideológia. Éspedig muzeális ideológia. Az irodalomtörténetek táplálják. Sejtelme sincs arról, hogy az emberismeret alapjának egzisztenciálisnak kell lennie. Nem a külső látszatból kell kiindulni, hanem a belső valóságból; nem az eszméből, hanem az egzisztenciából. Nem a manifeszt, hanem a látens emberből. De ahhoz, hogy valaki a látens, vagyis a valósá-

gos, vagyis az egzisztenciális embert lássa, pszichológiai kultúrára van szüksége. Pszichológiai kultúrára van szükség, hogyha valaki – történetesen egy fegyenc – a nemzet újjászületésére hivatkozik, hidegvérrel azt kérdezze: mennyibe

került a nemzetnek ez az újjászületés? A kérdés közkérdés, és elég kényelmetlen.

Olyan népnél, amelynél pszichológiai kultúra nincs, hiányzik az emberi léthez elengedhetetlenül szükséges emberismeret. Az emberismeret tulajdonképpen semmi egyéb, mint annak a jele, hogy azzal az emberrel, akivel együtt élek, törődök, és komolyan veszem. Igyekszem megérteni. Ebből a megértési kísérletből kollektív emberismereti kategóriák keletkeznek, amelyek a szociális életet tudattalanul szabályozzák. Ahol ilyen kategóriák nincsenek, ott az emberek egymás felől tudatlanságban vannak. Ott az emberismeret hiányzik. S ez kivétel nélkül mindig annak a jele, hogy ott az emberek egymással nem törődnek, sőt egymásnak terhére vannak. Nincs meg az az ismeretet megelőző szeretetmozzanat, amelyen valamely tudás, látás felébredhet és kialakulhat. Ilyen helyeken az emberek egymást nem értik, és nem is érthetik. Nem ismerik, és nem ismerhetik. Pszichológiailag kulturálatlan népeknél az emberek – éppen mert egymást nem értik és nem ismerik – egymással szemben bizalmatlanok. Kulturálatlan népeknél az egymás ismeretének hiánya végül is azt eredményezi, hogy egymás között folyton marakodnak, civódnak, vitatkoznak, gyűlölködnek és lesből egymásra vicsorognak. Mivel nem ismerik egymást, bizalmatlanok, és mivel bizalmatlanok, hogy tudatlanságukat leplezzék és ellensúlyozzák,

egymást hátulról ledöfik. Emberismeret nincs, de annál több a pletyka; egymással szemben manifeszt módon cukrosak, de egymás háta mögött csak komiszságot tudnak mondani a másikról.

A külső eszközökben való hit eddig nem tapasztalt művelődésinflációt idézett. Ugyanakkor a belső eszközök elhanyagolása következtében teljes pszichológiai műveletlenség következett el. Ez az ok, amiért csak az ideológiákat látják. Csak erre vannak beállítva. Csak ezt tartják fontosnak. Azt hiszik, hogy az emberek mozgó világszemléletek. Ez az ok, amiért a társadalomban az összes jelentékeny hely megszerzése merő külső kérdés. A kritika összes elve és értéke külsőség.

5.

Ezen az alapon tovább lehetne menni, és a két út közötti eltérés végzetes következményeit az emberi lét egész vonalán fel lehetne számolni. Szó lehet például arról is, hogy miképpen van a pszichológiai műveletlenség gyökerében tulajdonképpen vallástalanság. Ugyanakkor miként van az, hogy a metafizikai alap hiánya a külső világban is tájékozatlanságra vezet. Ennek a témának egymagának külön tanulmányt kellene szentelni. Nem szabadna kihagyni belőle azt sem, hogy a metafizikai alap hiánya miképpen nyilatkozott meg abban az új jelenségben, amit visszapogányosodásnak neveztek el. Ez a visszapogányosodás a

többi közt a barbár erkölcsök és szokások, a bárdolatlan modor, a durva ízlés, a moralitásnak a vadember színvonalára való süllyedésében is megnyilatkozott, de a bűnözés mérhetetlen elhatalmasodásában, az egyetemes békétlenségben és a korcs babonáknak mint valláspótlékoknak elterjedésében is.

Fel kellene vetni azt a kérdést, hogy nemcsak az irodalomban, amely a nép pozitív kritikai szellemének megnyilatkozása, hanem a gazdaságban, a nevelésben, a morálban, a közéletben, a művészetben is az összes megjelenő és haladéktalan megoldást követelő kérdést miként odázták el, és kenték el, és tagadták le, és sikkasztották el. Hogyan történt az, hogy a nép a megoldások elodázását nagyon is érezte, s ez az érzés a vezér utáni vágyakozásban egyre követelőbben jelentkezett, azt remélve, hogy a vezér majd az összes kérdést megoldja. Persze Byron után nincs több vezér, és nem is lehet. Nincs senki, akinek vállán a sötétbe zuhant világ újra a világosságra mászhatna. 1930 körül még talán akadhatott volna egyetlen olyan személy, akinek határozott fellépése a dolgokat némiképpen, ha nem is tisztázza, de legalább kiélesíti. Ez a vezér nem jött el. Azóta a feladat a mulasztások halmozódása következtében már átlépte a határt, amelyet egyetlen ember még teljesíthet. S végül is a harmincas évek óta elkövetkezett vallásos fordulat felébresztette a világot: a vezér csak külső megoldás, ami csak más szó

arra, hogy politikai. Külső eszközökkel lényegi változást létrehozni – ezt a hitet nevezik ugyanis politikának.

Ezeknek a kérdéseknek felvetését egyelőre el kell ejteni. Ugyanúgy nem lehet szó arról sem, hogy mivel az irodalom mint az élet pozitív kritikája megszűnt, ezzel megszűnt az irodalomban is, de az életben is az a sajátságos művészi egyöntetűség, amit stílusnak neveznek. A stílus az emberi létben az általános értékszínvonal, és e színvonal által teremtett objektumok között levő rejtett analógia, amely a tárgyi kultúrában, az emberi életben, a szokásokban és egyebütt is megtalálható, de mindig a kritikai szellemből fakad. Ez a kultúrán belül levő életjelenségek stílusazonossága. Ez az, ami elveszett. Az irodalomban ma a stílust a trükk helyettesíti. A stílus önkéntelen szépség, míg a trükk szándékos, a pénzhamisító soha nem jóhiszemű szemfényvesztése. Ezúttal arról se lehet szó, hogy ilyen körülmények között és előzmények után teljesen váratlanul miképpen következett el a második világháború, az a háború, amely fejjel nekirohan a válság legnagyobb kérdésének, s hogy miként válik érthetővé napról-napra jobban az összes külső, vagyis politikai eszköz csődje. A második háború világtörténeti értelmezésben a politika teljes leleplezése, az összes külső eszköz bukása. Annak leleplezése, hogy az erőszak mint a politikai aktivitás par excellence megjelenése miként viheti milliószámra halálba

az embereket, anélkül azonban, hogy a válságos helyzeten csak egy szemernyit is változtatni tudna. Az emberiség nagy kérdéseit külső eszközökkel megoldani nem lehet. A háborúnak persze más értelmezése is van, és ez az előbbivel szorosan összefügg. A daimóntalanná és istentelenné vált világba már az első háború megidézte a Hatalmakat. Akkor már felidéződtek olyan Hatalmak, amelyek elől itt is, másutt is vissza akartak vonulni. Itt a szecesszióba vonultak vissza, a daimóntalan időbe, és fel akarták támasztani akár a legrosszabbat, akár a szecessziót is. A daimón zavarta őket. Hát igen, nem túl kényelmes istenekkel élni, úgynevezett történelmi időket élni. Sokkal kényelmesebb istentelent, daimóntalant, kaszinó- és lóversenyéletet élni. *Endlich ein Gott!* – kiáltotta Rilke, mikor az első háború kitört. Ez volt a kor első istene, az első kényelmetlenség: a borzasztó Háború. Most lehet már elmélkedni arról, hogy miképpen visz a sírba a politika egy nemzetet. A megújulást csak a megújult ember hajthatja végre. Az embereket sorba lehet állítani, jelvényekkel lehet elhalmozni, meg lehet őket tanítani eszmékre, zenetörténetre, gomblyukvarrásra, archeológiára, tele lehet tömni zsebüket pénzzel és agyukat úgynevezett műveltséggel, s a helyzet mégsem fog változni semmit. Mindez külső eszköz. A külső eszközökkel való megváltoztatás hitét nevezik politikának.

6.

A megújulás elve Ágisnál nem volt kifogástalan. Erről már volt szó. Az 1770-től 1820-ig érvényben levő esztétikai életrendet azonban a géniusz hozta, és így el kellett fogadni. Az esztétika ha nem is adott értéket, az érzékenységet az értékek iránt felébresztette; ha életeszményt nem is nyújtott, az életet pozitív módon bírálta; ha nem is tudott igazi héroszt teremteni, magas színvonalat teremtett. Az Ágis által megjelölt út nem volt az istenek útja, de azzal párhuzamosan haladt. Nem volt belső út, de megteremtette azokat a lehetőségeket, hogy az út befelé is megnyíljon. Az pedig egészen bizonyos, hogy ez alatt az ötven esztendő alatt az irodalmi mű értéke nem azon múlott, hogy mennyiben képviselt politikai állásfoglalást. A kimagasló emberek jelentéktelensége művészi volt, és nem politikai. Akkor még nem tévesztették össze a nemzeti érzést az ordináré politikai propagandával. Mert a nemzeti érzés kapcsolatot tud teremteni a többi nemzettel; azáltal, hogy önmagához hű, a többi hűségét is elismeri. Ez a harmonikus emberiségérzés legelső feltétele. Száz évvel később ezt már nem értették. A kozmopolita költészetben a nemzet és az emberiség egymást már kizárta. Már nem ismertek mást, csak a politikai propagandát. Nacionalizmusnak hívták az irányt, amely a többi nemzettel való kapcsolatot szétrombolta. A nemzeti érzés a népeket egymás között kiegyenlíti, a politika

egymásra uszítja. Ahogy az igazi hívők valláskülönbség nélkül találkoznak Istenben, a teológusok pedig az „ióták" fölött marakodnak. Ez alatt az ötven év alatt volt a legtöbb esély arra, hogy a nemzet az európai szellemiségbe közvetlenül és tevékenyen bekapcsolódhasson. Száz évvel később ez a lehetőség is megszűnt. Az irodalom már csak politikum volt. Az írói személyeket és irodalmi műveket a politikai áramlatok tartották fenn; amíg az áramlat élt, addig a mű is hatott; mihelyt megbukott, a mű is elveszett, és csupán kortörténeti érdekesség lett. Az irodalmi műnek más célja volt, nem az, hogy az igazat megmondja. Szolgált. Irányt, pártot, elvet, politikai személyt. A regény, a dráma, a vers didaktikus pártművé lett. Ugyanekkor egyszerűen elveszett a tiszta irodalmiság, ami azt jelenti, a tiszta igazság iránt való érzék is. A külföldről beáramló stíluso-kat már nem voltak képesek másként értelmezni, csak mint politikai harci eszközt. Így lett például a naturalizmus a szocialista politikai propaganda eszköze; később a kubizmust sem tudták másként értelmezni, csak mint a kommunizmus jelenségét. Így járt még a l'art pour l'art is. Így járt még a népiesség is. Még a versekbe és az irodalmi kritikákba is vezércikk-tendenciát csempésztek, nem is szólva a történelemkönyvekről és az irodalomtörténetekről. A falukutatásnak is politikai eredete volt. Abban az időben úgy tűnt, mintha a szociális igazság előtérbe lépett volna.

Hogy a helyzetet megzavarja, és a valóságról a figyelmet elterelje, a városi kapitalista réteg mozgalmat indított a „föld igazságos elosztása érdekében". A feudalizmust, a nagybirtokot elkezdték üldözni. Mindezt a nagytőke pénzén, és csakis azért, hogy egy esetleges szocialista megmozduláskor a nagytőke önmagáról a figyelmet elterelje, és a nép szenvedélyeinek a földbirtokot dobja oda. Igazságról itt éppoly kevéssé volt szó, mint egyebütt. Amiről szó volt: a politikum. Ilyen körülmények között Európa ezt az irodalmat nem vette, és nem is vehette komolyan. A propagandát senki sem volt hajlandó honorálni. A nemzeti érzés mindenütt visszhangot keltett volna, ahogy keltett is mindenütt, ahol megnyilatkozott: a skandináv államokban, orosz földön, Olaszországban. Ahol a valódi nemzeti gondolat megszólalt, arra Európa mindig felfigyelt. De a kis pártocska, a kaszinószellem, a szolgabíró-választás hangulata ki az ördögöt érdekelt? Szépítő elméleteket koholtak, hogy a nemzetnek mindig a létéért kellett küzdenie, s így művészete sem volt más, mint e küzdelem kifejezése. Ez az akadémikus közhely, amellyel az újabb két-három nemzedéket a sötétben tartották. Ez persze nem ment semmit: sem az egyre csökkenő kritikai szellemet, sem a humánum eltűnését, sem a belátások hiányát, sem a gondolatok közhelyszerűségét, sem az egyre növekvő érdekeltséget, elfogultságot, türelmetlenséget, a

távlatoknak egyre ijesztőbb leszűkülését. Az akadémikus közhely azt sejteti, mintha ezt az irodalmat túlzott nemzeti volta miatt becsülnék kevésre. Nem. Amiért kevésre becsülik, az éppen a nemzeti vonások teljes és tökéletes hiánya. Kívülről ugyanis egészen jól látszott az, amit belülről, a kritikai szellem eltűnése miatt senki sem vett észre: különbséget kell tenni nemzeti és politikai között. Itt politika volt, de a nemzet már száz évvel ezelőtt elveszett. A nemzeti érzést és a politikai propagandát már ekkor teljesen azonosították.

7.

A nép kérdését körülbelül száz évvel ezelőtt vetették fel. S hogy a dolog mindjárt az első pillanatban tisztázódjék, ki kell jelenteni, sőt minden ellenvetés ellen szilárdan fenn kell tartani, hogy a kérdést nem a nép vetette fel. A polgárság szabadságeszméjét legelőször a nemesség tette szóvá. Ez volt a XVIII. század vége. Ágis eszmevilága csak úgy érthető, hogy abban a nemes a polgárnak beszél, és azt akarja fölemelni. Az esztétika, vagyis az értékek érzékenységének kifejlesztése, a kritikai szellem érvényesítése, az élet színvonalának emelése a polgárságnak szólt.

Száz évvel később viszont a polgár Mikszáth már proletár abban, hogy a mítoszt kineveti, Herczeg proletár abban, hogy a dzsentrit imádja, és Tisza proletár abban, hogy a kormányzatot az erőszak elvére építi. Ez a szimultán történetiség.

A nemesség volt az, amely a polgárságban a szabadságvágyat felébresztette. A polgárság volt az, amely a munkásságban a szabadságvágyat felébresztette. Hogy a proletariátus mozgalma a polgárságból indult el, azt európai és hazai viszonylatokban is lépésről lépésre szépen követni lehet. A szabadságeszmék felülről jöttek. Az eszme mindig felülről jön. A népi gondolat is felülről jött, éspedig a városi embertől. Most ne legyen szó a városi ember szociológiai szentimentalizmusáról és falunosztalgiájáról, amit mindenki túlontúl ismer. Arról se legyen szó, hogy ez az érzelmi mozzanat valamely politikai tendencia kialakításában milyen döntő lehet. Arról sem, hogy a vidék és a falu iránt táplált városi rokonszenv hogyan egészíti ki magát tudattalanul saját ellentétével. Tény, hogy a népgondolat eleinte nem egyéb, mint a városi emberben elnyomott természetidillizmus kitörése. A falusi nép maga ezt nem is érti; s ha van a népben, aki érti, az ámelyítőnek találja.

Az életrend demoralizáló voltától a falusi nép nem szenved jobban, mint akármelyik más társadalmi alakzat, a városi polgár, a munkás, az intellektuális. Mindegyik válsággal küzd, kivéve azt a néhány ezer embert, akinek csekély számaránya ellenére szociológiailag különös szerepe van: ez a konjunktúraosztály. Vegyesen alakul polgárokból, *self-made-man* munkásokból, elsüllyedt arisztokratákból és elvárosiasodott parasztokból.

A konjunktúraosztály kivételével mindenki szenved, mert mindegyik helyzete válságos. A manifeszt látszat egyértelmű: szegénység, zavar, tudatlanság, elhanyagoltság, tehetetlenség, kiszolgáltatottság. A látens valóság is egyértelmű: szegénység, zavar, tudatlanság, elhanyagoltság, tehetetlenség, kiszolgáltatottság. Hogy miért tűnik a nép helyzete a többi osztályénál válságosabbnak, azért van, mert a nép a sorsát megváltoztató eszközöknek a legkevésbé van birtokában. Amit nem szoktak figyelembe venni: minden réteg közül a nép léte van leginkább biztosítva.

A válság súlyát a nép érzi legerősebben, ez igaz. De a nép van leginkább abban helyzetben, hogy az összes válságot kibírja és elviselje. A nép tud a legkevésbé saját sorsán változtatni; de meg nem bontható talajon áll. Ez a talaj a föld. A tényezők kiegyenlítődnek.

A népi mozgalom értelme a következő: a válságos helyzetben a dolgok megoldását valahol el kell kezdeni. Mire így szólnak: kezdjük ott, ahonnan minden jön. Az eredetnél. Alul. A népnél. Mindezt persze a városi ember mondja. A gondolatmenet, amint látszik, politikai. Külsőséges. Azt a hitet, amely a külső eszközök által történő változásban hisz, politikának nevezik. Feltételezik, hogy mivel a nép termeli a búzát, amely fő táplálékunk, a nép az élet forrása, a dolgok eleje, az eredet. Így tehát mindent itt kell kezdeni.

Ami a legkülönösebb, alig telt el néhány év, a

nép válságának megoldásáról mindenki megfeledkezett, ellenben itt maradt a csökevény gondolat: a nép az élet forrása. A nép a példa. A nép az ideál. A nép az eszmény. Egyszerre mindenki hitelét vesztette, aki nagyszülőkig visszamenőleg tiszta zsellér származását nem tudta igazolni. Arról beszéltek, hogy a nép számára egyetemeket állítanak fel, s ott fogják oktatni a nem olvasott írókról szóló nem olvasott irodalomtörténeteket. A népet megtanítják a Bach-muzsikára, a gomblyukvarrásra, a szónoklásra, a dobozkészítésre, sőt arra is, hogy miképpen kell szántani, vetni és aratni.

Közben senki sem gondolt arra, hogy a nép tulajdonképpen nem is osztály. A nép az elsődleges ősi közösség alapformája, az őskollektívum. A nép létének feltétele nem az, hogy megtanítsák az összes muzeális ideológiára. A nép éppen az, ami ma nincs: minden osztály tökéletes egysége abban az irracionális egységben, ami minden embert egybefűz. Az uralkodó éppen úgy a nép része, mint a paraszt – ha van egyáltalán nép. Ha nincs, akkor a földműves éppoly kevéssé az, mint az intellektuális. A nép belső realitás, és ma éppen ez nincs már, csupán politikai tömeg. Azt a hitet, amely a külső eszközök erejében hisz, politikának nevezik.

A népet minden egyéb társadalmi alakulattól az különbözteti meg, hogy vallásos. A nép gyökere nem a politikában, hanem a vallásban van. Ez a

gyökér nem külső, hanem belső. A népen belül való összetartozás érthetetlen, természetfölötti, abszolút, legyőzhetetlen valóság. És a nép tudja, hogy a búzát a föld adja, de az eszme felülről jön. A géniusz fent van. S amikor a városi ember elkezdi a példát, az ízlést, az eszmét alulról venni, a nép szellemével éppen ellenkező úton jár. Az ősforrást lent feltételezni a válságban elrontott vallástalan, politikus ember hite. Az ősforrásnak két útja van, az ősök útja és az istenek útja. Az ősök útja az alsó út, amely azt hiszi, hogy a lét eredete lent van; az istenek útja tudja, hogy a lét eredete fent van.

8.

A helyzet most már megérett arra, hogy a dolgokat egymástól véglegesen el lehessen választani: van történet, amit az iskolában tanítanak, van eszme, amit a szószékről hirdetnek, van valóság, amiről a sajtó beszél, és van ember, akiről a bárónykairodalom ír. Ez a manifeszt történet, eszme, valóság és ember. Ez a látszat, a külső, a bevallott, a hirdetett, a féltve őrzött és fenntartott és engedélyezett. De van történet, amit bár nem tanítanak sehol, mégis ez az, ami a köztudatban van. Van eszme, amit nem hirdetnek, mégis ez az, amiben hisznek. Van valóság, amit csak bizalmas barátok négyszemközt mernek szóvá tenni. Van ember, aki a világválság kellős közepében él, vagy legalábbis élni szeretne.

A manifeszt és látens történet, eszme, valóság és ember egymáshoz úgy viszonylik, mint a külső

és a belső, mint a nem igaz és az igaz, mint az illuzórikus és a tényleges, mint a politika és a vallás. A kettő között különbséget kell tenni. Ahhoz, hogy valaki a manifeszt és latens ember között különbséget tudjon tenni, pszichológiai kultúra kell; ahhoz, hogy az illuzórikus és tényleges valóság között valaki különbséget tudjon tenni, kell a kritika; ahhoz, hogy az igaz és nem igaz eszme között valaki különbséget tudjon tenni, az értékek iránti érzék kell; ahhoz, hogy a manifeszt és látens történet között valaki különbséget tudjon tenni, kell a géniusz.

A pszichológiai kultúra, a kritika, az értékek iránt való érzékenység és a géniusz együttesen abban az irodalomban élnek, amely az élet pozitív bírálata, és az életeszmény megteremtése.

Az irodalom kritika és szolgálat. Az élet bírálata és az eszme szolgálata. Az eszmék is szolgálnak, egymást szolgálják: a szép a jót, a jó az igazat, az igaz a szépet és a jót. Minél magasabban áll valaki, annál inkább kell szolgálnia. Ez az uralom titka. Mert az uralom nem hatalmi ösztön, hanem alázat. Az élet fölött való uralom és az istenek előtt való alázat.

A bírálat vezető gondolata nem a politika, vagyis nem a külsőség, nem a manifeszt látszat és manifeszt eszme és manifeszt valóság, hanem a vallás, vagyis a belső valóság, a latens ember, és az igazi eszme. Az igazi művészet vallásos.

Az igazi irodalom az istenek útján jár.

Sokat fűzni ehhez nem szükséges. A propagandától tartózkodni kell; a program pedig nem fogja meggyőzni azt, aki eddig önmagát meg nem győzte. Nincs szükség programra, mert nem tételekről van szó. Az embernek határoznia kell. Döntenie kell, és dönt. Nem szavakkal és nyilvánosan, hanem ténylegesen és önmaga előtt.

Most már csak az átlagos képességek fölött levő, úgynevezett tehetséges emberre kell néhány pillantást vetni. Egyenesen lenyűgöző a tehetségek száma, a képességek ereje és gazdagsága, az a sok reményteljes és biztató kezdet, árnyalat, hang, aminek megjelenésében mindenki kedvét lelheti. És egyenesen lesújtó a tehetségek és képességek alacsonyrendű színvonala még azoknál is, akik úgy szemre a legtöbbre vitték. Műveltség, ízlés, választékosság még nem színvonal. Még ha hozzászámítják a mértéket, a mélységet, a tudást, a mesteri készséget, még az se színvonal. A színvonal az írásműben az, ami a társadalomban a gyerekszoba, a tapintat, a jó nevelés, a mindennapi mosdás és a rendes fehérnemű. A színvonal a feltételezett, de láthatatlan előzékenység, amely a többitől semmiben sem akar különbözni, és a mindenkitől megkövetelt elemi szokásokat megtartja. A színvonal ellentéte a vad zseni, a hóbortos bohém, a trágár és nagyszájú lázadó, az ordináré politikai szónok, aki tehetségére hivatkozva azt hiszi, hogy mindazt, ami nem ő,

jeköpdösheti. De a színvonal még ennél is sokkalta több.

Kultúrnépeknél kitűnően látható, hogy másod- és harmadrendű képességekkel rendelkező művészek hogyan alkotnak – ha nem is kitűnő, de elfogadható és élvezetes – műveket. És kultúrnépeknél látható, hogy a művészek miként emelik állandóan a színvonalat, és emelik ezzel a lét színvonalát. Ennek a törekvésnek éppen az ellentéte, hogy úgynevezett őstehetségeket fedeznek fel. Vagy az, hogy a művészet mintáját alulról, a néptől vagy a primitívektől veszik. A vad zseni, az őstehetség, a népi művészet példája a színvonalat végképp leszállította. Azt a homályos gyanút ébresztette, hogy a tehetség végső érték, nem fellebbezhető meg, és színvonalra egyáltalán nincs szükség. Így keletkezhetett az a helyzet, hogy a színvonaltalan, műveletlen, ordináré, tudatlan tehetségek az ízlést tökéletesen lerombolták. A színvonal nem merő esztétikai kategória: emberi, morális, egzisztenciális rang. S ha hiányzik, az irodalom martaléka lesz a morálisan alacsonyrendű, emberileg értéktelen, egzisztenciálisan hamis, beteg, vagy idegbajos, vagy félőrült, vagy monomániás, ezenfelül romlott, morbid és komisz tehetségeknek.

Ezt a kérdést felismerni az irodalom számára éppen olyan létkérdés, mint a társadalomban felismerni a pszichológiai kultúra jelentőségét. Valami már hosszú évtizedek óta itt nem volt

rendben. Sokan érezték, hogy baj van, és valamiképpen segíteni kellene. Tehetség címén vad horda rohant elő, tisztátalan szájjal és tisztátalan kezekkel. Senki sem merte szavát fölemelni. Őstehetségek voltak. Igaz, hogy nem mondtak semmit, igaz, hogy amit írtak, artikulálatlan üvöltözés volt, vagy formátlan makogás, vagy végeláthatatlan szószátyárkodás. Ha valaki meg merte volna említeni, azonnal letorkolták volna: tehetség! Sokan érezték, hogy a népművészettel is baj van. Elvégre a mai ízlés számára alig lehetne alacsonyabb és alkalmatlanabb példát találni, mint éppen a földművesét.

Sem a tehetség, sem a művészet önmagában nem komoly élettényező, még akkor sem, ha az őstehetség vagy népművészet. Persze ebben az esetben az, hogy „ős", csak politikai túlzás. Nem ősi ez, mindössze alulról való. A tehetség önmagában értéktelen. Sőt, van veszedelmes és kártékony tehetség is. Ilyen például a zsebtolvaj vagy a hamis lánckereskedő. Hiba lenne, ha az ember itt a képességeket meg akarná tagadni. Éppen olyan hiba, mint azt hinni, hogy ez a képesség a többi példája lehet. Hiba lenne a tehetséges romlottaktól, a vad zseni morbidaktól és a zseniális idiótáktól a képességeket elvitatni. Tehetségekben nincs hiány. A színvonalban van hiány. Értékben van hiány. Egyenesen lenyűgöző a tehetségek száma, a képességek ereje, gazdagsága, az a sok reményteljes és biztató kezdet és árnyalat,

aminek megjelenésében az ember kedvét lelheti. De egyenesen lesújtó a tehetségek és képességek színvonaltalansága, még azoknál is, akik szemre a legtöbb eredményt érték el. A tehetséggel nincs baj. A színvonallal, az értékkel, a műveltséggel, az ízléssel, az egzisztenciával, az igazsággal, a mélységgel, az emberiességgel – egyszóval mégis a színvonallal van baj. Az a baj, hogy a tehetségek minden tehetségük ellenére az egész vonalon és csaknem száz százalékig tökéletesen értéktelenek lehetnek.

10.

A tehetség első problémája: az értékelés. Ez a színvonal. A tehetség második problémája: az egzisztencia. Az egzisztenciális kérdés már egyszer felmerült, amikor az 1930-as nemzedék elszegődéséről volt szó. Kiderült, hogy a tehetséges ember az igazat nem merte megmondani. A géniuszt eladta a politikának. Más szóval: a szellemet eladta a gyakorlatnak. Ez a tehetséges ember egzisztenciális kérdése.

A kérdés fájdalmasabb és kínosabb, mint bármelyik más. Nem csak azért, mert minden nap megtörténik, vagyis minden nap eladja valaki tehetségét az ördögnek, illetve a politikának, más szóval a gyakorlatnak, végül is a karriernek. Azért sem, mert a legtöbb esetben az összeg, amiért eladta, szánalmasan kevés. Azért sem, mert az adásvételt tulajdonképpen sohasem effektuálják.

A tehetség csak folytonos eladásban, illetve árulásban van, végül is az eladó, jobban mondva az áruló kénytelen megelégedni vagy ígéretekkel, vagy valami szerény jövedelmű címmel és jelleggel. A kérdés kínosabb bármelyik egyébnél, mert a tehetség elárulása az árulóban olthatatlan ressentiment-t ébreszt az igazság, a komolyság, az érték, végül is a géniusz iránt.

Az emberben az elárult tehetség negatívvá lesz, és attól a pillanattól kezdve, hogy bukását észrevette, vagyis mikor kiderült, hogy addig hazudott, amíg az igazságot elfelejtette, ismét más szóval: attól a perctől kezdve, hogy a géniusz elárulásának keserű következményeit kénytelen volt levonni és felismerni, hogy olyan csődbe jutott, amelyből már egy újonnan kezdett élet sem ránthatja ki, attól a perctől kezdve a géniusznak nincsen nála könyörtelenebb és igaztalanabb üldözője. Most már semmihez sem mer nyúlni, ami a manifeszt eszmeiség szempontjából egy kicsit kétes és gyanús. Ha állásfoglalásról van szó, a legkonstruktívabb napilap vezércikkét idézi. Mielőtt döntő lelkiismereti kérdésekben határoz, megkérdezi protektorát és igazgatóját. Egyetlen erénye van: hogy saját hitét letagadja. De a legtöbb kedvét leli a negatívumokban: a felháborodásban és a megbotránkozásban. Ő az, aki a kritika árnyalatára is megborzong, és aki lehunyja a szemét, amikor az inkvizítor a Megváltót visszaküldi a mennyországba.

Ezzel a sunyi karrieristával és a géniuszt eladó árulóval mindennap lehet találkozni. S a kérdés annál kínosabb és fájdalmasabb, mert a helyzet megváltozását egyelőre nem lehet remélni. Az érvényesülés, vagyis a politika, más szóval az ördög, ismét más szóval a karrier, végeredményben a gyakorlat és a prosperitás túlságosan csábító, és aki egzisztenciálisan csak egy kicsit is férges, azt az állhatatosságot, amire szükség van, nem tudja megvalósítani. A bukások százai után a bukások újabb százai következnek.

Amit ezen a helyen mondani lehet, csak egy: lemondani. Nem akarni semmit sem a gyakorlattól, sem az ördögtől, más szóval a politikától, illetve az érvényesüléstől. Nem szabad karriert csinálni. Mit kell tenni? Várni. Ismét csak várni. És ha már úgy látszik, hogy nem megy tovább, ismét csak várni. Az idő el fog következni. Biztosan el fog következni, amikor előléphet. De addig várni kell. És nem lázadni. A lázadás letaszít az istenek útjáról, de letaszít az ősök útjáról is. Ez a negatívum mindkét irányban. Az úttalanság. A lázadót kitaszítják az istenek, de kitaszítják az ősök is. Ez a kitaszítottság. A lázadónak nem lehet igaza soha, még akkor sem, ha történetesen az igazságért hal meg. Nem lázadni! Szolgálni, türelmesen, áhítattal, kitartással, lemondással szolgálni a géniuszt és az isteneket és az igazságot. Várni és hallgatni, és ismét várni. Szegényen? Elnyomva? Megtaposva? Igen. Nincs más mód, csak egy: várni.

11.

Az ezerkilencszázharmincas évek körül Európa szellemi helyzetében mélyreható változás történt: nyilvánvalóvá lett, hogy az emberiség nagy kérdéseit nem a szociális gondolat, hanem a vallás oldja meg. Kiderült, hogy az embert a külső eszközök nem tudják megváltoztatni, változásra pedig szükség van, mert a válságból másként nem tudunk kilépni. A külső eszközök megváltoztatásában való hitet nevezik politikának. Ettől az időtől kezdve az igazi aktivitásnak befelé kellett fordulnia. *Mystique au lieu de politique,* mondja Péguy: politika helyett misztika.

Az emberi lét, s így a társadalom, s így a nemzet nem anyagi erőktől, hanem a Hatalmaktól függ. Ezt elismerni még hajlandók. De az elismerésnek következménye is van: az egész emberi lét, s így a társadalom, s így a nemzet rendjének alapvető megváltoztatása, felülről való függővé tétele, a fölfelé való felelősség, a vallásos lelkiismeret felébresztése. S ehhez sokkal súlyosabb, nehezebb, messzebb hordó elhatározásra van szükség, mint gondolni lehetne. Minden közhiedelem ellenére ugyanis ki kell jelenteni: a vallás nem menti fel az embert attól, hogy erkölcsös életet éljen. Semmiféle külső gyakorlat és manifeszt módon elfoglalt politikai és szemmel látható felekezeti tevékenység, vagy nemzeti hivatás, feladat vagy tehetség vagy állás nem adhat feloldást sem az árulásra, sem az igazság ellen való elzárkózásra, sem

az igaz felett való felháborodásra, sem az igaz letagadására. Semmiféle kollektív érdekből kimondott nem igaz gondolatnak hirdetésére alap és engedély nincs. Aki nem a teljes igazságot mondja, hazudik, akármilyen érdekből tegye is. A vallásos gondolat döntő jelentősége nem akadémikus és nem ideális és nem könyvekbe való, hanem tényleges, egzisztenciális és valóságos. És kivétel ez alól nincs, nem is volt, nem is lesz soha.

A vallásos gondolat következményeit ma még csak vázlatosan sem lehet felismerni. A géniusz dolga, hogy mit csinál belőle. Egy tény: itt van. Az azonban máris bizonyos, hogy az élet kritikájának új, és az eddigieknél radikálisabb elveivel számolni kell. Kíméletlen szellem ideje következik el. Az irodalom az élet pozitív bírálata. S az új pozitívumok közül a legelső: a nagy dolgok felülről jönnek, és nem alulról. A megújulás is felülről jön. A példa és az eszmény is felülről jön. Minden alulról és kívülről vett eszme és példa megbukott. A nép nem lehet példa, és nem lehet a megújulás forrása. Mert a nép nem a dolgok eredete. A szociális megújulás nem külső tényező. A társadalmi rend helyreállításához csak akkor lehet fogni, ha az ember önmagában megújult, és a rendet helyreállította. Ezt a helyreállítást hívják vallásnak. Hívják pedig vallásnak azért, mert nem történhet meg Isten hozzájárulása nélkül.

Hogyan öli meg a politika ma a nemzetet? Úgy, hogy a szellemi eszme helyébe a hasznot

teszi. Úgy, hogy a szellemi tevékenység helyett a gyakorlatot hirdeti. Úgy, hogy a szépség helyett a prosperitást követeli. Úgy, hogy propagandát űz, vagyis a művészetet a haszon szolgálatába állítja. Úgy, hogy azt mondja: a megújulás külső eszközöktől függ. Úgy, hogy azt mondja: a példát a múltból kell venni; hogy a példát külföldről kell venni. Úgy, hogy külső reformokat hoz, és a külső reformokban való hitet fenntartja.

Az összes nyilvánosan hirdetett eszme belső bukása következett el. És az összes belül ható geniális erő rejtett felszabadulása következett el. Most itt állunk a második világháború kellős közepén, és várunk.

12.

Ha az ősök útja és az istenek útja elvált, az embernek a két út között választania kell. Sohasem lehet kétség, hogy melyik a helyes, mint ahogy nem lehet kétség afelől, hogy melyik a hasznos. Az ősök útja a hasznos: itt van az, amit a föld adni tud. Megadja?

Talán.

Az istenek útja nehéz. Ha az ember erre lép, a föld megtagadja. Számolnia kell azzal, hogy a javakból nem kap semmit, egyedül maradhat és szegényen. De az istenek megadják neki, amit az ember csak az istenektől kaphat.

Biztos.

Magyar vonatkozású esszék

SZELLEMI TÖREKVÉSEK A MAGYAR IRODALOMBAN

(1900-1935)

1.

Az irodalom nem szükségképpen szellemiség. És elkövetkezett az az idő, amikor e ténynek kifejezésre kellett jutnia. A tisztázás vágya már régen a levegőben volt. Ideiglenes megoldást is találtak rá: irodalom és nem-irodalom voltak azok a kifejezések, amivel határt akartak húzni szellemi és nem szellemi irodalom között. De azonos szó kettős értelmezésének pontatlannak kellett lennie. Az irodalom és nem-irodalom terminusai vetélytjelentenek, mert ellentétekről van szó, amik érintkeznek, sőt érintkezniük kell. Különös baj, hogy irodalom alatt magasabb rendű, nem-irodalom alatt igénytelenebb műveket értenek, s így a megkülönböztetés inkább értékre, mint minőségre vonatkozik. Végül pedig az irodalom határozott értelmű fogalom: nem jelent sem értéket, sem minőséget, hanem jelenti az írott művek összességét. Az irodalom és nem-irodalom megkülönböztetése csak arra jó, hogy megkíséreljen az irodalomból egyes műveket kizárni. Ez a kísérlet azonban nem járt sikerrel, és nem is járhatott: minden írott mű, tekintet nélkül értékére, formájára, minőségére, hatására, az irodalomba tartozik.

Az első különbség, amit meg kell tenni, az a kiszolgáló és a szellemi mű között van. A kiszolgáló mű az, amit általában nem-irodalomnak szoktak nevezni. Fő tulajdonsága, hogy kiszolgál. A közönségízlést puhatolja és elégíti ki. Nem kell okvetlenül giccsnek lennie, ha többnyire az is. Szórakoztató irodalomnak is mondják. A különbség a kiszolgáló és a szellemi mű között az, hogy más a műben levő igény. A szellemi mű igénye szellemi, a kiszolgáló mű igénye, hogy kiszolgáljon. Főképpen a divatot, de nem mindig és feltétlenül azt. A divatot csinálhatja is, de akkor is az új divat iránt való igényt szolgálja ki. A kasszadarab, a könyvsiker típusa. Tévedés volna azt hinni, hogy hatását ki lehet számítani. A szellemi igény könnyebben kiszámítható, mint a tömeghangulat. De a mű minősége nem azon múlik, hogy mennyire találta el a tömeg ízlését, hanem azon, hogy alárendeli magát, vagyis: szolgál.

A második különbség, amit meg kell tenni, az a kifejező és a szellemi mű között van. Ez a különbség nem olyan kézenfekvő, mint az előbbi. Ahhoz, hogy itt az ember pontos határvonalat tudjon húzni, el kell határolnia a kifejező művet a kiszolgálótól és a szellemitől. Az előbbivel szemben a kifejező mű nem szolgál, hanem kifejez. A közönség a mű számára nem fórum, hanem anyag. A pozitivizmus korában azt hitték, hogy minden irodalom kifejező, és nem is tudták elképzelni másképpen, mint a kor, társadalom, nép, műveltségi helyzet,

lelkiállapot kifejezését. Ezzel szemben tény, hogy sem a kiszolgáló művészet nem kifejező, sem a szellemi. A kiszolgáló művészet igénye, hogy kielégítse azt, akinek a mű készül; a kifejező művészet igénye, hogy bemutassa a kornak önmagát. Az szórakozás, ez tükör. Ott a döntő szempont a mulattatás, itt a magára való ráismerés öröme. Annak erénye az, hogy az embert megfeledkeztesse önmagáról, ennek az, hogy magára eszméltesse. Ott a fontos a narkotikumok hatásossága, itt a hűség.

A szellemi mű közönség nélkül is van. Az előbbi kettő nincs: az egyik kiszolgálja, a másik kifejezi. Az első elébe megy és kegyét keresi, a másodiknak a kor, a társadalom a tárgy, amit felhasznál. A szellemi mű a közönségtől független, ami ugyanaz: fölötte áll. Nem szolgál, hanem utasít, és nem fejez ki, hanem teremt. A szellemi mű lehet didaktikus, hirdethet eszményt, feltárhat lelki vagy történeti valóságot, sohasem a tanítás, a morál, a szándék, a tendencia lesz a fontos, hanem az a helyzet, amelyről beszél. A szellemi mű beleavatkozik a korba, meg akarja változtatni; mindig van valamije, ami az adott körülményeken túlmegy. A szellemi művészet igénye: a szellem. Ennek tartozik felelősséggel, értéke független attól, hogy olvassák, használják, észreveszike, független attól, hogy kifejez-e kort, embert, társadalmat; egyedül a szellemtől függ, és attól, hogy benne az alkotóerő milyen fokban és milyen tisztaságban nyilatkozik meg.

A három irodalmi típus között nem értékbeli, hanem minőségi különbség van. Kiszolgáló irodalom is lehet irodalmilag tökéletes, mint azt Shakespeare élete bizonyítja; kifejező irodalom is alkothat nagyot, erre a naturalizmus korában volt elég olyan példa, mint Zola és Tolsztoj. A szellemi irodalom is lehet alacsonyrendű, ahogy alacsonyrendűek azok a tendenciózus művek, amelyek leleplezett prédikációk vagy programbeszédek. A szellemi mű csak abban az esetben a legmagasabb rendű irodalmi mű, ha sikerül: ha ténylegesen művészet és ténylegesen szellemi. Az irodalomban minden esetben szellemről beszélni hiba, hiszen az irodalom legnagyobb részében a szellem jelenlétének kérdése fel sem merülhet. Éppen olyan hiba, mint a szellem jelenlétének esetében irodalomról beszélni, hiszen akkor az irodalom legnagyobb részét a tudomány és a filozófia tenné ki. A szellemi irodalom a szellem és irodalom találkozása; a találkozás sikere esetében: a tökéletes irodalom és a tökéletes szellem.

2.

A magyar szellemiség a XX. század elején múltba néző volt, ezért a szellem elsősorban nem a művészetben, hanem a történelemben nyilatkozott meg. Az irodalom csaknem tisztán kiszolgáló és kifejező irodalom volt, a szellemi hovatartozás a történelem felfogásán dőlt el. A jelentékeny szellemi művek a történelmiek voltak. A kor egyrészt

meg akarta állapítani, hogy a magyar múltban mi volt a valóság, másrészt azonban tiltakozott minden olyan törekvés ellen, amely a hagyományos történetfelfogást meg akarta bolygatni. Így alakult ki a század elején a történelem hatása alatt a szellemiség, és a szellemiség hatása alatt a történelem két szemben álló pártja: a radikális és a konzervatív.

Harmincévnyi távlatból visszatekintve ma már látható, hogy egyik párt sem volt őszinte. A radikális történetlátás csaknem teljesen illúzióromboló lásban merült ki. A konzervatívok észrevették, hogy e munka gonosz, csak azt a hibát követték el, hogy a gonoszságot ellensúlyozandó ugyanolyan végletes túlzásokba estek az ellenkező oldalon. A radikálisok nemcsak hiú és üres, kiélt és nevetséges illúziókat romboltak le, hanem mélyében támadtak meg mindennemű nemzeti gondolatot. A konzervatívok pedig nemcsak a nemzeti gondolatot igyekeztek megvédeni, hanem fenntartották, sőt túlozták a fölösleges, naiv és elavult illúziókat. Így ahelyett, hogy ténylegesen radikális és konzervatív történelem alakult volna ki, kialakult egy nemzeti öntudatrombolás és vele szemben egy kongó és bombasztikus magyarkodás.

A radikálisok és konzervatívok harcának gyökere nem a politikában volt. Sokkal inkább a történelem területén küzdő szellemiség határozta meg a politika helyzetét is. A magyar szellemiség

visszatekintő volt, és azt kellett eldönteni hogy milyen volt a múlt. A radikálisok azt tanították, hogy az, amit eddig a múltról mondtak, szemenszedett hazugság. A radikális történelem titkos végső tanulsága, hogy a történelmi vezetők legnagyobb része csaló, pénzéhes, hiú, kéjvágyó, nincstelen ember volt. A konzervatívok ezzel szemben különös gonddal ápolták és terjesztették azt a hitet, hogy a magyar nép múltja a legbűntelenebb dicsőség, csak éppen balszerencse üldözte, s ezért volt sorsa oly nehéz. A politikai harc ütközőpontja is ez a kérdés volt, néha közvetve, néha egészen nyíltan: azt kellett eldönteni, hogy az ember milyen álláspontot foglaljon el a múlttal kapcsolatban. A pártok szembenállásában is az volt a kiélezett kérdés: 48 vagy 67? Mi a múlt, dicsőség vagy megalkuvás?

A kor kiszolgáló irodalmában jól látni ezt a két irányt: a lobogó hazafiaskodást az egyik oldalon, a másikon kevésbé nyíltan, de annál hatékonyabban a tudatos nemzetrombolást. A kifejező irodalom is ezt a szellemi helyzetet fejezi ki: nagy nép a magyar vagy kicsiny – múltunk dicső volt vagy sötét. Ebből a korból származik az az ellentét, amely még ma is kísért: kelet és nyugat szembenállása, a magyar nép mint két világ ütközőpontja; ez az idő kezdte el keresni a történelemben azt a pontot, ahol a magyar sors balra fordult, s ennek az időnek terméke az a beteg gondolat, hogy a pogányság vad, rabló csordája

az igazi magyar, s a nép romlása a kereszténységgel kezdődött.

A múltba nézés szellemisége a háború kitöréséig tartott. A háború alatt mindinkább lehanyatlott, s mikor a békét megkötötték, már semmi ereje sem volt. De a múltba nézést nem követte más szellemiség. Első pillanatra azt lehetne hinni, hogy a húszas és harmincas években az új nemzeti öntudat formája az elszakítottság, a feldaraboltság lett. A való helyzet az, hogy a feldaraboltság nem lett általános, az egész népet átható közös tudattá, vagyis nem lett szellemiséggé. Közösnek ezt csak egészen vékony réteg érezte.

3.

Az irodalom a század elején nem alkotta a szellemiséget, csak részesedett benne. Ebben a korban egyetlen író kísérelte meg, hogy az irodalmat szellemivé tegye. Amennyiben az irodalomban az ő művein kívül elvétve jelentkezik a szellem, nem önálló, hanem az ő nyomában jár. Egyébként ezt az időt teljesen a kiszolgáló és kifejező irodalom tölti be.

Ady Endre a múltba néző szellemiségben áll, de több, mint csak múltba néző. Új és más felelőssége volt, amit a korban senki sem érzett, csak ő. A magyar sors nála nem elmúlt és lejátszódott élet, amihez már nem lehet hozzányúlni; jóslataihoz, látomásaihoz, előérzeteihez egészen külön forrása van, innen merít. Az egyedüli, aki tudja,

hogy amit akkor múltnak láttak, az jelen. Ady nem radikális és nem konzervatív, vagyis radikális is meg konzervatív is. Tudja, hogy mind a két pártnak igaza van: a magyar múlt lesújtó és fölemelő egyben. De a jelen is az. A múlt tele van vérengző és gonosz vadakkal, a jelen is. De a múlt tele van megrendítő nagysággal; a jelen is. A radikálisok aláássák az úri osztályt – Ady hangsúlyozza a magyar úr morális fensőbbségét. A konzervatívok a nemzeti öntudatot védik – Ady tudja, hogy a nép ezen a ponton él vagy hal. Demokrata és arisztokrata együtt, hatvanhetes és negyvennyolcas együtt, paraszt és városi, polgár és szocialista. Mert számára az ütközőpont nem ott van, ahol a nagyképű történészek és nagyszájú politikusok számára, hogy a múlt dicső volt vagy sem, s a magyar nép életképes vagy sem. A válságpont nem volt, hanem van. A sors nem a múltban dőlt el, hanem állandóan aktuális. Mindaz, amit a század eleje történetnek nézett, tulajdonképpen az akkori idő volt. És Ady látta, hogy döntés helyett igyekezett mindenki a döntést elodázni; ahelyett, hogy a helyzetet tisztázták volna, egyre jobban összezavarták; és végül ahelyett, hogy az idő követelményével szemben álltak volna, hazudtak, a konzervatívok éppen úgy, mint a radikálisok. Ady szellemisége a sorssal való teljes és tiszta szembenézés, a valóság felismerése. Költészete olyan történeti lélekjelenlét, amilyen Zrínyié vagy Keményé. Ady költészetének szándéka

a teljes illúziótlanság, és egyben a nemzeti öntudat megerősítése. Ady művének szellemisége abban hangzik ki teljes erővel, hogy képzelődés nélkül, szigorúan, de teljes szenvedéllyel és a magyarság anyaföld-érzésének egész harci bedobásával meg kell kísérelni kedvezőre fordítani a magyar sorsot. Ez az Ady-költészet szellemiségének parancsa, ez benne az a szellemi tény, amely független volt és maradt korától, amely ócsárolta és imádta, közönségétől, amely gyűlölte és sztárt csinált belőle.

Hogy Ady szellemisége nem vált nemzeti szellemiséggé, az nem csak Adyn és nem csak a nemzeten múlott. A bukás feltétele emberben és körülményben egyformán jelen van. A közönségnek nem volt egységes állásfoglalása. Egy része tiltakozott Ady ellen, sajátságosképpen ez volt a jobbik fele. Másik része istenítette, s ezzel ahelyett, hogy Ady szellemiségének erőt adott volna, lehetetlenné tette elterjedését. Azok, akik Ady mellett voltak, állásfoglalásukkal oly mélyen kompromittálták, hogy a közösség jobbik fele, még ha megértette volna is, hogy miről van itt szó, e pártolóktól visszariadt. De még ez az eset is csak szórványos volt. Valójában sem itt, sem ott nem vették komolyan. Nem akart akkor és ott senki igazságot; mindenki a maga igazságát akarta. S ez az igazság változott, aszerint, hogy ki milyen volt. A becsvágyó igazságát úgy hívták, hogy pénz; a hiú igazságát úgy hívták, hogy

szereplés; a becsvágyó és hiú igazságát úgy hívták, hogy pénz és szereplés.

Ady maga pedig nem volt az a személyiség, aki bármiféle szellemiséget tartani tudott volna és végig tudott volna vinni. Egyéni élményvilága az európai nihilizmus, a feloldódás, süllyedés, szétbomlás. Életmenete pedig élményeihez alakul. Nem tudott megnemesedni annak a szellemnek magas tisztaságában, amelyet hordott. Valószínű, hogy azt a szellemet, amelyet költészetében megvalósított, ő maga éppoly kevéssé értette, mint más. Mert ha értette volna, lett volna annyi ereje, hogy ne semmisüljön meg termé-ketlen és hiábavaló önrombolásban. Adynak a szelleme nem az volt, aminek lenni kellett volna: fény, amely áthatja és személyes életét is föleme-li. A nihilizmus embere halálkereső. Ady saját szelleméből csak annyit értett, hogy ez alkalom az összetörésre, lehetőség arra, hogy itt megkínozza, szétzúzza, összevérezze magát. A veszélyt, amit e szellem jelentett, nem kitüntetésnek fogta fel és nem heroikus életet alkotott belőle, hanem átoknak érezte és felhasználta arra, hogy belepusztuljon.

4.

Ady abban a pillanatban, amikor a háború elveszett, és Magyarországot feldarabolták, időszerűtlenné vált. Mindaz, amit jósolt, elkövetkezett. Ettől az időponttól kezdve minden törekvés, amely

Adyt a jelenben még fenn akarja tartani, és úgy állítja be, hogy Adynak az 1920 utáni időre is van mondanivalója és tanulsága, hamis, téves és anakronisztikus. Pedig sok tekintetben ez az idő az Ady-győzelem ideje. Alkalom az ujjongásra: kifeszült mellel hirdetni lehetett, hogy íme, mégiscsak igaza volt – mégis tönkrementünk – ő megmondta! Szánalmas ünnep a fölperzselt Jeruzsálem romjain Jeremiás-szavalóesteket tartani és idézni a verseket, amikben a próféta e pusztulást megérezte. Diadalmaskodva szavalják: ugye megmondta! – Kinek mondta? Azoknak, akik most szavalnak. Akkor hallgattak.

Szabó Dezső nem tartozik ezek közé. Tudatos Ady-tanítvány. De Szabó Adyja szuverén teremtmény, akinek a halotthoz semmi köze. Azt az Ady Endrét, akinek Szabó Dezső követője, tanítványa, utóda és folytatója, úgy hívják, hogy Szabó Dezső.

*Az elsodort falu*nál megrázóbb eseménye a magyar irodalomnak alig volt. A szabadságharcot követő elnyomatás idejében egész irodalom jelentette azt, amit 1919-ben egymagában egy mű. Nem Ady és Szabó alakjainak összelátása, nem a háború előtti Magyarország kibelezése, nem Ady lírai stílusának regénybe való áttétele, nem a gondolatok és képek rendkívüli bősége volt az, ami ezt a hatást tette. Valami új jelentkezett itt, valami, amit mindenki várt, s mégis váratlanul jött, mert már elveszett a remény, hogy jönni fog. Titkos és

rejtett felszólítás – több, parancs volt az, ami elhangzott és, aminek engedelmeskedni kellett. Nem volt határozottan megfogalmazott parancs, de a szellemi parancsok sohasem miniszteri rendeletek. Inkább kényszer felismerése és felismertetése: van egy hely, ahová össze kell gyűlni, van valaki, akit meg kell hallgatni.

A háború elveszett. Az ország önálló lett, de kétharmad részét elvették. Ami megmaradt, azt felforgatták a bolsevikok és kirabolta az ellenség. *Az elsodort falu* írója nem mondta, hogy tudná, mit kell tenni. De aki könyvét elolvasta, azt érezte, hogy tudhatja. Összegyűlni, megtudni, hogy mi a teendő, egy helyre tömörülni és meghallgatni, hogy mit mond a jövőről, aki oly sokat tudott mondani a jelenről. A múltba nézés ideje eltűnt. Mi a teendő? Szabó terminológiájában: magyar népi kollektívum – a paraszt-föld-ország megalapítása – nagy közösség – új szabad magyar állam. De ezzel a kezdettel tulajdonképpen minden be is fejeződött. Nem történt semmi.

Szabó új emberfajt hirdetett: a kollektív magyar típust, és példaként Adyt állította fel. Ebben kétszeres és végzetes csalás és öncsalás volt. Az egyik az, hogy ez a típus nem Ady volt, hanem Szabó. Ezt hamar észrevették, de könnyen megbocsátották. Van valami természetes nagylelkűség abban, hogy valaki saját személyét teljesen alárendeli egy halott géniusznak, még akkor is, ha ennek a géniusznak képét teljesen önmagából és

önmaga formájára készítette. Az önfeláldozás mindig imponáló, még ha az ember a maga által faragott istenségnek is adja fel önmagát. Ezzel a hibával a csatát még megnyerhette volna. A másik öncsalást nem vette észre senki. A háttérben lappangott, mint homályos tisztázatlanság; zavart, és ezért bizalmatlanságot keltett. És ezt nem bocsátotta meg neki senki. A tény ma már világosan látható: a kollektív magyar típus, aki Szabó Dezső volt, nem volt kollektív, hanem éppen ellenkezőleg, az volt, ami ellen Szabó küzdött: individualista. Önmagának értékelésében alapvető hazugságot követett el: amikor látta, hogy az egyéniségnek és egyéniességnek minden formáját felhasználták és az individualizmust végső határig fokozták, saját egyéniségének érvényesítésére nem látott más módot, mint hogy saját magát kollektív típusnak nevezte ki. Ebben a helyzetben Szabó nem volt egyéb, mint egy rossz szerep. Hogy individualista volt, és csak individualista volt, afelől egy pillanatig sem lehetett kétség. Individualista az, aki azt hiszi, hogy neki mindent szabad, és ehhez elméleteket csinál. Szabó Dezső azt hitte, de az erőt nem onnan merítette, ahonnan Ady és a század elejének többi individualistája, hogy mindent szabad, mert szabad – mert én vagyok én – vagy egyszerűen nem „mert", hanem „csak". Szabónak mindent szabad volt, mert ő volt a kollektív magyar típus.

Ilyen öncsalást semmiféle szellemiség nem bír

el. Szabó szellemisége meg sem tudott indulni. Elhangzott az új gondolat: a kollektív magyar típus. De a példa belül hamis volt, önimádó individualista húzódott meg benne. Ez a próbálkozás a magyar irodalomban csak egyetlen pillanat volt.

5.

Így érkezik el az ember a harmincas évekhez. Az már világosan látható, hogy az Ady-generáció arculata mi volt. A nemzedék egy mélyen látó és nagy kritikával rendelkező írója, Balázs Béla volt az, aki ezt kimerítően leírta, mikor egyik regényének azt a címet adta, hogy *Lehetetlen emberek*. Ennek a generációnak az arca a lehetetlenség volt. Lehetetlen politikai egyéniségek (Jászi, Kunfi, Károlyi), lehetetlen gazdasági fantazmák (internacionalista marxizmus), lehetetlen színpadi, zenei, festői kísérletek, kicsavart formák, elveszett jellemek, meghasonlások, bukások – csupa lehetetlen mű, gondolat és ember. Sokkal több szomorú van ebben, mint nevetséges: ha az ember látja, hogy költők milyen erőfeszítéssel igyekeznek egy már elhalt nyelvet élesztgetni, kihűlt érzést felújítani, üres formákat ápolni; ha az ember látja, hogy a társadalom hogyan igyekszik megtartani a régit, ami éppoly kevéssé sikerül, mint megalakítani az új szokást, morált, rendet; ha az ember látja, hogyan bukik meg és sorvad el a nemzedék minden tagja ebben a „lehetetlenben", hogyan vész el benne tudás és tehetség, akarat és szenvedély.

Minden nemzedék hoz magával történeti feladatot; ez a nemzedék a lehetetlent hozta magával. Ady éppen úgy, mint egész generációja e lehetetlen súlyával járt és ezen tört össze.

A húszas években ez a nemzedék letűnt. Ami még hatott belőle, már élettelen volt. Az új generáció arca az alapítás. Új államot alapítanak, új gazdasági rendet, új társaságokat, szövetségeket, pártokat, egyesületeket, lapokat, egyetemeket. Ennek a nemzedéknek történeti feladata: alapítani. Sohasem volt elképzelhető ennyi egyesülés, párt, program, szándék, mint amennyi ekkor megalakult. Minden valamirevaló ember alapításokon törte a fejét. Mindegy, hogy mi az alapítás ürügye: állástalan diplomások, munkások, földművesek, gazdaságelméleti kutatók, felekezetek tömörülése. A fontos az volt, hogy a lábat meg kellett vetni valahol. Mit jelent ez a sok társaság, egyesület, folyóirat, ez a nagy alapításvágy – a generáció kényszere, az idő parancsa, amely alól senki sem vonhatta ki magát? Végeredményben semmit. Ennek a hiábavalóságnak két oka volt. Az egyik az, hogy e nemzedék java tulajdonképpen már nem élt. Ez volt az, amelyiknek ép, egészséges, férfias alkotórésze a harctereken elesett. Aki belőle megmaradt, az éppen nem volt a java, és aki visszajött a háborúból, az sem úszta meg a négyéves frontot mély belső elváltozás nélkül. A második ok az volt, hogy ezek mögött az alapítások mögött nem volt szellem. Vak és értelmetlen tevékenység volt, a

széthullás, a lehetetlenség kora után következő történeti reflexmozgás: ami összetört, azt megint egyberagasztani, ami elkopott, azt megfoltozni, ami elpusztult, azt újra megalapítani. Értelmetlen volt, mert nem volt benne egység, jelentéktelen volt, mert nem a szellem tartotta össze, hanem csak a kor mechanikus ösztöne. E nemzedék típusai csaknem minden hónapban megvetették valaminek az alapját. De bármi volt is, végül kiderült róla, hogy nem volt értelme, mert nem volt mélysége.

A harmincas évek közepe felé új nemzedék jelentkezik, s ennek arculata is új: a lényeg keresése. Teljesen mindegy, hogy milyen párthoz, felekezethez, világnézethez tartozik. Mindegy, hogy a keresés milyen területen folyik, mindenütt a lényeget keresik. Az előbbi nemzedékek is, pártálás, világszemléleti különbség nélkül megegyeztek abban az egyben, ami történeti feladatuk volt. A generáción belül lehet ellentét, de ez sohasem döntő. Két nemzedék szükségképpen nem érti egymást, mert két különböző történeti alakulat; ugyanabba a nemzedékbe tartozók a legfontosabb pontban mindig találkoznak, mert mindenki ugyanazt akarja, csak más és más viszonylatban. A történeti feladat egyforma. És ez az, ami összetartja: a közös feladat, mert az a közös sors.

A harmincas évek generációja már nem alapítgat, hanem elmélyül, ír, alkot, már nincs nyoma a lehetetlennek, a lényeget keresi a népben, a gazdaságban, a tudományban, a művészetben.

Az irodalomban ennek jele, hogy az írók java elfordult a par excellence szépirodalomtól. A tanulmány nagy jelentőségének ez az oka. Az esszé lett a lényegkeresés új irodalmi műformája, ahogy a lehetetlen nemzedék formája a „stílművészet" (romantika) volt, az alapítóké pedig a propaganda. Az esszé az elmélyülés műfaja.

Az új generáció nem individualista, mint a század elején élő volt, de nem is kollektivista, mint az alapítók voltak. Nem mintha nem volnának egyéniségek és nem kívánnának rendezett közösségben élni: de ennek a nemzedéknek nem ez a probléma. És ahogy nem individualista és nem kollektivista, úgy nem internacionalista és nem nacionalista, nem szocialista és nem kapitalista. Ezek kezdenek ma meghaladott problémák lenni. Az élet kérdései új beállítást nyernek: ez az, ami éppen a történet. A világ új oldaláról jelenik meg és új feladatokat ad fel, ezeket kell megoldani. Az egész régi generáció problematikája idegen lett és meghaladott. Akár megoldották, akár nem, az idő már elmúlt ahhoz, hogy még hozzá lehessen nyúlni. Ma egy fontos van: a lényeg. Senki sem tudja, hogy micsoda, de éppen ez az, hogy senki sem tudja. És semmi sem égetőbb, mint megtalálni.

Az irodalom is új helyzet előtt áll. Az egyik oldalon számolni kell azzal, hogy előtérbe lép a kiszolgáló és kifejező irodalom, mert a lényegkeresés a tömegtől idegen fog maradni. A másik

oldalon pedig számolni kell azzal, hogy a szellemi törekvésű író elszigetelődik. Nincsen semmi jel arra vonatkozólag, hogy ez a nemzedék egységesebb lesz, jobban megoldja történeti feladatát, mint az előbbi kettő. Vagyis, egészen élesen fogalmazva: nincsen semmi valószínűség arra, hogy a középponti kérdés a szellem legyen. Ez a generáció sem tanult a múlttól, nem látta meg, hogy mi volt az, amin a század első nemzedéke összetört: a szellemtelenségen; nem látta meg, hogy az összes alapítások hol feneklettek meg: a szellemtelenségen. Most is folyik a lényegkeresés a legkülönbözőbb területeken, és senki sem eszmél fel rá, hogy feltegye a kérdést: van egyáltalán más lényeg, mint a szellem? Ezért kell, hogy a szellemi törekvés az új generációban izolálódjék. A szellem korszerűtlen, úgy tűnik. Éppen fordítva igaz: az egyedül korszerű a szellem, mindig is az volt. Nem a társadalom halad, ez csak történeti reflexek között él, automatikusan teszi, amit az időkényszer diktál: fantáziál, vagy alapít, vagy keresi a lényeget. Nem a visszhangra képtelen népen, nem a megmozdulni nem tudó intelligencián, nem a passzív és apatikus ifjúságon múlik a korszerűség. A szellem az – tekintet nélkül arra, hogy van visszhangja vagy nincs, terjed vagy sem, megértik, üldözik, félreértik, botrány támad belőle, mi a válasz rá, hallgatás vagy elismerés. Aki a szellemből nem vesz részt, az nem érheti el azt, amit a történelem akar.

Most ismét ez a probléma adódott fel és tört ki: a nemzedéknek a szellemre való képtelensége. Hatástalan marad teljesen? – Nem lehet tudni. Csak egyet lehet tudni egészen biztosan: ha a generáció nem teremt új szellemet, ez is elvégezetlenül hagyja történeti feladatát.

HÍG-MAGYAR, JÖTT-MAGYAR ÉS MÉLY-MAGYAR

1.

Az elmúlt évben Szekfű Gyula messze visszhangzóan fölvetette az asszimiláció és a disszimiláció kérdését. Németh László is azok közé tartozott, akiket Szekfű a hozzászólásra illetékesek között sorolt fel, de a heves vérű író nem küldte el véleményét, hanem idén, a nyár elején *Kisebbségben* címmel kis könyvben maga adta ki.

Németh László végigtekint a magyar szellem területén a megújulás korától kezdve a mai napig, és úgy látja, hogy „aki a közszellemben ... továbbszállt, sokszor különb volt annál, akit otthagytak műve csonthéjában... De ki tagadhatná, hogy aki lemaradt, szabályszerűen az volt a magyarabb". A másod- és harmadrendűek fölénye az elsőrendűek fölött, és a „híg-magyar" szellem győzelme a „mély-magyar" szellem fölött Kazinczyval és a nyelvújítással kezdődött: „... másolni, másolni, a világért nehogy eredetit ... s itt az új nyelv, inkább az új stílus, mert az, amit a nyelvújítás a magyar nyelvvel végbevitt, nem a szükség műve volt, hanem az ízlés pusztítása". A következő nemzedékben Kazinczy szelleme általánosult. Németh szerint „az asszimilációból nemzeti veszély csak akkor lett, amikor a német Pestbudán, az új irodalmi központban híg-magyarság és jött-magyarság felbonthatatlan

frigyet kötött". Révai szerint „valami zsidó, örmény, rác és német pénzfosztó, vérszopó uzsora és fösvénység lehet a magyar világon, annak lángja mind itt vagyon Pesten". „Kazinczy madár nyelvének e jött-magyarok voltak a legbuzgóbb terjesztői." „Az készült itt, a fénykornak kikiáltott évtizedekben, amit másutt híg-magyarságnak neveztünk el. Aki nem érzi ezt, pillantson a legmagyarabb alkotókra, halai voltak e víznek vagy fuldoklói." Így aztán „mialatt a magyarság nagy teste az utolsó hetven-nyolcvan év alatt csak melegforrásokban és vulkánokban tudta fellökni és hallatni magát, idefönn a híg-magyarok és jött-magyarok egy új középosztályt neveltek, amely csak a népszínművekből ismerte, ami alatta van".

A magyar szellem százötven éves története Németh László szerint tehát körülbelül ez: A Bessenyeivel megindult újjáéledés nagyon rövid ideig volt a magyarság spontán megnyilatkozása. Már húsz évvel az *Ágis* megjelenése után a szót egy félidegen embertípus vette át. Ez az ember a dolgoknak végzetesen más irányt szab és fordulatot ad. „Bessenyei megbukik, és egy Báróczi lesz a példa. Aztán Csokonai és az egész debreceni iskola süllyed le a Hortobágyba. Berzsenyi elrothad Niklán, s továbbmegy Kazinczy és Kölcsey. Lemarad Katona, s továbbmegy Kisfaludy. Széchenyiben megjön a rég várt magyar érzésű főúr; a júliusi forradalom meglöki egy kicsit a *Hitel*

ügyét, s továbbmegy Kossuth. Szalay megint leragad, s továbbmegy Eötvös… elvész Kemény, Vajda, Zilahy, Péterfy." Később a Dóczi–Rákosi-féle „zsidó-sváb" szövetségen, még később Szekfűn, Babitson és a „Budakesz–Inke"-paktumon bukott meg a huszadik század magyarsága.

Németh László e történeti órában, melyet a magyarságra nézve ő és más végzetesnek lát, felszólítja a szellem embereit, hogy valljanak színt. A színvallást nem a keresztlevelek bemutatása vagy a vérvizsgálat alapján gondolja, hanem úgy, hogy az ember azonosítsa magát a mély-magyar hagyománnyal: 1. „a magyar író legyen aszkéta … belenyugodtunk, hogy krajcáros pályákon loholjunk a kenyérért, melyet mások aljas firkákért vajazva kaptak"; 2. a magyar író legyen a mély-magyarság szava; 3. a magyar író legyen művelt; 4. a magyar író tartson, és ha lehet, éljen a szegényekkel; 5. a magyar író ne féljen a magányosságtól. „Erre a vallásra kell átkeresztelkedniük, akik velünk akarnak maradni."

A kis könyv provokált. De nem lett belőle szellemi kérdés. Kállay Miklós védelmébe vette a hagyományos irodalmi felfogást. Gulyás Pál megtámadta Kállayt, és Németh Lászlóért szállott síkra. Ugyanakkor Marék Antal áttekintést nyújtott Németh László fejlődéséről. Szekfű Gyula és Babits Mihály pedig személyeikben érintve szólaltak fel. Belevegyültek a polémiába még többen mások is, de a probléma nem lett se

mélyebb, se gazdagabb, se jelentékenyebb, se finomabb, se általánosabb.

Babits Mihály a *Nyugat* augusztusi és szeptemberi számában beszél. Németh Lászlót hisztériával gyanúsítja meg, és azt mondja, hogy a *Kisebbségben* szerzője tehetséges, de felelőtlen, mint Szabó Dezső, feltűnést keres és modora balkáni. A kis könyvet első cikkében két oldalról óhajtja megérteni: szerzőjének felfogása és közönségének álláspontja felől. Először a híg-magyarság kérdése felől, amely szerint minden híg és jött, ami nem a Németh László által megjelölt mély-magyar forrásból fakad, és éppen ezért hamis, káros, veszélyes és rossz. „Ha bíró előtt állanánk – szól Babits –, a bizonyítás kötelessége a könyv szerzőjét terhelné, aki ily súlyos s a köztudattal merőben ellenkező állításokat kockáztat meg…" Németh László közönsége felől Babits Mihálynak még rosszabb véleménye van. A fiatalság „ma nálunk nyugtalanul és szomjasan figyeli, katasztrófa előtti hangulatban, lesve a megváltó igét. Szellemi kultúrára nem sok alkalma nyílt ennek a fiatalságnak… s megejti minden ige, mely a magyarság nevében szól; s kivált, ha korszerű faji és népi alapon." Végül Németh László adatainak igazságát vonja kétségbe, és nagy részükről azt találja, hogy: „képtelenség". A *Nyugat* szeptemberi számában valamivel enyhébb hangon folytatja, bár amikor felveti azt a kérdést, hogy ki a magyar, és szemlét tart afölött, amit Németh László mond, hirtelen így kiált fel: „Léha

és szemérmetlen játék". Aztán így szól: „az egész ítélkezés mögött van valami, egy elv, egy ösztön, egy hangulat, ami már nem pusztán személyi. Ez magában a kor lelkében fészkel… és betegség". Mi a neve? Diktátorság. Babits Mihály Németh Lászlót irodalmi diktátornak látja, s azt az eljárást, amit művében követ, erőszaknak. A magyar kultúra azonban „Szent István-i képződmény", vagyis „nyugat-európai jellegű kultúra". Lényeges eltérés ettől az iránytól sohasem volt, és Babitsnak az az érzése, hogy sohasem is lesz.

Szekfű Gyula a *Magyar Szemle* augusztusi számában *Lírai történetszemlélet* címmel szól hozzá a könyvhöz.

Megmagyarázza, hogyan fogja fel ő a *Kisebbségben* gondolatmenetét, és úgy látja, hogy az asszimiláció kérdésében („az asszimilációt a németek és zsidók számára egyként lehetőnek, s viszont a tömeges és felületes asszimilációt károsnak tartja") közöttük nincsen eltérés, annál nagyobb ez a felfogásban és a részletekben. Szekfű Gyula Németh László véleményét egyetlen pontban sem helyesli, és egész beállítását azon módon elveti. „Németh – írja – itt bizonyára lírai monológot mondott, de csak részben a sajátját, részben azokét, akik ma parasztigézetükben vakon hadonásznak a nemzet porcelánboltjában." Úgy véli, hogy Németh az újabb Tiborc Klub, más néven a Dózsa György Rt. szószólója. Végül elfordul, és azt mondja: nem igyekszik megszabályozni senkit abban, hogy

„tovább álmodja lírai történetét, kritikáját, prófé-ciáját, ahogy neki jólesik".

Kállay Miklós a *Nemzeti Újság*ban Németh László mély-magyarság álláspontját túlzottnak véli. Látja, hogy a *Kisebbségben* valami átértékelés-félét kíván.

Az átértékelés már évek óta folyik. Féja Géza olyan irodalmi antológiát adott ki, amely célzato-san szerzőink műveiből azokat a részleteket idé-zi, amelyek a parasztkérdés igazságtalanságait exponálják. Mintha ez volna az „igazi" magyar irodalom. Juhász Géza a múlt évben olyan iroda-lomtörténetet írt, amelynek alapgondolatában pa-raszt-tendencia rejtőzik. Az egész átértékelés pe-dig végül is Szabó Dezsőre megy vissza. Németh László nem mond lényegesen újat, csak nagyobb a hatása, mert nagyobba a nyilvánossága. Har-minc-negyven évvel ezelőtt a marxizmus befolyá-sa alatt a szellem osztálykérdéssé vált. Akkor di-vat volt szocializmusnak mondani a negyven-nyolcasokat. Osztályharc stb. Az irodalmat is sürgősen átértékelték. Felmerül a kérdés, hogy a mai fajelmélet többet ér-e, mint a marxizmus? Mindenesetre van valami kiábrándító generáció jellege. Az átértékelés, legalábbis e felületes naci-onalizmus szempontjaira húzva, nem látszik túl állandónak. Miért kell a szellemnek mindig alá-merülni az éppen aktuális nyavalyában?

A hozzászólások között a legérdekesebb Gu-lyás Pálé, aki a *Napkelet* szeptemberi számában

szembefordul Kállayval, és a nyilvánosság előtt ritka ünnepélyességgel megesküszik Németh Lászlóra, a mély-magyar hagyományra, a fajiságra és generációjának egész magatartására.

Szekfű Gyulának és Babits Mihálynak Németh László ítéletei ellen az a kifogása, hogy azok alanyiak, elfogultak, részrehajlók, egyszóval, hogy líraiak. Pedig már néhány évtizede rájöhettünk arra, hogy ítéleteinknek, ha lényegeset akarunk mondani, szükségképen szubjektíveknek is kell lenniük. A szubjektivitás már nem az a bűn, ami régebben volt, hiszen az úgynevezett tudományos tárgyilagosság nem más, mint a líraiságnak egy különös kollektív válfaja. A líra nem önkény és nem szeszély és nem torzítás, hanem az átélő ember személyes garanciájának nyoma. Senki sem mondhatja, hogy Spengler *Untergang*ja, vagy Evola *Rivoltá*ja tárgyilagos könyv, de senki sem mondhatja, hogy mert lírai, értéktelen. S az érték bennük éppen ez a líraiság, ez az attitűd. A személyesség az, amely igazolja és bizonyítja, hogy ezek az emberek a történetet valóban átélték, ők maguk, személyesen. Ez bennük a nagyszerű, – az „egzisztenciális". Németh László könyve ilyen könyv. Éppen mert lírai, bátran, nyugodtan, felelősen lírai, és szubjektív, mert a szellem történetét átélte: tudatosan és személyesen.

E sorok írójának meggyőződése szerint éppen az attitűd, a sajátosan egyéni átélés a szellemi

műben, emberben, szóban, magatartásban, sorsban, életben, viselkedésben – ez a legnagyobb érték. A puszta „tények" felsorolása a lexikonok dolga, amelyeknek a szellemhez semmi közük.

Az érték – a színvonal. A színvonal mondja ki, hogy az átélő hol van, mi a fontos neki, milyen igénye van, mire, hogyan, mit lát, mivel küzd, milyen a modora, mit akar. Spengler, Evola, Ortega, Keyserling, Powys értékét nem annak alapján tapasztaljuk, hogy ismereteket közölnek, tárgyilagosak, általuk általános műveltségünk nagyobbá válik, a tényekhez hűek. Nem. Értékük jelentősége: a színvonal. Németh László könyvével is azért kell foglalkozni, mert színvonala van. Ez a színvonal nem magas. Mégis a sok vizenyős politika, otromba pártviszály, ügyefogyott reformhisztéria, rosszhiszemű iránymű és ábrándos ember-ország-megmentés-ponyva közepette végül nem nívótlan fecsegés, hanem komoly emberek megszólítása. És ha Németh László könyvét részleteiben és egészében elvetjük – mert a következőkben ezt tesszük –, ez is komolyságból történik. Végre olyan könyv, amit érdemes elvetni, aminek érdemes ellentmondani.

2.

Németh László a magyarságot három kategóriába osztja: híg-magyarra, jött-magyarra és mély-magyarra. (Néha a mély-magyarokat: kis-magyarra és nagy-magyarra.) Ez a felosztás a naiv

szcientifizmus alapján áll. Mintha a provinciák legszélén egy túrócszentmártoni ügyvéd találta volna ki. Az ember ne rakjon magára szavakat, amelyek terhére vannak és lesznek neki és mindenkinek. Az európai szellem betegségének, amelyet természettudománynak hívtak, egy fokára jellemző volt a terminológiamánia, bizonyos elnevezés-düh. Ez a grammatikus szenvedély ma már idejét múlta és a szellem perifériájára szorult, mert csak zavart és bosszúságot eredményezett. Ahhoz, hogy e grammatikumokat jól lehessen használni, tudni kellene, hogy mi a magyar. Ezt pedig sohasem fogjuk megmondhatni, mert egy néphez való tartozás nem tudás kérdése, hanem alapvető kollektív, irracionális és tudattalan gyökereké, amelyeket éppoly kevéssé lehet tudatosítani, mint az ember élményeit az anyaméhben.

Németh László azt mondja, hogy a XVIII. század vége óta az értékesebb magyarság elől egy értéktelenebb elszívja a levegőt. Úgy érti, hogy az értékesebbet igazságtalanul eltaszítják és elsikkasztják a nemzet többsége elől, és az értéktelenebbé a szó, a befolyás, a hatalom, a példaadás lehetősége. Mindjárt itt van Zrínyi és Gyöngyösi esete. Zrínyi kétségtelenül a mély-magyar. Nála mélyebb még Berzsenyi sem lehet, Kemény sem. Reális, sötét, nemes, igaz, nehéz, komoly – csupa jelleg, amelyet a szerző a mély-magyarság ismertetőjeleként sorol. Vele szemben Gyöngyösi

bizony elég híg. És mégis Gyöngyösi az arany-szájú, népszerű, dicsért, olvasott, utánzott, Zrínyi pedig a mellőzött. Gyöngyösitől még száz évvel ezelőtt is tanultak; Zrínyit minden esetben külön igazolni kell. Csak az a baj, hogy ez az eset nem Kazinczy és a nyelvújítás befolyása alatt történt, hanem jó néhány generációval azelőtt. Németh László számításában, évkeltezésében, beállításában nyilván itt is valami hiba van.

El lehetne tekinteni tőle, hiszen hibátlan történetmagyarázat nincsen, és nem a hibátlanság azt, amire ma igényünk volna, hanem az intenzív. S itt az embert nem hibái gáncsolják el, hanem minden esetben valami egészen fölösleges érdekeltség. Németh László felfogása személyes, ez így helyes és jó. De Németh László hangja személyeskedő, és ez így helytelen és rossz. A személyeskedés nem egyéb, mint a rosszul felfogott, hibás helyen alkalmazott és nem eléggé átélt személyesség.

Az alapgondolatban Németh Lászlónak igaza van. Annyira igaza, hogy mindazok, akik támadták, ezért az egyért elfelejtették támadni, s akik védték, elfelejtették védeni. Valamiképpen egészen természetesnek tartották, hogy így van; aminthogy így is van. Az tudniillik, hogy az értékes emberek egy idő óta kisebbségben vannak, a kisebbség minden kedvezőtlenségével, hátrányával, úgy, ahogy ezt általában értik, ha kisebbségről van szó: elnyomva, elnémítva, elhallgatva,

letagadva, semmibe véve, még üldözve is, sőt néha tökéletesen megfojtva. Németh Lászlónak ebben igaza van. De ahogyan ez a nem eléggé tudatos embereknél lenni szokott, egészen másképpen van igaza, mint ahogy azt ő, vagy akármelyik híve vagy ellenfele hiszi és hinné. Tudatos ugyanis az az ember, aki azt a helyzetet, amibe a sors irracionális erői állították, lehetőleg minden kapcsolatával, vonatkozásával, következményével átéli és megérti, és ebből a helyzetből mindig aktívan és pozitívan cselekszik. Nem tudatos az az ember, aki vagy nem ismeri fel sorsát, vagy nem egész mivoltában, aki cselekvéseit elvéti és passzivitásba esik, vagy negatív magatartást vesz fel.

A kisebbség nem korjelenség és nem magyar jelenség. Azt, hogy nem korjelenség, és nem csak a XIX. század eleje óta van, óhajtotta igazolni a Gyöngyösi-Zrínyi példa. Arra, hogy nem magyar jelenség, nem egy, de ezer és százezer példa akad. Kisebbség mindenütt és mindig volt és van.

3.

Minden hivatalos történet mellett és mögött halad egy másik, nem hivatalos, az ellenzéké, a kisebbségé, amely az előbbinek kritikája. Nincs állam, nyelv, intézmény, szellem, amelynek ne volna ilyen elnyomott kisebbsége. A kisebbség görög megjelenítői: Hérakleitosz, Empedoklész, Platón. Empedoklész pedig mindennemű magasrendűen szellemi ellenzék legmagasabb rendű

annak lehet, aki ellenzék is, meg kormányzat is, kisebbség is, meg többség is. Erre a szellemre Magyarországon – néhány Árpád-házi királyon kívül – alig van példa, de Mátyás óta biztosan nincs, és a magyar szellem ezzel a legnagyobb emberi feladattal azóta sem tudott megbirkózni.

A csak-ellenzék, csak-kisebbség, csak-titáni, csak-démoni, csak-sötét: amit tehet, csak negatív, csak lázadás, csak kritika, csak forradalom. Aki magát valaha is a kisebbséggel azonosította, eljátszotta jogát a világ teljességére, és éppen ezért az igazságra. A magára maradt ellenzék mindig romantikus, titáni, sötét. A kisebbség, az ellenzék világhelyzetéből következik az, hogy elnyomott, megfékezett, elhallgatott; ezért lázadó, forradalmi, kritikus; ezért mértéktelenül hataloméhes. Igaza van? Nincs. Éppoly kevéssé van igaza egymagában, mint a többségnek, vagy hivatalosnak egymagában. Többség és kisebbség jelenléte szükségszerű ott, ahol az egység és teljesség nincsen meg. A szellem pedig ilyenkor nem előjoga egyiknek sem; mind a kettő párt, oldal, tört, fél, részlet. Ahol valaha ember egész, teljes, befejezett volt s ilyet alkotott, ott együtt volt a kettő. A legnagyobb király nem Napóleon volt, hanem Augustus, és a legnagyobb államférfiak nem a Cromwellek, hanem a Periklészek.

Ez persze nem kritika és nem is vélemény a könyvről. Kísérlet arra, hogy a könyv, a szerző és vele együtt egy csoport, egy irány magatartását és

megnyilatkozása és szimbóluma volt és marad. Magyarországnak is volt és van ilyen kisebbsége, s a dolgok természete folytán ez a kisebbség is el van nyomva. A magyar ellenzék õse Koppány, tökéletes irodalmi alakja Petur bán. Mindig jelen van mindenütt: közéletben, szellemben, irodalomban. A magyar ellenzék is szemben áll a hivatalossal, a kormányzattal és a többséggel. A dolgok természete szerint ez is lázad – mindig másként és másért –, de a lázadások sorozata, a kritika, az ellentmondás, az elveszett emberek sorsa, szökések, tragédiák itt nálunk is a hivatalossal szemben álló ellentörténetet, egy rejtett és elhallgatott hagyományt jelentenek, éppen úgy, mint Angliában, Németországban, az antik görögöknél, Indiában és Kínában.

De íme a legfontosabb: az ellenzéknek, bármennyire is hiszi, soha sincsen igaza. Senkinek sem lehet igaza, akinek világhelyzete az ellenzék, a kisebbség. Mint ahogyan nem lehet igaza egyetlen osztálynak, egyetlen iránynak, egyetlen társadalmi rétegnek. Nem pedig azért, mert ezekben a részleges magatartásokban az igazság, amely szükségképpen egyetemes, eltorzul. Nincs és nem lehet igaza a proletárnak és a parasztnak, a polgárnak és az arisztokratának, az ellenzéknek és a kormánypártnak, se a kisebbségnek, se a többségnek egymagában. Az igazság nem a szavazatok számának többségétől, de a szavazatok számának kisebbségétől sem függ. Igaza csak

világhelyzetét megjelölje. Értsük meg, miről van szó: mindenütt meglevő, egyetemesen emberi magatartásról. Ha ezt a magatartást felismertük és megértettük, már nem is kell bírálni. Kár azt hinni, hogy egy nép, mint amilyen a magyar, mélyrétegeiben és legnagyobb képviselőiben elenzéki és titáni. Ez egyszerűen nem igaz. Éppoly kevéssé, mint az, hogy opportunus, közömbös és lojális. Nem csak Kemény Zsigmond és nem csak Kazinczy Ferenc. És éppen ezért nem csak Németh László és nem csak ellenfelei. Mindkét csoport jóhiszeműségét feltételezvén, hasson mindkettő a maga ereje és súlya szerint a közösségre, amelynek így mindketten értékes összetevői lehetnek.

A MAGYAR SORSTUDOMÁNY MEGALAPÍTÁSA

(Prohászka Lajos könyvéről)

Öt évvel ezelőtt kezdte közölni a pécsi *Minerva* Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó*ját. Az első közlemény mindjárt rendkívüli várakozást ébresztett. Az európai népek karakterológiájáról volt szó, éspedig olyan módon, amely teljesen korszerű volt. Annak, aki a külföldi szellemiség megnyilatkozásait figyeli, a magyar gondolkozás eredményei csak egészen ritka esetekben mondanak lényegbevágót. Mintha nálunk a gondolkozó főnek elég erőfeszítésébe kerülne az is, hogy valamit megtanuljon, önálló gondolkozásra már nem telik. Csak elvétve tudnak túlmenni azon, amit nyugaton tanultak. Ezúttal az történt, hogy magyar gondolkozó tökéletes iskolával mégis átlépett mindazon, amit meg lehetett tanulni. Még több: a szellem, amit képviselt, már nem volt iskolaszerű, a szerző mindent felszívott, asszimilált, és tovább tudott nőni. És mert volt ereje ahhoz, hogy a tanultat átformálja, volt ereje ahhoz is, hogy a tanultak fölött önmaga is megnyíljék. Egészen ritka az olyan magyar filozófus, aki ezt meg tudta tenni. De a helyzet még ennél is sokkal kedvezőbb.

A vándor és a bujdosót a hasonló természetű külföldi könyvekhez hasonlítva meg kell állapítani,

hogy itt sok tekintetben a külföldet megelőzték. Prohászka Lajos könyve nálunk éppen annyit jelent, mint európai távlatban.

Az első vázlatos képek után, amelyeket a görögről, rómairól, középkoriról, angolról, franciáról, spanyolról, olaszról festett, sor került a két legfontosabb fejezetre, s ez a német (a vándor) és a magyar (a bujdosó). A mű megjelenése folytatásokban négy évig tartott; most könyv alakban látott napvilágot, s azt a várakozást, amit első hangjával keltett, minden vonalon beváltotta. Ezek után az a helyzet, hogy Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó*ja az a mű, amelyet megjelenésétől számítva sem magyar történész, sem társadalomtudós, sem etnológus, sem művészettörténész, de még művész, író, politikus sem nélkülözhet többé: a magyar sors megértéséhez az út ettől a pillanattól kezdve Prohászka könyvén keresztül vezet.

Arról, amit magyar sorsnak neveznek, még senki sem írt könyvet, de hogy ez a könyv megíródjék, eddig nem is volt lehetséges. Az ember szívdobogva gondol arra, hogy milyen mű lett volna az, amit a magyar sorsról Zrínyi Miklós alkotott volna. Hiszen egészen bizonyos, hogy a XIX. század közepéig senki fajtájáról oly sokat nem tudott, mint ő. Az *Áfium* mellékes megjegyzéseinek még ma is megrázó hatásuk van: milyen tisztán, magasról, biztosan és mélyen látott, milyen sokat mert kimondani, a gondolkozásnak

milyen elszánt és sötét ereje volt meg benne, a legnehezebb és leginkább kétértelmű magyar homályokat milyen komolyan és pátosz nélkül tudta egyszerűségében tragikus erővel megmutatni. Mégis, Zrínyi nem írhatott ilyen művet, mert legbelső lényegében lázadó volt. Hogy ez a magatartás mit jelent, azt csak Prohászka könyve magyarázta meg végérvényesen. A XVIII. században senki sem volt, aki e tárgyhoz nyúlni merhetett volna. Részlet volt elég, hiszen a magyar sorsról való tudás a mai napig észrevétlenül nőtt azzá, ami: szellemi életünk legfontosabb tényezőjévé, és a magyar földön élő szellemnek elsősorban és mindig ezt és csakis ezt a kérdést kellett tisztáznia. A kuruc idők, később a megújulás kora sokat tudott, és mindig többet vett észre. De a részletekben maradt a XIX. század eleje is, Berzsenyivel, Kazinczyval és Katonával; Széchenyi távol állott attól, hogy ilyen természetű lényeg iránt érzéke legyen. Csak a nehéz, érces Kemény Zsigmond volt megint az, akiben e témához ismét volt elég erő. És az, amit regényeiben alakjaival kapcsolatban mond, amit tanulmányaiban (különösen a *Széchenyi* és *A forradalom után)* mellékmondataiban jelez, az éppen olyan megrázó, igaz és mély, mint Zrínyi magyar sorsszemlélete. Utána egészen lapos és bátortalan az, amit Arany *(Naiv eposzunk)* ír – és írnak azok, akik a mai korig éltek. Egyetlen kivétel volt csak: Riedl Frigyes. Aki műveit (főképpen az *Aranyt* és

hátrahagyott iratait) ebből a szempontból olvassa, láthatja, hogyan lappang benne állandóan, sőt hogyan fenyeget benne az a kérdés: nézzünk egyszer végre tisztán szembe azzal, hogy mi a magyar sors. De Riedl francia iskolát járt, és ez nem volt alkalmas a mélységszemléletre. Taine miliő-elmélete nem volt az a módszer, amivel az ember ilyen problémák mélyére láthat. A múlt század végén ilyen taine-izmus volt elég (ilyen Pekár Károly magyar művészetelmélete): sivár, naiv és felületes. A XX. század sem hozott változást. A hangadó világlátás az evolucionista pozitív és a történeti materialista lett, átitatva a legrosszabb fajta német teoretizmussal. Jásziék eleget foglalkoztak magyar kérdésekkel, de ebből a tudásból éppen úgy nem lehet komoly eszmélet-re jutni, mint Adyék neurotikusan önmarcangoló exhibicionizmusából.

Külföldön ez alatt az idő alatt egész sereg önvizsgálat jelent meg, különösen angol és amerikai, de német, francia, orosz is, könyvtárra való mű. Nincsen közöttük jelentékeny munka egyetlenegy sem, de nincsen egyetlenegy sem, amely ne volna lépés, haladás valamely tisztultabb önismeret felé. Ha az ember ezeket a könyveket forgatja, azt a tanulságot szűrheti le, hogy valami hiányzik, ami biztos eredményt hozhat, és ez a módszer. A taine-izmus elvégre nem volt más, mint egy neme az impresszionizmusnak. Ez pedig inkább *sketch*, vázlat, rajz, elmefuttatás, mint

igazságkeresés. Ezt a pozitivizmus, a pszichologizmus, a biologizmus és szociologizmus követte. Mindegyik túlságosan egyoldalú volt ahhoz, hogy ezt a kérdést csak távolról is kimerítse. A szellemtörténeti módszer volt az első ígéret. Hogy oly hamar idejét múlta, annak az volt az oka, hogy mondanivalója teljesen elveszett a légneműben és megfoghatatlanban. A szellemtörténeti módszer, ez ma már tudható, nem volt egyéb, mint ellenhatás a pozitivizmus száraz laposságára; túlságosan szabados és éppen ezért anarchikus. A módszer kérdése ezek után jutott nyugvópontra. Az új módszer összetett. Jelentékeny része van benne a kultúrmorfológiának. Miután többen (főképpen Dilthey) előkészítették, a történettudományban Spengler, az etnológiában Frobenius, a filozófiai antropológiában Scheler és Spranger használta először. A húszas évek vége felé ez a módszer elvegyült az egzisztenciafilozófia problémaérzékenységével. Ez a gondolkozás a fenomenológián nőtt, de magába szívta a modern pszichológia és karakterológia minden komoly eredményét (Jaspers). Ez az összetett, szemléletes és egyben mélységlátó kutatói mód még nincs teljesen kialakulva. Prohászka azok közé tartozik, akik e metodikát körvonalazták. Még csak most volt itt a pillanat ahhoz, hogy a sorsszemléletben eredményt lehessen elérni. És még mielőtt más európai nemzet az újabb gondolkozás eredményeit összefoglalta és

eredményesítette volna, Prohászka Lajos e művével megvetette egy új tudományos diszciplína: a sorstudomány alapjait.

A vándor és a bujdosó szemlélete a legnagyobb mértékben komplex, mert teljesen konkrét. Már nem szellemtörténeti, mert a lényeg nála nem a szellem, hanem az alak. Látása morfológiai. Organikus összefüggéseket mutat meg. Nem absztrakt, vagyis tárgyát sohasem bontja ki az eleven kapcsolatokból, sőt azon van, hogy minden érintkezésével együtt tárja fel. Ezt nevezik ma egzisztenciális látásnak. Mégsem naturalista, hanem szellemi, éspedig olyan értelemben, hogy nem a lényeget keresi *(Wesen)*, hanem azt az adott helyzetben *(Dasein)* karakterszerűen, mint reális alakot *(morfé)*. „Amit – írja – egy népközösség jellemén szoktak érteni, az éppen ennek az életmagatartásnak sajátos módja és iránya." Ami pedig „magatartásának, vagyis élményes kifejezésmódjának végső, egységes kiindulópontja, hordozója, mozgatója, az a közösség formája". „Ez a forma egyúttal a népközösség sorsa is. Minden népközösség mint életközösség történetileg csak azt az utat járhatja, amely formájának sajátos lényegéből következik." „A sors tehát úgyszólván funkciója a formának, együtt, vagy szabatosabban: benne érik a formában."

A magatartást Prohászka két oldalról szerkeszti meg. Az egyik oldalon a népközösséget történetiségében nézi, s ez az, amit ő sorstípusnak nevez.

tudata, a franciánál a formális éthosz… vagy aminő a németnél a vándorlás daimóniája… amelyből a nemzeti misszió eszméje sugárzik elő,… az ilyen egyetemesen átfogó mítosznak a magyarság mindenkor kétségkívül híjával volt, vagy helyesebben: történeti fejlődésében valahol ezt a mítoszt visszavonhatatlanul elvesztette, talán eltékozolta… Az egyetlen mítosz, talán mitikus csíra, amely karakterologikus szempontból megfejtő jelentőségű lehetne, az a lázadó magyaré, akinek örök prototípusa a négyfelé hasított Koppány, s akit mint a magyar öncélúság halálos dacú harcosát ezer ismétlődő változatban ismerünk történetünkből." De ez a lázadó nem az „egész" magyarság, mert hiszen itt van Szent László, Werbőczy, Berzsenyi alakja, s ez nem illik a lázadó típusába. Felmerül az a kérdés, hogy nem a Nyugat védője-e a magyarság a Kelet kapujában? „Közelebbről nézve ez a nemzeti hivatáseszme dekoratív vigasznak látszik." „A magyar sors talány, amelynek önmaga számára való megfejthetetlensége az idő folyamán csak növekedett. Ezt a talányszerűséget, mondhatnók úgy is: középpontnélküliséget érezték és fájlalták még eddig mindazok, akik a legtisztábban és legmélyebbre jártak, bizakodók és hitevesztettek egyaránt…"

Prohászka Lajos a magyar sorsmagatartást abban találja meg, amit ő finitizmusnak nevez. Ez a finitizmus „idegenkedik mindattól, ami problematikus, ami megoldatlan és várakozásra

A másik oldal a kultúrtípus, amely nem történeti folyamatában nézi, hanem egy „népi formához való odatartozásában és odarendeltségében", ahogy a szerző megfogalmazza, „tér és időfeletti jelentésében". De: „a sorstípus és kultúrtípus egyaránt a népiséget nem egyes jelenségei felől elemzi és írja le, hanem inkább ezek közös egymásra vonatkozottságában, szellemében érteti meg. Mindkét esetben a típus úgyszólván közvetítő a forma és a kultúra, a lét és a jelentés, az egyszeri és az egyetemes, a történeti és történetfeletti között". Ilyen értelemben nevezi Prohászka a görög szellem alapmagatartását „kifejezőnek", a rómait „szervezőnek", a középkorit „zarándoknak", a spanyolt „quijotistának", a franciát „stilizátornak", az angolt „telepesnek", az olaszt „humanistának", a németet „vándornak".

A magyar a bujdosó, rokontalan, magára hagyatott, sőt nem szívesen tűrt jövevény, aki századok hosszú során át valóban megható igyekezettel fordította arcát Nyugat felé, és próbált Európa „jó gyermeke" lenni, s akit mégis mindig elkönyököltek, félbarbárnak néztek, nem ismertek, vagy ami ennél is rosszabb: félreismertek. „Ez a mostoha meg nem értés és kitagadottság az oka, hogy maga sem jutott még el létének világos öntudatára."

A magyarnak nincs sorstudata, mert nincs mítosza. „Az olyan mítosznak, mint aminő az olasznál a latin tradíció, az angolnál a választottság

késztető, viszont elszántan a szűkös, a biztos, az állandó felé húz, és tetté csak ott válik, ahol a maga létének jó elhatárolásában úgyszólván körülsáncolásában nyilvánulhat …nem ismeri a spontán, organikus, hajlékony fejlődést. Fejlődése mindig lökésszerűen, mondhatni erőszakosan, külső tényezők hatására jött létre". Gyepűben él, körülásva magát védőfalakkal. És régebben ez a gyepű külső volt, állami, politikai, de lassan belsővé vált, az egyéni lélekbe húzódott. Az újkor elején a nemzeti önállóság megszűnése ezt eredményezte, „azóta minden magyar magányos, elárvult strázsa, sokszor maga sem tudja, hova és kihez tartozik; de megbújva lelki védővonala mögött híven vigyáz és küzd, sokszor maga se tudja, ki ellen,…és nem tudja miért, mert nincs másképp, mert így rendeltetett el. Ez a magyarság sorsa immár négy évszázad óta. S ebben az örökös hányattatásban vált mindinkább hontalanná, valóban szellemi bujdosóvá saját hazájában".

A finitizmus „a magyar léleknek ez az ősi adottsága" valami, ami állhatatos, egyöntetű, kizár mindennemű küzdelmeken, ellentéteken való túlmenést és szembenállásokon való fejlődést, vagyis kizárja a dialektikát. Amivel szemben áll, mindig a vagy-vagy, de a kérdések összeütközésén nem emelkedik felül és nem lép rajtuk át, hogy a küzdelem nyereségével új szembenállást keressen, és így élje ki magát. A vagy-vagy valamiféle formában mindig fennáll és megvan, de

mindig csak „van", és nem visz semerre. Ezért a magyarság „léte nem folyamatos és egységes, hanem örökös átalakulásokkal, újrakezdésekkel és széttagoltságokkal terhes lét". A vagy-vagy ellentéteiben szétszóródik, újra erőt gyűjt és kiélezi a helyzetet, de az ütközet új szétszóródással végződik. Ez a Szent István korában lévő pogány szétszóródás, a nekibuzdulások után következő felmorzsolódás jelentkezik a parasztfelkelésben, a kuruc háborúkban, a szabadságharc után, és ez történik ma is. Szellemi téren ugyanúgy: sohasem teljesül ki eredményekben és alkotásokban, hanem az erő elfecsérlődik, ahogy a szerző mondja: „a magyarság a tékozlás népe". Ahol a nemzeti léleknek szószólója, a tudatosodásnak világosítója akad, az nem is magyar vérű. Prohászka Zrínyit említi, de a magyar történet folyamán nincsen egyetlen nagy egyéniség sem, aki a népi egységet meg akarta volna teremteni, s ne lett volna benne az idegen (szláv, germán, olasz) vér az uralkodó. Ami sajátosan magyar, az csak a vagy-vagyban való felőrlődés. A rejtőzéssel szemben áll a függetlenségvágy, s így keletkezett történeti helyzetének jellegzetes és végzetes sajátossága: „elzárkózásával idézte fel az elnyomatást, viszont az elnyomás csak még jobban fokozta benne az elzárkózás hajlamát". Ez ismét új vagy-vagy helyzetet fakaszt: az örök ellenzékieskedést és illúziót, ami ellentétben áll határoltságával és magába zártságával. Ez az ellenzéki

szellem a gyökere a *virtus*nak, a *hivalkodás*nak. A magyarságnak mindig legalább két arca van: vagy és vagy, Szent István és Koppány, lázadó és lojális, józan és tékozló, az, aki a gyepűk között él, és aki szétszóródik, a „keleti és a nyugati", a zártság és nyíltság, a közöny az idegennel szemben, de ugyanakkor az, hogy teljesen nyíltan fogadja be a külső hatásokat. „A két arc úgy egymáshoz tartozik, hogy egyiknek sincs a másik nélkül kifejezése,... jellemzően kitűnik ez már abból is, hogy egyik a másik szerepét is vállalhatja,... mind a kettő csak eshetőség és alkalom, és szüntelenül keresnie kell közöttük az egyensúlyt, lépésről lépésre meg kell alkudnia velük, hogy belőlük valóságot formáljon." Ezért van az, hogy a magyarság csak kétféle alkotótípust ismer, a vérben idegent és a magyart, aki azonban tulajdonképpen tövéről leszakadt, mert a magyarság és a magyar élet termékeny élménnyé csak annak válhat, aki „jövevény", és annak, aki idegenben „tanul", „tapasztal", és tulajdonképpen az ősi magyartól elszakad. Ez a magyar reformátorok tragikuma is: vagy vérben idegenek, vagy szellemben azok. Még magunkról való tudatunkban sem támaszkodunk önmagunkra: „hiányérzésünk sohasem önmagunkból ered, hanem a mással, az idegennel való összehasonlításból, ami mindig belső, metafizikai ösztön megfogyatkozására vall". És ezért van az, hogy a nagyság, az alkotás nálunk sohasem teljesen

gyökeres, nem a népi közösség szelleméből fakad, nem spontán és önkéntelen, „legnagyobbjainkból is mindig hiányzik valami még ahhoz, hogy egyetemessé váljanak". A klasszika, amit Prohászka a forma és sors találkozásának nevez, vagyis az, amikor mérték és egyensúly támad a népi életforma és a történeti sors között, a magyarságban nem valósulhatott meg sohasem. Ezért nincsen magyar hérosz, „az olyan hősnek az alakja, aki sorsát önmaga, belső ösztönből, *suo marte* alakítja, a magyar költészetből hiányzik".

A magyarság létformájának egyik legfontosabb vonása az irrealitás. Prohászka hangsúlyozza, hogy itt nem arról az irrealitásról van szó, amelyik a világ örök változásai elől a belsőség, a lélekszerűség állandóságába menekül, hanem éppen ellenkezőleg, „önmaga elől menekül". „Minden magyar, aki fajának igazi képviselője, valamiképpen menekül önmaga elől, mert ezzel mindig menekül a kozmosz ránehezedő, vigasztalanul nyomasztó terhe alól." Az ilyen menekülés a nemzeti múltba való szökés, amely a múlt század elején egész életformává lett. Ilyen a „kesergés", amelynek lényege „a feszültség, amely bánatos tétlenségből, csüggedésből és ingerültségből szövődik". De ez a „derealizáció is csak védekezés, kárpótlás, a megoldásnak kétségbeesett kísérlete a rásúlyosodó sors ellen". E sors ellen a lázadó tör ki, az ellenzéki, sőt egy egész érzület, a „bőszültség", ami nem más, mint a közöny, a gye-

pű-szellem, a finitizmus egyik oldala. Megint a vagy-vagy szembenállás, ugyanaz, ami a magyarság politikai beállításában is jelentkezik. Miért látszik a magyar politikus nemzetnek? Mert tulajdonképpen nem politikus, csak pártütő és visszavonó. Az örök ellentét, amit a közelmúltban a negyvennyolc és hatvanhét képviselt, a megalkuvás és a függetlenség két politikai osztálya, amely az országot kettétépte. De ugyanez jelentkezik az állandó népproblémában és vele szemben az oligarchia kérdésében. A kettő egy. „A kiváltságokért folytatott harc egybeesik az alkotmányért, a nemzeti függetlenségért vívott harccal; az oligarchikus akarat válik ezáltal a közösség egészének, az ő függetlenségvágyának kifejezőjévé, és az ellenzékiség szelleme, amellyel a folyton fenyegető idegen abszolutizmussal helyezkedik szembe, kénytelen-kelletlen közös arcvonalba állít elnyomottakat és elnyomókat egyaránt. A Nyugat sohasem volt képes felfogni, hogy a magyar mindig csak követel, mert agresszivitást lát mögötte; holott ez az örök követelés nem agresszív lelkületből folyik, hanem inkább depresszióból: követel, mert általa védekezik. Ezért volt mindig tábor az ország, kívülről nézve csupa rebellisnek a küzdelme, belülről nézve a kiváltságaikat féltőknek egymásra fenekedése, a valóságban ellenben egy népnek a maga fennmaradásáért vívott kétségbeesett élet-halálharca."

Nagyobbára ebben bontakozik ki Prohászka

kizárja. A pesszimizmus az érzelmesség vigasztalan álláspontja. Az egzisztenciális beállítás érzelemmentes. Ez ennek a módszernek az előnye: számításba veszi az érzelmet anélkül, hogy maga érzelmes lenne, az értelmet anélkül, hogy racionalista lenne, az ösztönt anélkül, hogy irracionalista lenne. Az egzisztenciát nézi. Az emberi egzisztencia pedig külön-külön valamely oldalról nem érthető meg, hanem csak mint egész. Ez pedig azt jelenti, hogy a sors az a hely, ahol megragadható. A sors (*spontane Machtentfaltung des Dämonischen*, ahogy Reinhardt mondja) par excellence sorssá csak ott válik és válhat, ahol az emberi erőfeszítés, a humánumszenvedély a végső dolgokkal, a szükségszerűséggel megütközik, s ahol meg kell állnia. Ez a *Halt*, ahogy az egzisztenciafilozófia mondja, s a belőle következő *Haltung* – magatartás – sohasem tetszőleges álláspont, hanem szükség: a humánumszenvedély és a megváltozhatatlan inhumánum-szükségszerűség összeütközéséből támadt kényszer. Van egy határ, ahol meg kell állni, mert itt az emberi az átléphetetlen határához érkezett. A világnak e természetéből következik, hogy az emberi sorsnak ebben a kényszerű megállásában tragikussá kell válnia. Ezért ha valaki e könyv távlatát „pesszimistának", „sötétnek", „vigasztalannak" látja, tulajdonképpen hamisan ítéli meg. A perspektíva súlyosabb és véglegesebb, mert az emberi létet olyan magasságból nézi, amely határán áll annak, ami abszolút, biztos és

Lajos művének szelleme. Természetes, hogy a részletek mélységéről fogalmat nem adhat. Olyan műnél és olyan tárgynál, amilyen ez, sok múlik az összefüggésen, a megfogalmazások mélységén, a hangsúlyon; sok, sőt minden. Ez éppen az egzisztenciális szemlélet átültethetetlensége. Aki nem a maga egzisztenciáján éli át, annak valóságos képe nem lehet róla. Az egzisztenciális tudomány éppen úgy nem ismertethető, mint a művészet.

A lényeg azonban kibontakozott, éspedig egyetlenegy tényben, hogy Prohászka a magyar sorsot tragikus aspektus alatt nézi. Miért? Mert a sors kérdései csak a tragikus aspektus alatt mondják el önmagukról a valóságot. Ez bennük a katartikus, és ez a felszabadító. A sötét tudás, de a végleges tudás. A szembenézés a valóság szükségszerűségével, a megváltoztathatatlannal, amiben minden csak küzdelem vele vagy ellene. Ez a sorstudomány klasszikus álláspontja.

Ez a távlat magyarázatot követel. Mindenekelőtt meg kell jegyezni azt, amit a szerző: hogy itt a tragikus egyáltalában nem esztétikai fogalom, hanem egzisztenciális. Másodsorban rá kell eszmélni arra, hogy mindaz, ami e könyvben a magyar magatartásról szólva, a magyar sorsról beszélve, a nép történeti szerepét vizsgálva sötétnek, nehéznek, súlyosnak látszik, az a lehető legtávolabb van attól, amit pesszimizmusnak hívnak. Éppen a tragikus szemlélet az, ami a pesszimizmust

örök. A tragikus helyzet mindaddig sötét marad, amíg az nem lép át az örök szférájába. És itt bontakozik ki Prohászka Lajos gondolkodói mélysége: e pont megoldásában látszik meg annak igazi értelme, amit ő klasszikának nevez (szintén nem esztétikai fogalom). Az olyan nép, amelynek van klasszikája (görög, francia, olasz), ezt a tragikus magatartást feloldotta, mert elért az abszolútumba. Mint sors, nem kevésbé tragikus, de ugyanakkor már feloldott. Az olyan nép sorsa, amelynek életformája nem teljesedett klasszikává (német, angol, szláv), nyomasztó marad, mert a sors megoldhatatlanul elveszett. A klasszikussá emelkedett és tisztult sors éppen úgy a lét tragikus szférájában áll, de már nem nyugtalanít. Megnyugtató, mert klasszikus. A magyar sors, életforma, magatartás nem azért sötét és nehéz, mert tragikus, hiszen minden sors az; hanem azért, mert magyar földön az élet sohasem teljesedett klasszikává még legnagyobb korszakaiban, legnagyobb alkotásaiban és legnagyobb egyéniségeiben sem.

EGY KÖLTŐ APOLÓGIÁJA

1.

Ha a költő csak léttartalmak kifejezője, Kisfaludy Sándor menthetetlen. Ha a költő léttartalmak megjelenése is, Kisfaludy Sándor értékelését felül kell vizsgálni.

2.

Ebben a megfogalmazásban a szellem szót sikerült kiküszöbölni és a léttartalmak szóval helyettesíteni. Nem mintha a két szó értelme egymást mindenben fedné, hanem csakis azért, mert a szellem szó hasonló esetekben renyheségből szokott szerepelni. A szellem, legalábbis a mai használatában, a tartalmat is, a megjelenítés erejét is, magát a jelenséget is, annak értelmét is jelenti, s így csaknem az ideával vált egyenlővé. A kiküszöbölés előnye az, hogy egyrészt azt a kérdést, amely nemcsak Kisfaludy Sándorra vonatkozik, hanem általánosabb, sikerült kevesebb szóval finomabban árnyalni, másrészt pedig a konvencionális és sokértelmű szellem helyett olyan kifejezést alkalmazni, amely a kérdés élességén semmit sem csorbít, és sem zavarra, sem a megkülönböztetések elkenésére nem ad módot.

3.

Vannak telhetetlen szavak, amelyek a szótár csaknem minden jelentését képesek lennének

magukba szívni, hogy aztán végül nem annyira mindent jelentsenek, sokkal inkább semmit. Ilyen szó a szellem. Használatából a legutóbb már sokkal több zavar támadt, mint az a világosság, amelyet eredetileg jelentett, s amit terjeszteni kívánt. Úgynevezett nagy szó lett, amely inkább körvonalainak elrajzolt volta, mint értelmének dinamikus feszültsége folytán minden felmerült nehézséghez odatolakodott, következetesen mindig az egyetemes megfejtő és megfejtés igényével. Hovatovább úgy tűnt, hogy a világ rejtvény, s e rejtvény megoldása: a szellem. Ha bizonyos általánosságban ennek van is némi komolysága, a részletekben egészen biztosan nincs. Különösen pedig nincs olyan alkalmazott kérdésekben, mint amelyek a költészetre is vonatkoznak, s ahol távolról úgy látszik, minden általános szellem, közelről azonban kitűnik, hogy adott léttartalom.

4.

Az első kérdés az, vajon a költő csak léttartalmak kifejezője? A válasz gyors és határozott lehet. Nem az. Csak szélsőséges ars poeticák merték e merész és merev tételt felállítani, és a költőtől a tartalmak értékelésétől függetlenül, mint mondták, csak a szép formát követelni. A legtöbb esetben az, aki ezt a tanítást hirdette, maga sem volt képes követni. A kifejezői, más szóval a formai elemek a tartalmakat még rangban sem előzik

meg. A kérdés tulajdonképpen ez: elképzelhető-e olyan költő, aki magasrendű léttartalmak felett rendelkezik, de kifejezőképessége csak kivételesen van, vagy egyáltalán nincs? Van-e olyan költő, aki sohasem válik költővé? Van-e néma szónok? Van-e vak festő? Végül a kérdések gyökerében levő kérdés: a költemény teszi a költőt? A szónoklat a szónokot? A festmény a festőt? A durva ész e kérdést nevetségesnek találja, és könnyelműen azt válaszolja: nincs. A finomabb, főként a gyanakvóbb azonban arra gondol, hogy itt létünk nehéz pontjait érintette meg. Ez a pont a realizálás. Ennyi már az első pillanatban érthető: ahhoz, hogy e kérdést valaki föltehesse, nem kell okvetlenül a művészhez fordulni. Elvégre minden emberi tevékenység az emberben megvalósulásra váró léttartalmak realizálása. Még az is könnyen érthető, hogy senki ember nem élt, aki e tartalmakat maradéktalanul mind realizálta volna. A léttartalmak mennyisége sokszorta nagyobb, mint amennyi belőlük megvalósítható. Az asztalos azoknak az asztaloknak, amelyeket mind elkészíthetett volna, századrészét sem készíti el. Persze nem az idő s az élet rövidsége miatt. Ha az asztalos egymillió évig élne, ezen a helyzeten semmit sem tudna változtatni. A léttartalmakat nem lehet mind realizálni, felszabadítani kell őket. A feladat nem mindent kimeríteni, hanem a kimeríthetetlent megtalálni.

5.

Minden további lépés eredménye most azon múlik, hogy az ember mit tart realizálásnak. Ha valaki a közfelfogást fogadja el, a gondolatmenetet érdektelenné teszi. A közfelfogás ugyanis azt mondja: realizálni annyi, mint ideiglenes szándékok alakjában csak belül lappangó tartalmat kívül véglegesen megformálni. Ahhoz, hogy valaki e feltevésben a téveset felismerje, nem kell különösebb érzékkel rendelkeznie. A tévedés gyökere a következő: abból indul ki, hogy a valóság kívül van, s ezért realizálni csak kifelé lehet. Ami belül van, úgymond, az megvalósulatlan, ami kívül van, az megvalósult; ami bent van, ideiglenes, ami kint van, végleges. Nagyon jól tudjuk, hogy a léttartalmak belül egészen másként reálisak, mint kívül; ezenfelül az, amit belsőnek és külsőnek neveznek, sokszorosan összefügg, az egyik a másikba szüntelenül hat és visszahat.

Helyesebb tehát, ha az ember azt mondja: realizálni annyit tesz, mint tekintet nélkül arra, hogy kívül vagy belül, a lét szövevényében eddig vagy egyáltalában nem szerepelt, vagy pedig alárendelt tényezőt fokozottan hatásossá tenni. A lét szövevényében eddig egyáltalán nem szerepelt tényezőről persze nem lehet beszélni. Az emberiség történetét bármilyen tüzetesen kutassuk is át, olyan ismeretlen tényezőről – olyan új léttartalomról, amely eddig nem szerepelt és egyszerre

csak felbukkant – nem tudunk. Az egész lét számunkra egyszerre van adva: mindenestül, egy időben és egy darabban. De nemcsak a mi létünk, hanem az egész emberiségé s az egész földé s az egész történeté. Életünket nem részletre kapjuk, hanem egy összegben. Beszélni csak azokról a tartalmakról kell, amelyek megvoltak ugyan, de mellékes szerepet töltöttek be, vagy egyáltalában nem szerepeltek. Ezek most hatásos tartalmakká lesznek: mintha azelőtt nem lettek volna valóságosak, most megvalósulnak. E realizálódás következménye, hogy az ember léttartalmainak egésze az előbbitől eltérő más alakot kezd ölteni és más arányokban rendeződik. A kívülről tapasztalható realizálást minden esetben megelőzi a kívülről nem tapasztalható belső realizálás. A belső realizálás következménye, hogy a hatásossá vált tartalmak kifelé tettekben és művekben nyilatkoznak meg. E tettek és művek azonban az embertől nem válnak el, hanem reá visszahatnak, és az emberrel egy szövevényt, csaknem egyetlen lényt jelentenek.

6.

Ez a megalapozás lehetővé teszi, hogy az ember a gondolatmenet második, fontosabb felének is egzakt megfogalmazást adhasson. Mivel létünk egyszerre esedékes, a kifelé ható realizálásnak befelé, és a befelé ható realizálásnak kifelé visszaható mozzanata van. A realizálást realizálódásnak, a

realizálódást realizálásnak kell kiegészíteni, megelőznie és kísérnie. Ha maradéktalan realizálás nincs is, és a tartalmakat teljes egészükben megvalósítani nem is lehet, magasabb és alacsonyabb fokokról kétségtelenül tudunk. Ehhez járul még, hogy a tartalmaknak bár sehol fel nem jegyzett, de köztudomású értékskálájuk van. Ezek szerint értékesebb, vagy kevésbé értékes tartalom bizonyos fokban, pozitív és negatív előjellel, felfelé és lefelé realizálódhat. A különös ebben az, hogy a realizálásnak csak a pozitív és a felfelé való megvalósítást szokták nevezni. Ha az emberben értékben kisebb tartalom merült fel, vagy valamely tartalom lefelé, vagy negatív előjellel realizálódik, akkor valóságából veszít, egyre kevésbé valóságos, derealizálódik. Valóságosabbá csak akkor válik, ha értékben magasabb tartalom merül fel, s ez fölfelé és pozitív előjellel realizálódik. Megvalósulásnak csak ezt az utóbbit tartjuk. Az eredmény ez: létünk ugyan teljes összességében van adva, minden tartalmával, előjelével és irányával, de nem mint valóság, hanem mint megvalósításra és megvalósulásra váró lehetőség. A realizálás titka, hogy bár sem új vagy ismeretlen tényező, sem tartalom, sem értékfok, sem előjel, sem irány nem merülhet fel, a realizálás következtében mégis valamely rejtélyes többlet jelentkezik. Ez a többlet az, hogy a lehetséges lét valóságos létté válik. A lét mindenki számára teljes egészében egyszerre esedékes, és azt az

igényt támasztja, hogy mindenki teljes egészében egyszerre realizálja. A feladat lehetetlen. Miért? Mert az ember léttartalmai, amelyek realizálását végre kellene hajtania, maguk sem valóságok, hanem csak lehetőségek. Lehetetlen azonban ennél sokkal döntőbb okból is. Létező valóság az egész világon csak egy van: a személy. Ezt az egyetlen létező valóságos szubjektumot hívja a hindu metafizika átmannak. Az átmannak saját létével adott abszolút realitása van, de semminemű tartalma nincs. Ő a létező, az egyetlen, az abszolút valóság; realizálnia nem lehet, ő maga a realitás teljessége, rajta kívül pedig realitás egyáltalán nincs. Ezzel a közfelfogással éppen ellenkező eredményhez érkeztünk: az azt vallotta, hogy ami belül van, megvalósíthatatlan, ami kívül van, az megvalósított; ami bent van, ideiglenes, ami kint van, végleges; a személy a lehetőség, a tárgy a valóság. Ezzel szemben most megállapítást nyert, hogy a szubjektumon, vagyis a belső mozgáson kívül valósága semminek sincs; a személy a valóság, a tárgy pedig nem-létező. Mi hát akkor a lehetőség? A lehetőség az, amikor az egyetlen létező szubjektum önmagát nem saját valóságába helyezi, hanem e valóságtól bizonyos távlatban áll, saját létének valósága helyett csak létének lehetőségét tartja fenn. A lehetőség az átman tömör egyetlenségében létező valóságot felbontja, kinyújtja és szétteríti. E felbontott létet nevezzük időnek. Lehetőség csak az időben

van. Egzakt skolasztikus szóhasználattal élve a megfogalmazást a következőképpen lehetne kristályosítani: a realitásban létező tömör és egyetlen szubjektum esszenciális, az idő lehetőségében felbomlott élő emberi lény pedig egzisztenciális. Realizálni annyi mint a szétterített létet, az időt, a lehetőséget, az egzisztenciát a tömör egyetlenségbe, a létezőbe, a valóságba, az esszenciába visszaemelni.

7.

Kétségtelen, hogy a költőt nem a költemény teszi, legalábbis nem egészen. A festőt nem a kép teszi, a szónokot nem a szónoklat teszi, legalábbis nem egészen. Közönségesen valamely képesség megítélésénél ugyan el szoktuk fogadni, ha valaki átlagos készségét igazolni tudja. Ilyen esetekben azonban az ember csak elvi álláspontot foglal el, és különösebb igényt nem támaszt. Festő – mondja –, de elhallgatja, hogy milyen festő. Ilyen szempontból az újságíró is író, s a verselő szerelmes diák is költő. Ha azonban valaki a költeménytől tényleg költészetet vár, akkor valami mást követel: különösen értékes és magasrendű tartalmakat, és azoknak költői realizálását. Nem kell az egészet maradéktalanul realizálnia – tudjuk, hogy erre nincs is mód –, de ha valamit nem mutat, nem fogadhatjuk el. Ha a költőt nem is egészen a költemény teszi, kell, hogy költői realizáló képességének olyan fokát jelezze,

amelynek alapján, ha mást nem, vitatkozhassunk afölött, vajon költő-e vagy sem. Nagy általánosságban így megállapítható, hogy a költészet léttartalmak költői realizálása. Ennél a realizálásnál van valamilyen legalsó határ, a költészet minimuma, amelyen a költészet jelenlétét éppen csak hogy észleljük. Enélkül a költőről nem szerezhetnénk tudomást. A határt minél magasabbra emeljük, annál többet várunk, és igényünk is annál magasabb. Ez a költészet megítélésénél a legelső mozzanat. Ha a költő jelenlétét már megállapítottuk, beszélhetünk tovább az egyik oldalon a formai elemekről, a másikon a léttartalmak értékéről.

8.

Ha az ember Kisfaludy Sándor költészetét a legalacsonyabb mértékkel méri, könnyen észreveheti, hogy azt éppen csak hogy eléri. Saját korában a sok közül egyetlen művét tartották jelentékenynek, de ebből is csak a mű nyolcadrészét. Idők folyamán még ez az arány is egyre kedvezőtlenebbre fordult. Halála után száz évvel, vagyis olyan korban, amely költők esetében még ifjúkor, fenntartás nélkül alig egy-egy sorát fogadjuk el. E bicegő és magukat kellető rímek még azt is lehangolják, aki olvasásukba a lehető legnagyobb jóhiszeműséggel fog. Ügyefogyott próbálkozás, mondaná az idegen, aki sohasem hallott róla. S aki tudja, hogy a szerző ki volt és milyen

szerepet játszott, kénytelen így szólni: van valami érthetetlen abban, hogy műveit valaha olvasták, de még érthetetlenebb, hogy komolyan vették. Ez az első benyomás az, amely sohasem tudja magát a formai elemektől függetleníteni, s amely még a léttartalmak alacsonyrendűségét is elnézi, de a fogyatékos érzéki külsőt nem tudja megbocsátani. Az irodalomtörténet sem volt hajlandó arra, hogy mélyebbre szálljon. Nem találja elég érdekesnek? Költő volt – szól –, aki a költészetnek csak elemi jeleit tudta felmutatni. Korában, elég megmagyarázhatatlan módon, nagy hatása volt, de csak rövid ideig, és úgy látszik, csak a felületen. A kegyelet visszatartja az irodalomtörténetet attól, hogy bírálatát élesebb szavakban mondja ki; azt gondolja, ha a színigazságot kellene leírnia, az megsemmisítő lenne.

Ha azonban az ember Kisfaludy Sándor költészetének formai elemeitől eltekint, s a léttartalmakat keresi, véleménye úgyszólván egyetlen pillanat alatt meg kell hogy változzon. Közben azt a ritka fölfedezést teheti, hogy Kisfaludy Sándornál minden lényeges élettartalom a költészet küszöbe alatt maradt. Aki a paradox helyzeteket kedveli, azt mondhatná: azt, ami értéktelen volt, megírta, de azt, ami nagy költővé tehette volna, észre sem vette.

9.

Kisfaludy Sándor mentsége, hogy léttartalmai nem voltak sajátosan költőiek. Nem azok az örök, ismétlésre mindenkor kész tartalmak voltak ezek, amelyeket a kínai költőtől és Szapphótól kezdve a mai napig, úgy érezzük, hogy nem lehet elég sokszor elmondani, s amelyeknek hallásával az emberi fül nem tud betelni. Olyan tartalmak ezek, amelyeket nemcsak hogy realizálni nem volt képes, de amelyeknek jelenlétéről tudomása sem volt. A paradoxon itt magyarázatot nyer: Kisfaludy Sándor azt hitte, hogy konvencionális költő. De mivel nem volt az, a konvencionális tartalmakat nem tudta realizálni.

10.

Mi az, ami Kisfaludy Sándor költészetéből teljesen hiányzik? A bűn és a szenny komplikáltsága. Nem primitívség ez, és nem a gyermekekkel való rokonság. A primitív ember nem primer. S a gyermek? Az is bekeni magát saját sarával. Oly egyszerűség ez, amely csak különös elővigyázattal közelíthető meg, s olyan átlátszó nyugalom, amelyet, ha az emberben nincs elég pietás, még a leggyengédebb szavakkal is megsérthet. Melódiájának lassan ívelt hullámai alig különböznek a nyári este csendjének halk zenéjétől, amikor a kezdet és a vég összeér, s nem tudni, az utolsó hang oldotta fel az elsőt, vagy az első az utolsót. Mindaz, amit az ember élt, emlékké tisztult, de az

emlék is eltűnőben van, nem azért, hogy semmivé váljon, hanem hogy az egyetlen lényegesnek, a boldogságnak éretten láthatatlan alkatrésze legyen. Ez a mézízű és gyöngyházfényű kék béke készül itt aludni. Szemét már lehunyta, s az elérhetetlenben úszik, saját létének meglassult ütemén lebeg.

11.

Ez az egész mivoltában jellegzetesen metafizikai léttartalom inkább vallás, misztika vagy filozófia, semmint költészet tárgya lehetne. Volt ugyan költő, aki nagy vonásokban hasonlónak mondható tartalom fölött rendelkezett, de azt mindig kivételnek tekintették. A hasonlóság persze csak egészen általános, és inkább arra vonatkozik, hogy a tartalom metafizikai volt, arra nem, hogy e metafizikának mi a lényege. Olyan léttartalom, amely ennyire testetlen és ennyire anyagtalan legyen, ennyire közel a semmihez, de amelyben nem az űr üvegessége tetszik át, hanem a maradéktalanul feloldott lét, ami mozdulatlanul megáll és átlátszóvá lesz – olyan léttartalom egyetlen költőnél sem található, csak a nagy keleti ősmetafizikákban, a *Védák*ban és a *Tao te king*ben.

Fel lehet tenni, hogy ez a tartalom véletlenül, minden alap nélkül és minden összefüggés mellőzésével Kisfaludy Sándorban egyszerre csak megjelent. Nem lenne egészen valószínűtlen ez a feltevés , mert hiszen lehetőség arra, hogy valakiben

valamely, bárhol másutt már kimondott vagy ki nem mondott tartalom megjelenhessen, mindig van. A léttartalmak megjelenésének nincs törvénye, és a tartalmak minél lényegesebbek, annál kevésbé. Valamely összekötő kapcsot azonban fel szoktak venni. A kapocs neve néha a kor, néha a mester, néha az intellektuális tájékozódás iránya, néha a nép. A korról, a mesterről, az orientációról nincs mit mondani. Ezeknek szerepe tisztázottnak vehető. A nép azonban a kollektívum körébe tartozó fogalmaknak olyan kevéssé tisztázott egyike, hogy ennek fokozottabb figyelmet kell szentelni.

12.

Az irodalomtörténet és a kritika, ha a költőnél valamely végképp megmagyarázhatatlan elemet talál, azt szokta mondani, hogy ez benne a népi, más szóval nemzeti vagy faji, de mindenesetre kollektív megnyilatkozás. A léttartalmak súlyát ilyen esetben a költő egyéniségéből valamely kollektív lét körébe helyezi át. Az eljárás helyes lenne, ha az áthelyezés megmagyarázhatóvá tenné azt, ami azelőtt megmagyarázhatatlan volt. Ez azonban sohasem szokott megtörténni; azzal, hogy valamely tartalom nem az egyéni, hanem a kollektív körbe tartozik, még nem válik érthetővé. Sőt talán reménytelenül érthetetlenné lesz, mert követhetetlen.

A feltevés ezúttal így hangzana: Kisfaludy Sándor költészetének az a léttartalma, amely a létet oldottan, az elért boldogság anyagtalan édességében éli, nem a költő saját lényének, hanem tulajdonképpen annak a népnek léttartalma, amelyben a költő él, amelynek fia, s amelyhez tartozik. Ezt a metafizikai tartalmat a nép anélkül, hogy bárki szavakba tudta volna foglalni, századok óta őrzi. A tartalomnak költői kifejezést Kisfaludy Sándor sem tudott adni, de nála közvetlenül a küszöb alá jutott, s ha meg is rekedt, kitapinthatóvá lett. Ez a feltevés. Vajon mi az, ami belőle a valóságnak megfelel?

13.

Ha igaz, hogy vannak heroikus és vannak idilli népek, az, amelyből Kisfaludy Sándor született, idilli nép. A heroikus nép a tevékenység tüzében a nagy teljesítményekre áhítozik. Léttartalma: a hősies erőfeszítés. Az ilyen népek harciasak, lovagiasak és türelmetlenek, értelmileg korlátozottak, mozgékonyak, és hódító szenvedélyüket sohasem adják fel. Az idilli nép a hódításnál többre becsüli a békét, a lovagiasságnál a családiasságot, a türelmetlenségnél a higgadtságot, a fokozott tevékenységnél a sétát. Léttartalma az aranykori hagyomány.

A mérték a szabadság. A heroikus nép a tevékenységben, az idilli nép a tétlen békében érzi magát szabadnak. A heroikus népnek nagy története

van, az idilli népnek története nincs, és nincs is igénye arra, hogy legyen.

A heroikus népet jellegzetesen európainak és nyugatinak, az idillit viszont ázsiainak és keletinek tartani nem lenne egyéb célt tévesztett általánosításnál. Az is bizonyos, hogy bármely népnél e léttartalmak az idők folyamán meg is változhatnak. Tény azonban, hogy vannak túlnyomó részben heroikus népek, mint az angol, a francia, a német, a norvég, a szerb, és vannak túlnyomó részben idilli népek, mint a spanyol, az olasz, a magyar, a bolgár.

Az a csaknem általánosan elfogadott állítás, hogy a magyar nép harcias, lovagi, hősies és tevékeny, egész biztosan ha nem is rosszhiszemű, de téves. Lehet, hogy becsvágyó uralkodók a hódításaik érdekében kívánták a néppel azt elhitetni, ami az ő javukat szolgálta volna. A kívánatossá tett hősi nép elnevezése bármennyire értékesebb és magasabb tulajdonságokat óhajtott előlegezni, e hízelgésnek a nagy többség soha fel nem ült. A nép megmaradt hősietlen egyszerűnek, bonyolultság nélkül élő higgadtnak, és a tevékenység izgalmát kerülő békés, idilli népnek. Ez a nép soha hódításvágyból hadba nem vonult, s ha kénytelen volt fegyvert fogni, nem harciasságból küzdött, hanem az elvesztett béke fölött érzett kétségbeesésből. Ezért volt itt minden harc íze keserű? Ezért kellett minden felülről és kívülről jövő biztatás nyomán indult küzdelemnek

kudarccal végződnie? Úgy látszik, a nép még a vereséggel végződő háború után következő szomorú békét is többre tartotta, mint a győzelemért való összpontosított megfeszülést. Ha az uralkodók ezt a tényt hajlandók lettek volna tudomásul venni, sok válságtól kímélték volna meg magukat és az országot.

14.

Kelet ősi metafizikája szerint valósága csak a szubjektumnak van; mindaz, ami rajta kívül lenni látszik, káprázat. Elsősorban az, amit tárgyi világnak mondanak. Az Én több, mint az Enyém. A heroikus magatartás ezt sohasem tudja megérteni. Élete az Enyém megszerzésében, megőrzésében, az Enyémért való aggodalomban és küzdelemben porlódik el, mialatt az egyetlen valóság, a lét, a lény, az Én érintetlen marad. Az Enyém körébe tartozik a test, a tehetség, a tulajdonság, a vagyon, a ma, az állapot, s mindaz, ami birtokolható és elveszthető. Ami valamely ponton el is vész. Az Én körébe magán az Énen kívül nem tartozik semmi. Ez a semmi azonban értékesebb, mint az Enyém körének Mindene.

Az idillikus magatartás a semmit választja. Az Enyém körével, amennyiben kénytelen, anélkül, hogy hozzá ragaszkodna, megalkuszik. A heroikus ember kalandor, kíváncsi, nyugtalan és utazó; az idilli otthon ül, és még az ablakon se néz ki. A heroikus embernek még ha mindene meg is

van, semmije sincs; az idillinek, ha semmije sincs is, mindene megvan.

Az emberi élet tárgyi adottságaival nincsen eredeti alakjában. A tárgyi világ, az Enyém világa másodlagos, ezt megelőzi az Én tiszta léte. Az idilli népet ezért nem csábítja el a hősi dicsőség, sem gazdagság, sem hódítás, sem tudás. Tudja, hogy minél kevesebbre kell gondolnia, annál többje van. Az emberi élettel adott kényszerű káprázattal leszámol; éhes, fázik, gyenge, kicsiny, ezért dolgozik, eszik, ruhát sző, házat épít és másokkal együtt él. Anélkül, hogy e tevékenységre súlyt helyezne. Anélkül, hogy benne örömét lelné. Anélkül, hogy attól valamit várna. Az Én tiszta léte az emberi életben a békés derű: az idill. A kínai metafizika taónak hívja. Tao annyi mint az eredethez visszavezető út. Csend, magányos üldögélés, gondtalan egyszerűség, kristályosan tiszta kedély.

15.

A magyar nép idilli, de nem él aranykori hagyományban. Az a távolság, amely ettől elválasztja, nem látszik. Mint a porcelán vázán, szemmel észre nem vehető hasadás van, amelyet az ember csak akkor tapasztal, ha a vázát megkoppantja. Hangja nem cseng többé. Különös! Mintha a hajszálrepedés nagyobb lenne, mint az egész váza.

Az aranykori hagyományban élő népek passzívak. A magyar nép nem passzív, hanem passzívan rezisztens. Ez a hasadás. A passzivitás

és a passzív rezisztencia között levő különbség az, ami az egész és a törött váza között. Az egyik él, a másik nem cseng többé. A passzív egyértelműen passzív. Nem hódít, nem keres kalandot, nem kíváncsi, nem tevékeny. Semmire sincs szüksége. Az erők teltségének engedi át magát. Számára nincsen sem nehézség, sem komplikáció. A passzív rezisztens kétértelmű: passzívan aktív, illetve aktívan passzív. Nem tesz ugyan semmit, de valamit mégis: ellenáll. Nem mond semmit, de egyetlen szava mégis van: a nem. A passzív rezisztencia negatív. A tevékenység ellen való tiltakozás.

Ha az ember a nép történetében példát keres, nem is talál mást, mint bizonyítékot. Sohasem győzött le semmit, mert nem volt heroikusan tevékeny, de sohasem adta át magá semminek. Ellenállt. Ellenállt befolyásnak, tevékenységnek, parancsnak, más népeknek, eszméknek, uralkodóknak. Passzívan ellenállt úgy, hogy sem tevékeny nem volt, sem passzív. Szabotálta vezetőit, feladatait, költőit, gondolkozóit, papjait.

Ha valaki semmi másra nem gondol, csak a látható történetben jelentkező három nagy európai léttartalomra: a kereszténységre (X. sz.), a reformációra (XVI. sz.) és a népszabadságra (XIX. sz.), a helyzetet világosan áttekintheti. Jogában állott volna e tartalmakat idilli létének teljességében zártan vagy passzívan mellőzni, s azt mondani: nincsen szükségem rá. Jogában állt volna

asszimilálni. Egyiket sem tette. Ellenállt. Máig sem állapítható meg, hogy elfogadott-e valamit vagy sem; visszautasított-e valamit vagy sem. Ha pedig az ember költőire, papjaira, királyaira, gondolkozóira néz, a néma szabotázs még feltűnőbb. Nem hallgatott sem nevelőire, sem parancsolóira, nem hallotta meg sem az örömöt, sem a kétségbeesést. Nagy embereit csávában hagyta, egyedül, mint a bolondokat.

A nép a tevékenység ellen tiltakozott. De mert tiltakozott, passzivitásából már kiesett, és tevékennyé lett. Mert a tiltakozás is tevékenység. A tiltakozáson túl azonban nem jutott. Megállott e mellett az egyetlen tevékenysége mellett. Sem új tevékenységbe nem fogott, sem a passzivitásba vissza nem tért. Megmaradt tiltakozónak, ellenálnak, negatívnak. Nem semmittevőnek, hanem a semmit tevőnek. Tagadónak.

16.

Az eredeti kérdés ez volt: ha a költő nem csakis léttartalmak kifejezője, mint ahogy tényleg nem az, akkor Kisfaludy Sándor milyen értékű léttartalmak megnyilatkozását jelenti?

A tárgyalás menete az eredeti iránytól látszólag eltért. Valójában azonban csak néhány helyen megállt, hogy rendezze az elhanyagolt és téves értelmezésben köztudattá lett általános elveket. Az eredmény pedig a következő: Kisfaludy Sándor költészete a költői minimumot éppen csak

eléri. Kisfaludy Sándor léttartalma azonban, tökéletesen realizálatlan állapotban, a legmagasabb emberi léttartalom. A költő léttartalmát a népével összevetve pedig megállapítást nyert, hogy a két tartalom nem közös. Kisfaludy Sándorban a tartalom eredeti, a népben pedig megtört alakjában él.

Ezek után már csak egyetlen kérdés marad nyitva, s ez az, hogy vajon lehet-e költőnek olyan tartalmat realizálnia, amely népének idegen, s amelyből népe kiesett? Realizálhat-e költő olyan tartalmat, amely tartalom elől az a kollektívum, amelyben a költő él, elzárkózik?

17.

Azt az előzetes felvilágosítást haladék nélkül meg kell adni, hogy a lét a költő és mindenki számára egészében esedékes. De az egész lét a népnek is minden tartalmával együtt állandóan adva van. Ilyenformán az a feltételezés, hogy a lét és az aranykori hagyomány a nép számára idegen és realizálhatatlan volt, önmagától elesik. Költő és nép ugyanabban az egyetlen létben él.

A nép, ha az idő felületén valamely tartalom ellen tiltakozik is, ez nem jelenti azt, hogy az hiányzik belőle, s azt sem, hogy amikor a nép az idő felületén egzisztenciális helyzetének a tiltakozást választja, passzív rezisztenciában áll és kivétel nélkül minden léttartalom realizálását szabotálja.

Lehet a nép a realizálás akadálya? Lehet. De nem szabad, hogy akadálya legyen. A költőnek a

néptől függetlenül szuverén feladata van: a legmagasabb értékű léttartalmakat realizálni.

18.

Kisfaludy Sándor a történet tapasztalható terében az egyetlen költő, aki az emberi lét értékben legmagasabb tartalmainak megjelenése. E megjelenés mellett, bár csaknem teljesen realizálatlan, és realizált részében szánalmasan alacsonyrendű, a költők egész sokasága egyszerűen számításba sem kerül. A magasfokú megvalósítás e költőknél bizonyos tekintetben csak arra való, hogy léttartalmaiknak silányságát kirívóbbá tegye. Üres tarsollyal könnyű messzire menni. Üres szívvel könnyű boldognak lenni.

Kisfaludy Sándor költeményeit halála után száz évvel, vagyis olyan korban, amelyben költészetének igazi hatása megkezdődött volna, olvasni alig lehet, élvezni pedig teljesen lehetetlen. Azt azonban tudomásul kell venni, hogy olyan léttartalmak megjelenése volt, amelyeknek értéke a küszöb alatt is sokszorta magasabb, mint százada realizált költészetének túlnyomó része.

19.

A lélek a túlvilágon, maga sem tudja, mit keresve, bolyongani kénytelen, amíg a földön valaki akad, aki élete igazságát megtalálja és kimondja. Akkor aztán megnyugszik szegény, mert tudja, hogy amit keresett, az megvan.